

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Tage Kaarsted:
Spillet om magten 1913

Jens Holmgaard:
Baggrunden for kornprisstigningen
i Danmark i 1740

Hans Chr. Johansen:
Danmarks folketal omkring år
1700

Tore Nyberg:
Middelalderens politiske
institutioner

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Selskabet udgiver også kvartalsskriftet *Nyt fra historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 86 kr.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

HISTORIE

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Jyske Samlinger, Ny række

XII

Redigeret af
VAGN DYBDAHL
under medvirken af
TROELS FINK OG TAGE KAARSTED

INDHOLD

Afhandlinger

<i>Birgit Bjerre Jensen</i> : Jacob I's Østersøpolitik 1603–25	1
<i>Knud J. V. Jespersen</i> : »Krigshistoriens lære« og krigens historikere	27
<i>Jørgen Fink</i> : Dagbladet »København« 1912–22	47
<i>Tom Sinding</i> : Dansk Arbejdsmandsforbund under storkonflikten 1925	71
<i>Bente Thomsen</i> : De baltiske flygtninge i Danmark 1945–49	136
<i>Axel Kjær Sørensen</i> : Ophævelsen af Grønlands kolonistatus – et grønlandsk krav? ..	159
<i>Erik Moltke og Niels Lund</i> : En debat om runer	191
<i>Tage Kaarsted</i> : Spillet om magten 1913	257
<i>Jens Holmgaard</i> : Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740	334
<i>Hans Chr. Johansen</i> : Danmarks folketal omkring år 1700	360
<i>Tore Nyberg</i> : Middelalderens politiske institutioner	375

Anmeldelser og litteratur

<i>Andersen, Ellen</i> : Danske dragter. Mod- den i 1700-årene [Erna Lorenzen] 245	ter. Ved Esben Albrechtsen [Ole Degn]	247	
<i>Andersen, Vald.</i> : Hald Hovedgård 1435–1975 [Finn H. Lauridsen] . 421	Det radikale Venstre 1903–ca. 1959 [Ole Degn]	247	
<i>Andersen, Vald.</i> : Bække Sogn. II [Finn H. Lauridsen]	Statens civile Bygningsadministration. Tegnings-samlingen 1738–ca. 1917 [Ole Degn]	247	
<i>Ankerstrøm, Anker</i> : Fra Herning og Hedelandet [Finn H. Lauridsen] . 422	Landsarkivet for Sjælland m.m. Landstings- og kommissionsdomstols- arkiver [Ole Degn]	249	
Antikvariske studier. Tilegnet Knud Thorvildsen [Helge Søgaard] 419	Københavnske politi- og domsmynd- igheder [Ole Degn]	249	
<i>Antoniewicz, Marianne</i> : Vallø gods og dets ejere indtil 1461 [Helge Palu- dan]	208	<i>Bager, Einar (udg.)</i> : Malmø skifter 1 og 2 [Helge Søgaard]	397
<i>Arkivlitteratur</i>	<i>Bendixen, Kirsten</i> : Danmarks Mønt [Helge Paludan]	207	
Rigsarkivet	<i>Boje, Per</i> : Danske provinskøbmands vareomsætning og kapitalforhold 1815–47 [Vagn Dybdahl]	250	
Historikeren Aage Friis, 1870–1949. Privatarkiv [Ole Degn]	247	<i>Borup, Morten (red.)</i> : Breve fra og til	
Matriklerne 1664 og 1688. Ved J. O. Bro-Jørgensen [Ole Degn]	247		
Middelalderlige håndskriftsfragmen-			

IV

- Christian Winther. I–IV [Vagn Dybdahl] 219
- Borup, Morten (red.): Poul Møller og hans familie i breve. I–III [Vagn Dybdahl] 219*
- Bryld, Carl-Johan: Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660 [Ole Degn] 216*
- Christensen, Aksel E., Helge Paludan og Inge Skovgaard-Petersen: Danmarks historie. I. Tiden indtil 1340 [Olaf Olsen] 390*
- Dahlerup, Merete (udg.): Herlufsholm frie skoles regnskab 1585–86 [Ole Degn] 209*
- Dalgaard, Hanne Frøsig: Hedebosyninger [Erna Lorenzen] 247*
- Danmarks Kirker. Århus Amt. I–II [Helge Søgaard] 417
- Dansk Arbejderbevægelse [Hans Sode-Madsen] 224
- Dehn-Nielsen, Henning: 348 oldtidsminder i Jylland [Niels Lund] ... 206*
- Diplomatarium Danicum [Helge Søgaard] 396
- Egevang, Robert: Professorgårdene i latinerkvarteret [Lars Dybdahl] . 426*
- Elklit, Jørgen, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard: Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig [Dorrit Andersen] 410*
- Eller, Povl: Borgerne og billedkunsten på Christian den Fjerdes tid [Lars Dybdahl] 241*
- Faber, Mogens og Thomy Fisker: Ungdomsoprøret i Danmark 1965–1973 – en litteraturorientering [Vagn Dybdahl] 235*
- Faber, Tobias: Dansk arkitektur [Lars Dybdahl] 426*
- Fangel, Henrik: Haderslev bys historie 1800–1945. I [Ole Degn] 238*
- Fink, Troels: Da Sønderjylland blev delt 1918–1920. I–II [Viggo Sjøqvist] 404*
- Fisker, Thomy og Mogens Faber: Ungdomsoprøret i Danmark 1965–1973 – en litteraturorientering [Vagn Dybdahl] 235*
- Früs, Lars: Gennemøbler [Helge Søgaard] 243*
- Frøland, Aleks.: Huset G. E. C. Gad 1855–1956 [Finn H. Lauridsen] . 415*
- Glamann, Kristof: Carlsbergfondet [Vagn Dybdahl] 238*
- Grønland – imperialisme med dansk ansigt [Axel Kjær Sørensen] 413
- Grønlund, David: Historisk efterretning om de i Ribe bye for hexerie forfulgte og brændte mennesker, 1780 [Ole Degn] 218*
- Halicz, Emanuel: Danish Neutrality during the Crimean War (1853–1856) [Viggo Sjøqvist] 398*
- Hall, Henning: Skår af Randlev-Bjerager sognes historie [Finn H. Lauridsen] 420*
- Hammerich, Paul: Fred og nye farer [Vagn Dybdahl] 232*
- Undervisningsminister M. R. Hartlings erindringer [Vagn Dybdahl] 414
- Hartmann, Sys: 50 palæer og landsteder [Lars Dybdahl] 242*
- Haskel, Barbara O.: The Scandinavian Option [Nikolaj Petersen] 407*
- Helver, Ellen Marie, Gitte Rosenø og Steffen Høgh: Litteratur om Gentofte Kommune [Vagn Dybdahl] 238*
- Hertling, Knud: Grønlandske paradokser [Axel Kjær Sørensen] ... 412*
- Hertz, Ole: Ikerasårssuk. En boplads i Vestgrønland [Axel Kjær Sørensen] 424*
- Hvidt, Kristian: Ti'eren gennem tiderne [Vagn Dybdahl] 425*
- Hæstrup, Jørgen: Den 4. våbenart. Hovedtræk af de europæiske modstandsbevægelser historie 1939–45 [Vagn Dybdahl] 231*
- Høgh, Steffen, Ellen Marie Helver og Gitte Rosenø: Litteratur om Gentofte Kommune [Vagn Dybdahl] 238*
- Israelsen, N. J.: Johan Gottfried Hödriich – bygmester i Viborg [Lars Dybdahl] 427*
- Jensen, Einar Lund: Grønland og EF [Axel Kjær Sørensen] 236*
- Jensen, Karoline: Jomfru Jensens erindringer [Vagn Dybdahl] 227*
- Jespersen, Esbern: Hedens Børn [Finn H. Lauridsen] 421*
- Jørgensen, Klaus: Hjælp fra Danmark.*

- En studie i dansk u-landspolitik 1960–71 [P. C. Willemoes-Jørgensen) 233
- Keller, Christian*: Arkeologi – virkelighedsflukt eller samfunnsforming [Olaf Olsen] 389
- Kjersgaard, Erik*: Mad og øl i Danmarks middelalder [Helge Søgaard] 396
- Knytlingasaga. Knud den Store, Knud den Hellige, deres mænd, deres slægt [Rikke Malmros] . . . 395
- Kolstrup, Søren*: Nakskov '31. Bidrag til arbejdsløshedsbevægelsens historie [Hans Sode-Madsen] 226
- Kroman, Erik*: Det danske Rige i den ældre Vikingetid [Niels Lund] . . 203
- Kroman, Erik (udg)*: Ribe rådstuedombøger 1527–1576 og 1580–1599 [Ole Degn] 209
- Kvindestudier. Seks bidrag [Ib Gejl] 416
- Kyhl, O.*: Den landmilitære centraladministration 1660–1763, 1–2 [Ole Degn] 217
- Köhn, Gerhard*: Die Bevölkerung der Residenz, Festung und Exulantenstadt Glückstadt von der Gründung 1616 bis zum Endausbau 1652 [Ole Degn] 214
- Kaarsted, Tage*: De danske ministerier 1929–1953 [Viggo Sjøqvist] 229
- Lange, Ole*: Finansmænd, stråmænd og mandariner [Vagn Dybdahl] . 399
- Meedom, Klaus*: Fra Odins klædeskab til Kirstens skønne klude [Lars Dybdahl] 243
- Mogensen, Margit*: Fæstebønderne i Odsherred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750–1800 [Ole Degn] 217
- Nellemann, George*: Fremmedarbejderbørn. Roepolakkernes efterkommere og deres skæbne i det danske samfund [Ib Gejl] 415
- Nielsen, Carsten*: De 100 dage. Beretning om borgerkrigen i Danmark 1899 [Dorrit Andersen] 224
- Nielsen, Henning*: Dansk udenrigspolitik 1875–1894 med særlig henblik på beslutningsprocessen [Viggo Sjøqvist] 400
- Nielsen, Herluf*: Skæbnedage og hverdage i dansk middelalder. Diplomatarium Danicum og Danmarks Riges Breve [Helge Paludan] 207
- Noack, Johan Peter, Ole Tønsgaard og Jørgen Elklit*: Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig [Dorrit Andersen] 410
- Nørregaard, Georg*: Nykøbing på Falster gennem tiderne. I [Helge Søgaard] 420
- OSS og Danmark [Ib Gejl] 231
- Paludan, Helge, Inge Skovgaard-Petersen og Aksel E. Christensen*: Danmarks historie. I. Tiden indtil 1340 [Olaf Olsen] 390
- Petersen, E. Ladevig*: Veritas et honor regis [Ole Degn] 211
- Petersen, E. Ladevig*: Christian IV's pengeudlån til danske adelige. Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældsstiftelse 1596–1625 [Ole Degn] 213
- Rasmussen, Holger*: Grønne krans [Helge Søgaard] 425
- Rasmussen, Holger*: Banketærskel og manglebræt [Helge Søgaard] 425
- Reinert, Erik (red.)*: Alle danske museer [Lars Dybdahl] 427
- Roepstorff, Thorkild*: Frederik IV's generalbygmestre [Lars Dybdahl] . . 426
- Rosenø, Gitte, Steffen Høgh og Ellen Marie Helver*: Litteratur om Gentofte Kommune [Vagn Dybdahl] . 238
- Runge, Johann og Lars H. Schubert (red.)*: Barn og ung i Flensborg [Dorrit Andersen] 240
- Salling, Emma*: Kunstakademiets guldmedalje konkurrence 1755–1857 [Lars Dybdahl] 242
- Sandfeld, Gunnar*: Skoleliv i Søllerød [Finn H. Lauridsen] 424
- Schubert, Lars H. og Johann Runge (red.)*: Barn og ung i Flensborg [Dorrit Andersen] 240
- Simon, Georg*: Gotisk Skrift [Finn H. Lauridsen] 427
- Sjøqvist, Viggo*: Peter Munch. Manden, Politikeren, Historikeren [Nikolaj Petersen] 402
- Sjøqvist, Viggo*: To gange fuldkommen

VI

lykkelig [Finn H. Lauridsen]	414	<i>Tonsgaard, Ole, Jørgen Elklit og Johan Peter Noack</i> : Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig [Dorrit Andersen]	410
Skattematrikkelen 1647, XV. Nord-Trøndelag fylke [Ole Degn]	215	<i>Trolle, Jørgen</i> : Ret og vrang. Erindringer [Vagn Dybdahl]	415
<i>Skouvig, N. C.</i> : Hardeknud I og Harde-syssel [Niels Lund]	205	<i>Venge, Michael (udg.)</i> : Bondekær eller tyran? Tekster til Christian II's regime, politik og personlighed [Ole Degn]	208
<i>Skovgaard-Petersen, Inge, Aksel E. Christensen og Helge Paludan</i> : Danmarks historie. I. Tiden indtil 1340 [Olaf Olsen]	390	<i>Viemose, Jørgen</i> : Dansk kolonipolitik i Grønland [Axel Kjær Sørensen] .	235
<i>Skovgaard-Petersen, Vagn</i> : Dannelse og demokrati [Vagn Dybdahl] . .	222	Vikingerne i Franken. Skriftlige kilder fra det 9. århundrede [Niels Lund]	206
<i>Skovmand, Roar (red.)</i> : DR 50 [Vagn Dybdahl]	228	<i>Weigand, Karl</i> : Flensburg Atlas [Dorrit Andersen]	424
Sokkelund herreds tingbøger 1636–37. Ved Karen Marie Olsen [Paul G. Ørberg]	210	Joachim Weller. Guldsmed i Holstebro 1754–92 [Helge Søgaard] . . .	244
<i>Thirup, Viggo</i> : I Blichers Fodspor [Finn H. Lauridsen]	423	<i>Winge, Mette</i> : Dansk Børnelitteratur 1900–1945 – med særligt henblik på børneromanen [Ib Gejl]	227
<i>Thyssen, Anders Pontoppidan</i> : Vækelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850 [Troels Fink]	220		

Spillet om magten 1913

Af Tage Kaarsted

Med udgangspunkt bl.a. i nyfundne breve fra Edvard Brandes redogør professor, dr. phil. Tage Kaarsted, Odense Universitet, for regeringsdannelsen i 1913.

1. Den politiske baggrund for regeringskrisen Grundlovssagen

21. februar 1911 skrev Edvard Brandes, der i bogstaveligste forstand opholdt sig i ørkenen, nemlig i Cairo, til *Politikens* formand, overretssagfører Oskar Johansen:

Zahle »er da den snurrigste fantast. Han, som er så blottet for alt kunstnerisk, laver fantasier som en dreng, der vil være general. Og nu da han en gang har været konsejlspræsident, kan man ligegodt ikke frakende ham en vis berettigelse til at forestille sig ny højhed. Selv hvad »kongemagten«s indehaver udtaler til ham eller inviterer ham til, får en betydning, der rent ud er latterlig ...«¹.

Den sidste sætning er ikke uden ironi, når man betænker, at få ministre har befundet sig så vel ved hove som Brandes selv. Men ellers blev jo Zahles fantasier, som Brandes kalder dem, til virkelighed 21. juni 1913, hvor det andet radikale ministerium modtog Kongens udnævnelse. Og i ministeriet sad Brandes selv centralt placeret som finansminister. Han havde ellers i 1911 vurderet Klaus Berntsen til at holde til 1913 for derefter at blive afløst af I. C. Christensen². Det radikale Venstre havde han ved samme lejlighed kaldt gyseligt, og hans dom over det samlede system var denne: »Landet er latterligt, menneskene er ækle. Det er for simpelt at regeres af Klaus Berntsen og redigeres af Henrik Cavling«³.

I denne fremstilling vil vi i ugerne forud for 21. juni 1913 følge den udvikling, som fik det latterlige lands ækle mennesker til at udskifte Klaus Berntsen og Neergaard med Zahle og Brandes.

Regeringsdannelsen i 1913 har tidligere været behandlet i den historiske litteratur. I *Det danske Folks historie VIII* (1929, genoptrykt i *Schultz Danmarkshistorie VI*, 1943) har P. Munch givet en meget afdæmpet fremstilling af de begivenheder, hvori han selv var en central skikkelse. De radikale

lederes ønske om at komme til er således undertrykt. En anden radikal politiker, Gunnar Fog-Petersen har i *Det radikale Venstre I* (1938, s. 465–471) også behandlet regeringskrisen. Som Munch anskuer han forløbet med radikale briller, men lægger ikke skjul på, at de radikale ledere fandt, at man også for længe kunne presse ministeriet Klaus Berntsen til at blive. I værket *Det radikale Venstre 1905–55* (1955, s. 140–41) har Roar Skovmand påpeget grev Mogens Frijs' samarbejde med Edvard Brandes og førstnævntes påvirkning af Kongen, men nævner om de radikale (og socialdemokrater) kun, at de ønskede, at ministeriet Berntsen skulle fortsætte, og om socialdemokraterne slår han fast, at de ikke ville være ministre. Erik Rasmussen skriver i *Politikens Danmarkshistorie* bd. 13 (1965, s. 24–29), at *Det radikale Venstres* inderkreds gerne ville til magten, men at en magtovertagelse skulle stå som fremtvunget af omstændighederne, fordi der både i rigsdagsgruppen og i vælgerorganisationen var mange, som var ængstelige for den udsatte position, partiet kunne komme i.

Samtlige fremstillinger er enige om, at ministeriet Berntsen selv ønskede at fortsætte, men at I. C. Christensen ikke ønskede det.

Nyfundne breve fra Edvard Brandes, hvoraf allerede et par citater er bragt, kaster sammen med P. Munchs samtidige optegnelser et helt klart lys på *Det radikale Venstres* taktik. Det samme er for Socialdemokratiets vedkommende tilfældet ved en nærlæsning af partiets rigsdagsgruppes protokol og af Th. Staunings tre samtidige referater af sine samtaler med Kongen samt af hans breve til partifællen Wilhelm Jansson til brug for dennes artikler i *Vorwärts*. *Venstres* situation træder tydeligt frem i Niels Neergaards samtidige optegnelser og i protokollen for *Venstres* rigsdagsgruppe.

En samlet analyse af navnlig dette materiale – sammenholdt med trykte kilder som rigsdagstidende og pressen – kan uddybe og nuancere de eksisterende fremstillinger. Deres opfattelse af I. C. Christensens rolle bekræftes, mens de radikales iver efter at danne regering vil træde klarere frem, ligesom Staunings ønske om i givet fald at lade Socialdemokratiet komme til belyses. I sin helhed er regeringsdannelsens forløb typisk for de mange udviklede regeringsdannelser, der har fundet sted efter parlamentarismens indførelse, og hvor man efter en række taktiske forviklinger dog er nået frem til at få dannet en mindretalsregering, som ikke straks er blevet styrtet.

Den politiske situation stod helt i grundlovsændringens tegn. 1866-forfatningen havde i en menneskealder for enhver rettroende venstremand været det tarvelige klædebon, som dækkede ministeriet Estrup. Den reviderede eller gennemsete grundlovs manglende klare bestemmelser om tingenes indbyrdes magtfordeling, dens paragraf om provisoriske finanslove og endelig dens

aristokratiske overhus, landstinget med dets dominans af kongevalgte jordbesiddere og højstbeskattede – alt dette havde Venstres talrige fraktioner igennem mange decennier ønsket at gøre en ende på.

I 1901 var Venstrereformpartiet kommet til magten med I. C. Christensen som regeringens stærke mand. Mange ventede nu, at regeringen ville tage initiativ til en grundlovsændring, der først og fremmest afskaffede den privilegerede valgret til landstinget og gav kvinder og tyende valgret. Efter stiftelsen af Det radikale Venstre var det ikke kun Socialdemokratiet, som holdt 5. juni-fanen op for I. C. Christensen og Venstrereformpartiet. I 1908 indfries delvis de gamle løfter ved kommunalvalgformen, der gav kvinder stemmeret og demokratiserede valgretten til sogne- og byråd, men lod amtsrådene bevare de højstbeskattedes privilegier. Det var prisen for at få loven gennem landstinget, hvor de frikonservative under grev Mogens Frijs var tungen på vægten.

I 1909 kom der skred i udviklingen, der var præget af en vis konkurrence mellem Socialdemokratiet og Det radikale Venstre samtidig med, at I. C. Christensen førte nølerens politik. Under sommersamlingen i 1909 stillede Socialdemokratiet forslag om en forfatningskommission, hvilket forslag Ove Rode med partifællen Gunnar Fog-Petersens formulering »meget behændigt fik midlertidig indespærret« i et udvalg, der arbejdede med valgkredsordningen⁴. De radikale ville være de første, som fremlagde et fuldt udarbejdet grundlovsforslag. Det skete 19. august 1909, og forslaget indebar, at fuldmyndige (dvs. 25-årige) mænd og kvinder fik valgret, at der fortsat skulle være valg i enkeltmandskredse, men med omvalg, når ingen af kandidaterne havde opnået halvdelen af de afgivne stemmer, at folketingets medlemstal sættes op til 132, at al privilegeret valgret (inklusive de 12 kongevalgte) til landstinget afskaffedes, og at landstingsmedlemmerne valgtes indirekte ved forholdstalsvalg af valgmænd, også valgt efter forholdstalsvalgmåden kommunevis af alle vælgere, og at der endeligt indførtes referendum, således at 30.000 folketingsvælgere kunne kræve et lovforslag sat til folkeafstemning⁵.

I. C. Christensen og Reformpartiet anlagde længe et andet synspunkt. De erkendte, at valgkredsspørgsmålet var påtrængende, fordi byerne med det stigende befolkningstal var underrepræsenteret, og fandt, at man burde løse problemet ved gennem en grundlovsændring at fiksere folketingsmedlemmernes tal. Samtidig kunne så kvinder og tyende få valgret, mens landstinget forblev urørt. Dette ting kunne antages efterhånden at få en meget stærk Venstre-repræsentation. Efter I. C. Christensens formulering kaldtes denne fremgangsmåde for »de to tempis politik«. De frikonservative måtte antages til sidst at ville støtte denne politik. Højre var i disse år stadig underrepræsenteret på grund af valgformen, og dets eneste krav til en grundlovsforandring

var forholdstalsvalgmodens indførelse. Socialdemokratiet kunne tilslutte sig det radikale forslag.

Efter ministeriet Zahles dannelse i oktober 1909 genfremsatte de radikale på ny deres forslag (dog var de 30.000 ved folkeafstemning hævet til 50.000). Partiernes holdning hertil var den samme som tidligere, dog at I. C. Christensen som en eventualitet nævnedes, at man kunne lade de kommunale råd vælge landstinget. De radikale, der havde overvejet denne mulighed i stedet for den, de foreslog, accepterede I. C. Christensens forslag for at virke imødekommende. Det »ene tempo«s politik kunne dog endnu ikke gennemføres. I. C. Christensen ønskede ikke, at den svage radikale mindretalsregering skulle kunne bruge grundlovssagen som et skjold – jf. Erik Eriksen 40 år senere –, men så gerne, at regeringen kørte fast og udskrev valg, hvorefter det på forsvarssagen i tre grupper splittede Venstre kunne genforenes og give I. C. Christensen den fornødne styrke til at styre forfatningssagens løsning, ligesom han havde gennemført sin opfattelse af forsvarspolitikken året før. 15. april 1910 faldt hammeren, og de radikales grundlovsforslag forkastedes af folketinget.

20. maj 1910 afholdtes folketingsvalg, en måned efter dette fældedes dommen i rigsretssagen mod I. C. Christensen (frifundet med kritiserende præmisser) og Sigurd Berg (idømt bøde), og Venstres tre grupper, der tilsammen havde vundet valget, dannede regering under Klaus Berntsen, da I. C. Christensen ikke ville være konseilspræsident så tæt på Alberti-sagen. Finansminister blev Niels Neergaard, Venstres mest overbeviste juni-grundlovstilhænger. Ministeriet forestodes altså af Det moderate Venstres ledere, som I. C. Christensen lige siden 1894-forliget havde ringeagtet, men som han efter de radikales frasprængning i 1905 havde fået brug for og derfor gradvis – kulminerende i 1908 – havde lyst i kuld og køn. Alberti-katastrofen havde givet dem deres endegyldige rehabilitering; men i sommeren 1909 havde I. C. Christensen på grund af forsvarssagens ødelæggende virkninger for Venstre set sig nødsaget til at afsætte Neergaard som konseilspræsident. Nu – i 1910 – var altså bladet vendt igen, dog med Berntsen – og ikke Neergaard – som konseilspræsident, hvad der dog næppe fik nogen betydning for grundlovssagens gang. I. C. Christensen var altså ikke med i ministeriet, hvilket var en stor svaghed, eftersom han stadig var Venstres mægtigste mand, der i sit nystiftede blad *Tiden* ganske uanfægtet forkyndte sin opfattelse af den rette venstrekurs. Man forstår godt, at Niels Neergaard i 1920 forlangte at få I. C. Christensen med i sit ministerium.

Udsigterne til løsningen af grundlovssagen blev ikke lysere efter landstingsvalget i september 1910, idet både frikonservative og Venstre gik tilbage. I dette vort overhus sad nu 30 af Højre, 6 frikonservative, 21 af Venstre, 4

radikale og 5 socialdemokrater. Nogle af de mest højreorienterede i forfatningssagen var dog ældgamle kongevalgte, der gik på gravens rand, Estrup var således 85 år i 1910. Ved dødsfald blandt de kongevalgte, som rettelig burde omtales som regeringsvalgte, ville ministeriet naturligvis udpege venstremænd*.

De første to år søgte ministeriet at løse grundlovsspørgsmålet efter I. C. Christensens to tempi-model; men landstinget standsede sagen. Endnu i sommeren 1912 syntes Berntsen, der forhandlede med grev Frijs, at hælde til denne løsning. Men ministeriet slog i september 1912 om og besluttede sig for en samlet grundlovsrevision. Der er endnu uopklarede punkter i forbindelse med denne stagvending i ministeriets kurs. Formentlig har der været tale om flere komplementære årsager, deriblandt at grev Frijs ikke kunne tilvejebringe sikre garantier vedrørende Højres støtte, at radikale og socialdemokrater måtte antages at modsætte sig et forlig til højre – og endelig tør man formode, at Berntsen og Neergaard har betragtet et grundlovskompromis til venstre som det, hvormed de bedst kunne gøre I. C. Christensen mat og markere sig som Venstres ledere. Hertil kommer, at der ikke godt kan være tvivl om, at Neergaard havde hjertet med i en sådan løsning. Han fik Berntsen med sig, og kong Christian 10. blev taget i ed.

I. C. Christensen skiftede nu også taktik. Han frafaldt sin to-tempi politik. Hvorfor kan man gisne om. Utvivlsomt har han erkendt, at Venstres flertal var for den samlede grundlovsrevision, samt at han kunne isolere sig for stærkt og sætte sig uden for indflydelse, hvis han ikke gik med. Hertil kommer, at det efter de partimæssigt forviklede år 1908–10 var en væsentlig bestræbelse for I. C. Christensen at hindre flere splittelser af Venstre. Hvad I. C. Christensen ville bruge sin indflydelse til, kan der ikke være megen tvivl om. Han sagde ganske vist intet derom, men hans handlinger taler deres tydelige sprog. Han ville sikre en grundlov med konservative garantier. »Pletter« kaldte Ove Rode dem i 1926⁶.

Disse »pletter« skulle tjene til at sætte bom for socialismen. At der var grund til at frygte denne, altså hvis man var I. C. Christensen, og som han modstander af Socialdemokratiets ideologi og politik, kunne læses af Socialdemokratiets mandattal: 1884: 2, 1890: 3, 1898: 12, 1903: 16, 1906, 1909 og 1910: 24. Hertil skulle i 1910 lægges 20 radikale, der efter I. C. Christensens mening var socialismens villige tjenere. Ganske vist stod der i 1910 heroverfor 57 af Venstre og 13 af Højre; men de 24 mandater, som Socialdemokratiet havde fået uforandret ved tre valg, var ikke tegn på stagnation, da valgmanden (og

* I perioden op til folketingsvalget i 1913 formindskedes ved dødsfald Højres og frikonservatives grupper med hver en, mens Venstres øgedes med to.

aftalerne mellem S og R) gav et falsk billede af det sande styrkeforhold. Det ses noget bedre af stemmetallene, skønt også disse er påvirkede af den nysnævnte faktor. Socialdemokratiets stemmetal voksede nemlig støt, og i 1910 havde partiet 99.000 stemmer, Venstre 119.000. Da byerhvervene var i en rivende udvikling, krævede det ikke megen fantasi at forestille sig, at tallene snart kunne blive ombyttet, hvad der kunne blive skæbnesvangert for Venstre, især da det måtte påregne en ændring i valgloven, så at den gamle grundlovs ord om nogenlunde lige store valgkredse blev opfyldt. Altså var det logisk for I. C. Christensen at satse på at forsyne landstinget med konservative klausuler, så at Venstre – ligesom Estrup – kunne basere sin magt på landstinget; men ganske vist et landsting uden kongevalg og uden privilegeret valgret.

Omstændighederne i forbindelse med ministeriets og Venstres ændrede holdning i september 1912 var imidlertid sådanne, at de i sig bar kimen til den uklare situation, der er baggrunden for regeringskrisen i 1913. På partimødet 30. september 1912 gik I. C. Christensen nemlig imod ministeriets grundlovsforslag, og ved afstemningen stemte af de 56 + 23 rigsdagsmænd kun 28 for dette, 6 imod og resten, altså 45, undlod at stemme eller var fraværende. I. C. Christensen bøjede sig som allerede nævnt for resultatet; men det tør rigtignok siges, at sjældent er en regeringschef gået i ledning for en skelsættende sag med en så lunken tilslutning fra sit eget parti. Der var hejst faresignal i Venstre; men sikkert har Neergaard og Berntsen troet, at de ved samarbejde og aftaler med radikale og socialdemokrater kunne liste, lokke og true flere af deres partifæller over på deres side. Det var ikke kun de radikale ledere, som undervurderede I. C. Christensen.

23. oktober 1912, årsdagen for den grundlovgivende rigsforsamlings første møde i 1848, fremlagde Klaus Berntsen da sin regerings grundlovsforslag. Fra Venstres to-tempi-fase var bestemmelserne vedrørende folketinget taget. Det skulle vælges af 25-årige mænd og kvinder (også tyende). Med hensyn til landstingets sammensætning gik man ind for, at det skulle vælges af kommunerådene. Den privilegerede valgret forsvandt med andre ord helt. I tilfælde af uenighed mellem de to ting skulle de træde sammen i en forenet rigsdag. Prøvisoretidens konflikt mellem overhus og underhus kunne altså ikke gentages, og folketingets supremati var sikret ved, at det var dobbelt så stort som landstinget. Radikale og socialdemokrater udtrykte tilfredshed – de kunne heller ikke godt gøre andet – mens Højre rasede.

I. C. Christensen sad under forhandlingerne i folketinget tavs og uudgrundelig som en sphinx i tingets formandsstol og gav det ene ærede medlem efter det andet ordet. Tingets formand deltager normalt ikke i forhandlingerne, hvad der sikkert har konveneret I. C. Christensen. Ministeriet ville løbe ind i

Borgbjerg bider til bollen
Alfred Schmidt i Klods Hans 31.1.1913

vanskeligheder i landstinget, og valgperioden udløb om få måneder. Tiden ville arbejde for I. C. Christensen.

Dog, foreløbig gik det for Berntsen og Neergaard. 12. december 1912 vedtoges forslaget med 95 stemmer (S, R og V) mod 12 (H) af folketinget og gik nu til landstinget. Dets flertal af Højre og frikonservative viste sig som ventet intransigent. Højre ville nok acceptere en ændring af landstinget, men valgretten til dette skulle være betinget af en formue- eller indtægtscensus samt være forbeholdt vælgere over 40 år. Ved anden behandling 3. april 1912 fik Mogens Frijs standset grundlovsforslaget ved mod S, R og V at få vedtaget et forslag om nedsættelsen af en forfatningskommission af politikere og

sagkyndige. Ved denne taktiske manøvre håbede de frikonservatives leder at appellere til den opposition, der var inden for Venstre især mod det kommunalrådsvalgte landsting, og samtidig at hindre forligsvenlige højremænd i at sælge ud af landstingets privilegier for at få forholdstalsvalg til folketinget, hvad der var en betingelse for at skabe en nykonservatisme til afløsning af kammerherre- og etatsrådsconservatismen.

Det radikale Venstres lønlige håb var efter at have smagt magtens sødme 1909–10 at komme til igen. Mens I. C. Christensen i 1911 lå alvorligt syg af galdebesvær, hvilket gav de radikale ledere anledning til at udveksle sarkastiske vitser, skrev Zahle til Edvard Brandes med den afgæede statsministre iboende foragt for deres efterfølgere: »Ministeriet Berntsen – jeg gider næsten ikke nævne det! Hvis I. C. vedbliver at svinde hen, kan vi puste det ministerium væk, når vi vil. Tvivlsomt vil det, når I. C. ikke kan hjælpe ministeriet, kun være, om det ikke bærer sig så tåbeligt ad, at vi ikke kan holde det oppe, så længe vi har brug for det«⁷. To år efter var det kommet dertil, at I. C. Christensen pustede for. Det radikale Venstre måtte lægge sin taktik an herefter.

De socialdemokratiske ledere havde primært kun ét ønske, nemlig en ny grundlov, der ved fuld gennemførelse af lige og almindelig valgret kunne bane vejen for deres magtovertagelse helst ikke i en al for fjern fremtid. Om Berntsen/Neergaard eller Zahle/Munch lagde navn til, eller om de i givet fald selv skulle gå med i en regering, var dem mere underordnet. På Socialdemokratiets kongres 11.–15. februar 1913 godkendtes rigsdagsgruppens holdning, og det blev slået fast, at det gjaldt om at svække Højre mest muligt, hvilket bedst kunne ske ved at opstille socialdemokratiske kandidater i 20 valgkredse, hvor partiet ikke før havde opstillet. I øvrigt erklærede kongressen, at partiet var rede til at bringe betydelige ofre for at opnå et grundlovsvenligt flertal i rigsdagen. Hvori disse ofre skulle bestå, blev ikke nærmere defineret. Man spillede med kortene holdt tæt ind til brystet⁸.

2. Optakten til forhandlingen 17. april 1913

Ved årsskiftet 1912–13 var man allerede inde i valgkampen. 26. april 1913 sluttede rigsdagssamlingen, valget udskreves til 20. maj. Meget vigtig for forståelsen af regeringskrisen er et møde, der fandt sted 17. april 1913 mellem repræsentanter for Venstre, radikale og socialdemokrater.

Kilderne til mødet og dets forhistorie er fra Venstre Berntsens og Neergaards oplysninger på Venstres partimøder, således som de er optegnet i Venstres partiprotokol af folketingsmand M. N. Slebsager¹. Hertil kommer et

brev af 5. maj 1913 fra I. C. Christensen til Berntsen og et fra denne til Neergaard af 7. maj 1913.

Hvor betydningsfuldt de radikale betragtede mødet, ses af, at Rode har fået Zahle og Munch til at afgive beretninger til sig². Zahles er nedskrevet på grundlag af notitser gjort dag for dag i tiden fra 5. til 16. april, og Rode har påtegnet beretningen: »Tiltrædes og stemmer med notitser gjort dag for dag i samme tidsrum«. Munchs er opskrevet 21. og 22. april efter notater under sammenkomsten. Også denne beretning kan Rode tiltræde, idet han dog har forsynet den med en række tilføjelser i marginen. Yderligere har Munch i sine erindringer, nedskrevet i 1940'erne, redegjort for forhandlingen³. Fra Edvard Brandes' hånd foreligger et brev af 14. april 1913 til overretssagfører Oskar Johansen med enkelte andenhåndsoplysninger⁴.

Fra socialdemokratisk side savnes oplysninger af samme interne art.

Den samtidige presse rummer derimod materiale om mødet. Det gælder *Social-Demokraten*, *København*, *Riget*, *Berlingske Tidende* og I. C. Christensens tidsskrift *Tiden*.

Det første punkt af interesse fortaber sig i det dunkle. Det drejer sig om, hvem der tog initiativet til, at drøftelsen kom i stand. Der var herom både før, under og efter forhandlingerne et ping-pong spil, hvor ingen af de tre partier ville vedkende sig den udfarende kraft. Da spørgsmålet blev rejst af Zahle under valgkampen på en for Venstre generende måde, bad I. C. Christensen Berntsen dementere; men denne lod sorteper gå videre til Neergaard: »De var jo den første, der skete henvendelse til ...«. Sin egen indsats bagatelliserede han⁵.

I Venstres protokol støder man første gang på spørgsmålet i rigsdagsgruppens bestyrelsesmøde søndag 13. april. Her meddelte Berntsen, at Socialdemokratiets formand, Stauning, samt Marott, Borgbjerg og Harald Jensen havde henvendt sig til ham og meddelt ham, Neergaard, og landbrugsminister Anders Nielsen, at »de gerne ville støtte regeringspartiet ved det kommende valg ved at opstille kandidater i adskillige kredse, hvor det kunne gavne Venstre«⁶.

Ved hjælp af Zahles beretning, der ganske vist er andenhånds for nogle af oplysningernes vedkommende, kan man komme de første kontakter mellem S og V nærmere. Zahle beretter nemlig, at lørdag 5. april (altså to dage efter grundlovssagens stranding i landstinget) telefonerede redaktør P. V. Elmholt, *Fyns Venstreblad*, til Rode, at socialdemokraterne skulle have partimøde samme dags formiddag i rigsdagen i anledning af, at finansminister Neergaard havde henvendt sig til dem om valgsamarbejde⁷. Det er formentlig denne kontakt, Neergaard havde i tankerne, da han i Venstres partimøde 19. april blev krævet til regnskab af I. C. Christensen og svarede, »at Hans Nielsen

(Horsens) havde været hos ham og meddelt, at socialdemokraterne gerne ville have en forhandling, når de fik meddelelse derom «⁸. I selve mødet skændtes man også om, hvem der havde taget initiativet, og Berntsen søgte at glatte ud ved en bemærkning om, »at det vel næppe var rigtigt at fortabe sig i det rent formelle, når de (S og R) dog ville forhandle«⁵. Det er umuligt ud fra kildegrundlaget at bevise, hvem den »skyldige« var. Både regeringen og Socialdemokratiet kunne have gavn af et samarbejde. Ministeriets iver efter at sikre sig støtte var allerede nu stor, og så hårdt I. C. Christensen på partimøderne kørte spørgsmålet om initiativet samt Neergaards og Berntsens afglidende måde at reagere på taget i betragtning, tør man formode, at Neergaard har følt sig for hos Hans Nielsen, og da føleren er faldet i god jord, har han (Neergaard) rettet henvendelse til Stauning.

Denne opfattelse nærmedes af Edvard Brandes. Han skrev mandag 14. april (altså tre dage inden Venstres møde med S og R) til Oskar Johansen: »Jeg siger: socialdemokraterne. Thi Berntsen og Neergaard, der indbød Stauning og Borgbjerg til møde, havde øjensynlig til hensigt at arbejde med disse alene; benytter den mulighed, at socialdemokraterne ikke var ivrige efter fordel og sejr for de radikale; slutter derfor en separataftale med disse og derefter trykker på de radikale med papiret i hånden«⁴.

Edvard Brandes' vurdering har sandsynligheden for sig. Herpå tyder Elmholt's opringning, der vakte opsigt i det radikale hovedkvarter. I al fald var de radikale ængstelige for, hvad Socialdemokratiet kunne finde på.

Imidlertid kom Borgbjerg til Zahle tirsdag 8. april og fortalte, at Neergaard »for et par dage siden« havde talt med Stauning om, at han ønskede en valgsamtale med Socialdemokratiet. Stauning skulle – stadig ifølge Borgbjerg til Zahle – have svaret ja »på betingelse af, at det blev forholdet mellem alle de tre partier, som støtter grundlovsforslaget, der drøftedes«. Borgbjerg hævdede, at hans holdning var, at der burde lige så lidt finde en særskilt alliance sted mellem Venstre og Socialdemokratiet, som mellem Venstre og de radikale. Den følgende dag – 9. april – meddelte Stauning Zahle, at Neergaard og Berntsen nu skulle have en samtale med ham.

Om denne samtale, der fandt sted fredag 11. april, og hvori også Borgbjerg deltog, aflagde Stauning rapport til Zahle lørdag 12.

»Stauning lader forstå«, skriver Zahle, »at ministrene har antydnet ønskeligheden af et samarbejde med socialdemokraterne uden om Det radikale Venstre. Dette har socialdemokraterne efter Staunings fremstilling afvist«⁹. Det må være denne præliminære drøftelse, Berntsen refererede i det omtalte bestyrelsesmøde i Venstre søndag 13. april – uden at nævne Socialdemokratiets ønske om at få de radikale med, hvorimod de nok nævnedes i debatten på mødet, bl.a. på forespørgsel til Berntsen og Neergaard, der begge svarede, at

de anså det for ønskeligt at få de radikale med¹⁰. Hvis den første hypotese om den isolerede V-tilnærmelse til S holder, har de to ministre nu gjort en dyd af nødvendigheden og accepteret også de radikale – formentlig fordi Stauning faktisk har sagt, som han refererede det til Zahle, hvilket Berntsen ikke har set nogen grund til at omtale, bl.a. fordi der endnu ikke var nogen direkte kontakt mellem V og R.

Med andre ord: Socialdemokraterne har ikke villet sige nej til at høre, hvad regeringen ville dem; de er derfor gået til forhandlingen 11. april uden de radikale og uden at forlange, at de skulle med til dette møde; men de orienterede de radikale både forud og bagefter om det passerede. Socialdemokratiet ville holde alle muligheder åbne, og Berntsen og Neergaard har håbet på at kunne drive en kile ind mellem S og R; men de måtte hurtigt opgive troen. Det er åbenbart, at det ville være ubehageligt for R, dersom V og S fandt sammen, thi det, de to partier kunne enes om, ville det være svært for de radikale at gå imod.

Ifølge Staunings oplysninger til Zahle tog Berntsen allerede ved mødet 11. april konsekvensen af Socialdemokratiets ønske, og Stauning kunne altså hilse Zahle og spørge fra Berntsen, om de radikale ville deltage i en forhandling. I så fald anmodede Berntsen Zahle om at henvende sig til ham desangående. Den hoppede Zahle ikke på, vel at mærke, hvis man skal tro hans egen beretning, der er nedskrevet, efter at det var blevet et stridsspørgsmål, hvem der spurgte hvem. Han skriver nemlig, at han svarede Stauning: »Da Berntsen har valgt at bede Dem, hr. Stauning, om at fremsætte hans ønske om forhandling, beder jeg Dem om også at bringe ham svaret. Det er: Så snart der meddeles os tid og sted, skal vi komme til stede, og det ikke alene formelt, men vi er villige til en reel forhandling angående den for grundlovsforslaget gunstigst mulige valg-situation«. Samme dag (lørdag 12. april) orienterede Zahle den radikale rigsdagsgruppe, der billigede hans svar¹¹.

Slet så nemt med at nå enighed gik det ikke i bestyrelsen for Venstres rigsdagsgruppe.

Den mødtes som nævnt søndag 13. april med ministeriet. Mod Berntsens anbefaling af, at man modtog Socialdemokratiets henvendelse om en forhandling vedrørende valgsamarbejde positivt, reagerede I. C. Christensen med at sige, at han »var ikke meget begejstret for en sådan forhandling«. Efter hans mening ville Socialdemokratiet ikke stille op i de kredse, hvor S og R havde flertal til sammen, og han ønskede, at Venstre skulle gå til valg alene¹². Der var jalousi mellem radikale og socialdemokrater, sagde I. C. Christensen; de ville efter hans udsagn ikke let kunne enes ved valget. Om de dybereliggende motiver tav I. C. Christensen som sædvanligt. Men de kan rekonstrueres med en til vished grænsende sandsynlighed. I. C. Christensen så naturligvis, at

valgaftaler med Socialdemokratiet og/eller Det radikale Venstre ville sikre ministeriet efter valget og dermed også Berntsens forslag – evt. yderligere tilpasset radikales og socialdemokraters ønsker som vederlag for valgstøtte. I politik gælder mere end på de fleste andre områder: Noget for noget.

Berntsen indvendte mod I. C. Christensen: »Vil vi føre an, så får vi gribe de veje og midler, som ligger for, og det er forhandling med socialdemokrater og radikale«. Berntsen elskede ikke socialdemokrater og radikale højere, end I. C. Christensen gjorde, og bag ordene lå ikke blot konseilspræsidentens lyst til at forblive i sit høje embede, men også ønsket om at sætte bom for I. C. Christensen. Kampen mellem partifæller hører sommetider til de krasseste, der udkæmpes blandt politikere.

Neergaard støttede varmt tanken om en forhandling med S og R, og hedder det i partiprotokollen, »begrundede udførligt, hvorfor han anså dette for heldigt«. Men Slebsager har desværre ikke oplyst noget om de af Neergaard fremførte argumenter. Debatten drejede sig i begyndelsen kun om et samarbejde mellem V og S; men folketingsmand Aug. Birch spurgte, hvorledes ministeriet ville stille sig, »hvis der kom tilbud om forhandling med de radikale«, og det var da Neergaard, som svarede, at han gerne så drøftelser mellem alle tre partier.

Landbrugsminister Anders Nielsen, der sædvanligvis var I. C. Christensens mand, indtog i denne sag en mellemstilling. Han ønskede fred mellem de tre partier, men ikke hvis man fra S og R ønskede indflydelse på taktikken, sagde han.

Den indflydelsesrige politiker, landstingsmand Jørgen Pedersen, der som Berntsen og Neergaard havde tilhørt de moderate, var meget mod forhandling med S og R. Den forekom ham indledning til, at regeringen blev fører for radikale og socialdemokrater, »og så skal der hænge så mange venstremænd på som muligt. Det vil ikke vække begejstring blandt Venstre ude i landet«.

På mødet drøftedes i øvrigt opløsning af landstinget. Alle syntes at mene, at den ikke kunne omfatte de kongevalgte, hvad kongen aldrig ville gå med til.

Den for mødets stemning mest centrale bemærkning var nok I. C. Christensens mod slutningen af mødet: »Jeg tror ikke på nogen fremtidsudvikling for landbostanden i samarbejde eller forbindelse med socialisterne«. Berntsen og Neergaard havde ikke haft meget held med sig, og i virkeligheden viser mødets forløb, at I. C. Christensen havde fældet ministeriets dødsdom, da der ikke godt kunne være tvivl om, at Venstre ville gå tilbage, når det stod uden aftaler med S og R. I sit ugeblad *Tiden* forkyndte I. C. Christensen mange gange i denne fase det samme, som han gav udtryk for på partimøderne, nemlig at Venstre burde gå til valg alene for ikke at blive afhængigt af S og R og få sværere ved at opnå et forlig med Højre.

Mødet endte med, at alene rigsdagsgruppens bestyrelse skulle tage stilling til ministeriets forslag, hvilket skulle ske den følgende dag (mandag 14. april 1913). Imidlertid har Berntsen og Neergaard åbenbart frygtet for den af I. C. Christensen dominerede bestyrelse, og i en skrivelse til formanden forlangte Berntsen sagen for i et partimøde. Ganske øjensynligt har han håbet dér at kunne vinde støtte¹³.

Denne uafklarede stilling er formentlig forklaringen på, at Berntsen mandag 14. gav Stauning den besked, at han fandt det underligt, at han skulle henvende sig til de radikale. Stauning lod meddelelsen gå videre til Rode, og de radikales fortsatte nervøsitet for eventuelt at blive sat udenfor viste sig ved, at Rode tænkte sig muligheden af, at »Stauning ikke havde refereret Zahles svar aldeles nøjagtigt«, og mens Berntsen havde ordet i folketinget, gik Rode hen til Neergaard og meddelte ham ordlyden af Zahles svar.

Tirsdag 15. april fandt det af Berntsen ønskede partimøde sted. Berntsen lagde for med at udmale Venstres valgssituation dystert, fordi Højre modsat 1910 bekæmpede Venstre. Socialdemokraterne havde henvendt sig om forhandling – i går også de radikale, sagde Berntsen, hvis man skal tro partiprotokollen. Han har naturligvis været interesseret i ikke at fremstille sig selv som den, der kom med hatten i hånden. Berntsen sagde også, at man burde høre, hvad de partier havde at sige eller tilbyde, uden at Venstre selvfølgelig skulle binde sig på noget punkt. Ville de kræve indflydelse på regeringens taktik i forfatningssagen, kunne der naturligvis ikke blive tale om nogen art af samarbejde. Sammenligner man Berntsens udtalelser på Venstres bestyrelsesmøde 13. april med de ovenfor refererede fra 15. april, bemærkes det, at de sidste er mere forbeholdne end de første, hvor Berntsen – stadig ifølge protokollen – sagde, at man måtte gribe de veje og midler, som lå for, hvilket var forhandling og samarbejde med socialdemokrater og radikale. Berntsen har formentlig erkendt, at han ville blive standset af sine egne (under I. C. C.s ledelse), hvis han fortsatte på denne måde. Derfor slog han af på fordringerne i håb om at kunne samle tilslutning om et reduceret mål og så evt. lade dette udvide sig, når han engang havde fået grønt lys fra gruppen.

På partimødet 15. april accepterede I. C. Christensen da også, at man hørte, hvad S og R havde at sige. Han har på sin side regnet trygt med at kunne vælte et samarbejde. Alligevel var stemningen ikke god. N. J. Jensen, Pedersen-Nyskov, Lillelund og Pinstrup udtalte sig imod en drøftelse med S og R, mens Birch og Slesbager kun kunne tænke sig at søge forhandling med R for at drive en kile ind mellem S og R. De medlemmer, som anbefalede at følge Berntsens forslag om forhandling med S og R, var alle – bortset fra I. C. Christensen – folk fra anden række. Landbrugsminister Anders Nielsen støttede dog også ønsket om forhandling, men med den tilføjelse, at han »ønskede et par af

bestyrelsen med«. Han sigtede naturligvis her til I. C. Christensen, som ikke burde stå udenfor. Afstemningen er interessant. Det vedtoges først med stort flertal, »at man skulle høre, hvad radikale og socialdemokrater havde på hjerte«. Det er givet, at man ville vedtage dette, når både Neergaard-Berntsen-fløjen og I. C. Christensen anbefalede. De tvivlrådige har fæstnet sig ved præciseringen af, at man kun skulle høre, og når I. C. Christensen var med, ville S og R i al fald ikke komme til at løbe med Venstre. Anden afstemning gjaldt Anders Niensens forslag om, at delegerede fra bestyrelsen skulle med. Det vedtoges med 21 stemmer mod 13. Man har lov til at formode, at de 13 var tilhængerne af Neergaard-Berntsens linje, som ikke ville have I. C. Christensen med som den, der kunne vælte spillet. Er formodningen rigtig, var det altså allerede nu klart, at regeringen ikke ville få lov til maskepi med R og S, idet det dog må anføres, at protokollen intet anfører om, hvor mange der var fraværende eller afholdt sig fra at stemme; tallet kan maksimalt have været 45, ejendommeligt nok det samme som ved partiafstemningen 30. september 1912.

Ved et efterfølgende bestyrelsesmøde valgte Venstre I. C. Christensen og Slesbager fra folketingsgruppen og Broberg fra landstingsgruppen til forhandlingsdelegationen.¹⁴

Klaus Berntsen og Niels Neergaard kunne altså sejle videre, men unægtelig med adskillige lig i lasten. Dagen efter, onsdag 16. april, anmodede Berntsen Rode og Zahle om den følgende dag kl. 16,15 at deltage i et møde mellem tre ministre og tre repræsentanter for Venstres bestyrelse. Disse ville forinden have forhandlet med Socialdemokratiet, sagde han. Ifølge Zahles optegnelser skulle Berntsen yderligere have bemærket, at socialdemokraterne havde ønsket en sådan forhandling. Hertil havde Rode og Zahle svaret, at de mente initiativet kom fra Neergaard, men at det i øvrigt ikke vedkom Det radikale Venstre. Berntsen svarede da, at det kunne være lige meget med formaliteterne.

Samme dag valgte den radikale rigsdagsgruppe Zahle, Rode og bygmester Jens Andersen til forhandlingen; men da Zahle var forhindret på grund af et familieanliggende, mødte i stedet P. Munch¹¹.

3. Forhandlingen 17. april

De seks venstremænd mødtes først med Socialdemokratiets repræsentanter: Stauning, Borgbjerg, Sigv. Olsen, Harald Jensen og Emil Marott. Ifølge Munchs erindringer stillede socialdemokraterne store indrømmelser i udsigt, »hvis ministeriet ville udtale sig betryggende om den kommende taktik«¹. Dette udsagn bekræftes af I. C. Christensens redegørelse på Venstres parti-

møde 19. april, hvor han sagde, at socialdemokraterne, hvis de kunne få »nogen sikkerhed for taktikken«, ville være tilbøjelige til at opretholde status quo med hensyn til opstilling af kandidater. Berntsen havde afvist kravet; ministeriet forbeholdt sig fri bestemmelsesret med hensyn til taktikken. Stauning måtte altså samme dag i sin gruppe meddele, at forhandlingerne mellem V og S var endt resultatløse². Der er næppe tvivl om, at dersom Berntsen ikke havde måttet tage hensyn til I. C. Christensen, så kunne han med Socialdemokratiet (og de radikale) have opnået enighed om taktikken; men nu måtte han altså tage dette hensyn, og dermed var i virkeligheden aftalemuligheden borte, thi Socialdemokratiet kunne ikke forventes at yde vederlagsfri støtte til Venstres beslutninger.

Om forhandlingen mellem V og R samme dag kl. 16,15 er kildematerialet væsentligt mere omfattende på grund af P. Munchs nævnte detaljerede referat med Rodes tilskrifter. Berntsen åbnede mødet med at spørge, om R og S ville indgå alliance³. En sådan kunne nemlig have uheldige følger for grundlovssagen, hvis ministeriet svækkedes ved, at Venstre led tab ved valget. Rode svarede, at en alliance ikke var sluttet, og at der heller ikke ville blive fremsat forslag herom på Det radikale Venstres landsmøde den følgende dag. Man vidste ikke, hvorledes det ville stille sig i de enkelte kredse. Her afbrød Anders Nielsen med spørgsmålet: »Tilstræbes der en alliance?« Rode svarede, at det kunne ikke let besvares, det kunne afhænge af forholdene. En samlet alliance var der ikke udsigt til, hvorimod både S og R havde gjort sig tanker om »et vist fællesskab mellem alle de tre partier, som støttede grundlovsforslaget«⁴. Det var et noget svævende svar; men det dækkede meget godt de faktiske forhold. Allerede i november 1912 havde Det radikale Venstres hovedbestyrelse godkendt, at partiet støttede regeringens kandidater i Vonsild, Frøstrup, Thisted og Skelskør for at hindre Højre i at tage kredsen. Socialdemokratiet havde i februar 1913 på den ene side besluttet sig for en valgtaktik, som støttede regeringsforslaget og svækkede Højre, men på den anden side ville socialdemokraterne fortsat gerne have alliance med de radikale, hvor det lod sig gøre for om muligt at hindre Venstre i at bevare sit flertal⁵. Det var altså en meget speget situation, der forelå til mødet 17. april med hensyn til partiernes konkrete opstillingspolitik. De ville mele deres egen kage så meget som muligt, og dernæst ville de tre af dem – også fordi de var nødt til det – gavne grundlovsforslaget så meget som muligt.

På mødet 17. april sagde Rode, at den radikale hovedbestyrelse havde modtaget underretning om radikale opstillinger i kredse, som Højre kunne tage eller true. Man kunne evt. tænke sig at frafalde opstilling for at sikre regeringskandidatens valg. Han nævnedes foruden de fire allerede omtalte (Vonsild, Frøstrup, Thisted og Skelskør) Fåborg, Gudme, Svendborg, Frede-

rikshavn og f.eks. 4. kreds i København. Mellem Berntsen og Anders Nielsen på den ene side og Rode på den anden udvikledes nu et ordskifte om en række andre valgkredse, hvor meget kunne siges for og imod snart sagt en hvilken som helst løsning. Læsningen af Munchs referat af denne forpostfægtning efterlader ikke indtrykket af, at de radikale var alt for ivrige efter at hjælpe ministeriet til en overenskomst. De radikale må allerede inden forhandlingen have været klar over, at I. C. Christensen ville modsætte sig en aftale. Ved at tale om Frederiksværk, når venstremændene nævnedes Otterup, gjorde de det sværere for Berntsen og Neergaard i forholdet til I. C. Christensen. I det hele må man vel sige, at havde der været forligsvilje, så var man begyndt med en generel drøftelse om aftale eller ikke-aftale og først derefter set på de enkelte kredse. En sådan begyndelse har hverken I. C. Christensen eller de radikale ønsket, og Berntsen og Neergaard har da måttet tage udgangspunktet, som det bød sig, og håbe at få drøftelsen drejet ind i et for deres planer mere frugtbart spor.

Neergaard greb nu ind med en appel til de radikale: Grundlovssagen kunne kun gennemføres ved samvirken mellem V, R og S og under en Venstreregering. Svækkedes Venstre, mistede ministeriet autoritet. R og S turde ikke udnytte valget til at gå mod V, hvilket ville være det kraftigste våben i Højres hånd. Anders Nielsen føjede til, »at tilbagegang for ministeriets parti ville være et mistillidsvotum«.

På ny gik man over i drøftelsen af de enkeltes valgkredses forhold. Slesbager – gennem hvis røst I. C. Christensen talte – skar igennem med et indlæg, hvori kvintessensen (stadig ifølge Munch) var, at mens Venstre stod alene, allierede R og S sig. Henvendt til ministrene greb Rode nu også om nælden, idet han spurgte: »Men er det da Deres mening, at vi skulle tilstræbe en ordening, hvorefter de tre parter konsekvent skulle støtte hinanden overalt?« Hertil sagde både Berntsen og Neergaard, at det var umuligt, og svaret var det samme, da Rode dernæst spurgte, om man da skulle stræbe efter status quo så nær som mulig. Yderligere skærpedes drøftelsen ved, at Slesbager fremkom med en bemærkning om, at dersom R og S fik flertal, kunne regeringen ikke føre grundlovssagen videre. Hertil svarede Rode noget uoprigtigt, at det dog var »alt for pessimistisk en betragtning, derfor er der jo ingen sandsynlighed«. Nu nærmest bønfuldt Neergaard de radikale om at være med til at knuse I. C. Christensens modstand, idet han gentog, at det for grundlovens skyld var nødvendigt, at regeringspartiet beholdt sin styrke.

Omsider – efter at mere end mødets halve tid var forløbet – tog I. C. Christensen ordet, men kun for at sige, at Venstres bestyrelse var repræsenteret, »fordi de radikale ville have en sammenkomst med ministeriet. Nu kan vi jo meddele partiet, hvad vi har hørt; det er jo ikke meget – de radikale er

Nur ruhig! Hit med Uniformerne!
Motivet fra Bankroveriet

Mens døren vogtes af Sigurd Berg, tager den skumle I. C. Christensen munderingen fra Berntsen. Neergaard ser stående til. De andre ministre er bange og vrede. Alfred Schmidt i Blæksprutten 1913

kommet her uden program«. Denne bemærkning gav anledning til den allerede omtalte diskussion om, hvem der havde taget initiativet til mødet.

Efter denne spurgte Rode, om ministeriet kunne meddele noget om, hvorledes den tænkte sig grundlovssagens videre gang. Rode kan ikke have været i tvivl om, at Berntsen på grund af I. C. Christensen ikke kunne besvare dette spørgsmål, og det holdt da også stik. Efter en finte fra Rode om gennemførelsen af forsvarslovene under en mindretalsregering i 1909, gik man over til en subtil drøftelse af landstingsvalget. Derefter syntes I. C. Christensen, at nu kunne det være nok, hvorfor han erklærede, at de radikale ikke havde noget program for en valgaftale. Det betød så lidt, om de ville stille op i de nævnte kredse, f.eks. Verninge, hvor indenrigsminister Jensen-Sønderup var valgt, og Frederikshavn, sagde han. Rode reagerede på dette, formentligt ikke uden lidenskab, ved at tilspørge I. C. Christensen: »Er det da Deres mening, at De ikke ønsker, at vi skal undlade at opstille i Frederikshavn, at det er Deres mening, at De ikke ønsker, at vi skal undlade fællesopstilling med Socialdemokratiet i Verninge?« Ifølge Rodes tilføjelse til Munchs referat sagde I. C. Christensen »noget som: Ja, det kan såmænd være ganske det

samme, hvortil N. N. og Kl. B. begge fremkom med hastige, beroligende udbrud: Nå, nå, nej, nej el. lign. «

Efter endnu nogle spidse bemærkninger om Højres støtte til Venstre ved valget i 1910 sluttede I. C. Christensen mødet med ordene: »Ja, nu kan vi jo fortælle partiet, hvad vi har hørt, skønt jeg ikke rigtig ved hvad«. Hertil bemærkede Rode, at de radikale var rede til ny forhandling, dersom det ønskedes⁷.

Munchs indtryk var ifølge hans erindringer, at Berntsen og Neergaard havde ønsket en aftale, men at I. C. Christensen standsede denne. Gang på gang brød han ind med spottende bemærkninger, skriver Munch⁶. De radikale forhandlere gik fra mødet med den overbevisning, at I. C. Christensen bevidst stilede mod at bringe Venstre i mindretal for at få grundlovsforslaget til at falde og derpå gennemført et nyt ved et forlig mellem Venstre og Højre. Denne opfattelse er ganske utvivlsomt i alt væsentligt korrekt – måske med undtagelse af påstanden om, at I. C. Christensen ville søge forlig mellem Venstre og Højre. Han ville snarere blot sikre tilpas med konservative garantier i grundloven, så kunne det ske i et eller to tempi og med det flertal, som bød sig. Men fremfor alt: Ikke under et ministerium Berntsen-Neergaard; det måtte nemlig antages at ville betale for høj en pris.

Edvard Brandes' dom var denne: I. C. Christensen »har som altid været fast og klog; han har ganske afvist al overenskomst ved de mundtlige forhandlinger med radikale og socialdemokrater – han vidste jo også, at alle tilbud var på skrømt ... «⁷.

I. C. Christensens hensigter lader sig også udlede af Venstres partimøde 19. april, hvor man diskuterede forløbet af forhandlingen 17. april. Partimødet blev i virkeligheden et stormfuldt og pinligt opgør mellem I. C. Christensen og hans tilhængere på den ene side og Berntsen og Neergaard og deres væbnere på den anden. Både I. C. Christensen og Berntsen aflagde rapport. Og der var egentlig ikke meget at sige ud over, at man ikke havde truffet aftaler med S og R, som kun ville hjælpe V mod Højre – og at der antagelig ikke blev nogen egentlig aftale mellem S og R. Så langt så godt; men nu fremdrog I. C. Christensen, hvad der i Venstres partiprotokol kaldes »Frijsenborgaffæren«.

Samme morgen, som Venstre senere på dagen holdt partimøde, havde de frikonservatives leder, grev Frijs i *Berlingske Tidende* offentliggjort en erklæring, hvori han berettede om den sammenkomst, han sammen med sin partifælle, landstingsmand Chr. Rottbøll havde haft med Berntsen på Frijsenborg 29. august 1912. Her havde Frijs søgt at fastholde Berntsen på Venstres og ministeriets hidtidige to-tempi politik ved at stille de frikonservatives støtte i udsigt til et kompromis, der nedsatte valgretsaldern til 25 år, gav kvinder

valgret og indførte forholdstalsvalg i byerne, men lod landstinget urørt. Ved samme lejlighed havde Frijs søgt Højres støtte gennem landstingsmand, lensgreve C. C. Holstein-Holsteinborg, men havde dog kun opnået Holsteins personlige tilsagn i et brev af 1. september 1912, ikke partiets⁸. Holsteins brev blev af Frijs sendt til Berntsen. Denne havde dengang – dvs. 30. september 1912 – refereret samtalen for Venstres rigsdagsgruppe, men i en uklar form og med fremhævelse af, at de frikonservative ville kræve valgalliance og ministerposter. På dette tidspunkt havde Berntsen besluttet sig for et-tempo-politikken, og der var derfor ingen grund til at skabe unødigt modstand mod denne politik ved at røbe de frikonservatives forhandlingsvilje. Frijs synes under besøget at have opfattet Berntsen som fortsat tilhænger af de to tempis politik; men det er ikke muligt at trænge til bunds i, hvad der faktisk passerede på Frijsenborg. Klaus Berntsens uskyldsrene forklaring om en selskabelig, privat sammenkomst virker dog ikke overbevisende⁹.

Hvad der altså står fast er, at Frijs midt under Venstres forhandlinger med radikale og socialdemokrater offentliggjorde en beretning om mødet og tillige grev Holsteins brev. Meningen kan kun have været et sidste forsøg på fra de frikonservatives side ved et udspil til I. C. Christensen at standse Neergaard og Berntsen. Eller sagt på en anden måde: Ved offentliggørelsen ville Frijs lægge pres på to-tempi-tilhængerne i Venstre.

I. C. Christensen tog da også imod udfordringen. På partimødet 19. april besværede han sig over, at hverken Venstres bestyrelse eller han selv havde fået fuld besked om mødet på Frijsenborg. I. C. Christensen fremdrog nu, at efter Venstres beslutning 30. september 1912 var Frijs gået til ham, og først da havde han fået ordentlig besked, nemlig at de frikonservative kun krævede forholdstalsvalg i byerne for at gå med til første tempo. Men på dette tidspunkt havde Venstre – inklusive I. C. Christensen – offentligt bundet sig til det ene tempos politik. I. C. Christensen havde da resigneret og havde ikke søgt at omgøre Venstres beslutning. Som partiprotokollen gengiver I. C. Christensens indlæg 19. april, kan der ikke være tvivl om, at han har følt sig ført bag lyset af Berntsen.

Denne forsvarede sig med, at der på Frijsenborg var tale om »en tilfældig samtale«, og at han ikke havde bundet sig til noget som helst. Berntsen oplæste nu et brev af 30. august 1912, hvori Frijs med henvisning til den foregående dags samtale manede Berntsen til ikke at røre landstinget og udmalede det skæbnesvangre i en hele landet omfattende forholdstalsvalgmåde, som Højre ville kræve og R og S slutte sig til¹⁰. Formentlig har Berntsen ment, at brevet var et alibi med hensyn til at vise, at han intet havde lovet på Frijsenborg, hvad også Anders Nielsen slog fast på mødet 19. april. Ret beset kan man dog intet udlede herom af brevet, der nok giver udtryk for

»Under selskabelige former,« kaldte Alfred Schmidt denne tegning i Klods Hans 25.4.1913. Mens grev Frijs skænker champagne, serverer grevinden kirsebær for Berntsen. I baggrunden ser den frikonservative godsejer Rottbøll polisk til. Berntsen havde ikke megen glæde af sit forsøg på at spise kirsebær på Frijsenborg.

Mogens Frijs' ønsker og bekymringer, men uden overhovedet at omtale eller antyde Berntsens holdning. Hvad angik spørgsmålet om valgalliance og ministerposter havde Berntsen i sin redegørelse 30. september 1912 ikke tænkt på de frikonservative, men på ... det gamle Højre¹¹.

Der veksledes endnu nogle bemærkninger mellem I. C. Christensen og Berntsen om stor eller lille grundlovsændring, hvorefter partimødet måtte afbrydes på grund af møde med Venstres redaktører, organisationsbestyrelse og rigsdagsmænd.

Men mandag 21. april holdt Venstres bestyrelse møde for at drøfte, om man skulle genoptage partimødet. Tonen i Slebsagers referat var nu en hel del skarpere end 19. april, hvad der – referatets rigtighed forudsat – kan hænge sammen med, at Berntsens modstandere dels havde haft tid til at læse avispolemikken om »Frijsenborg-affæren« (derunder Frijs' brev af 30. aug. 1912 offentliggjort af Berntsen på opfordring af Frijs), dels havde haft tid til at sunde sig. P. Th. Nielsen kritiserede skarpt, at Berntsen 30. september 1912 kun havde givet bestyrelsen »nogle almindelige bemærkninger«. Slebsager,

Broberg og N. C. Jensen sluttede sig hertil. I. C. Christensen selv sagde: »... havde jeg vidst fuld besked den 30. sept., da havde jeg arbejdet for at fortsætte ad de to tempis vej«. Nu kunne der imidlertid efter hans mening ikke være tale om at forlade den samlede forfatningsreform, og han fandt det derfor uønskeligt at indkalde til nyt partiskædemøde. Landstingsmand Jørgen Pedersen fandt sig som de andre vildledt af Berntsen og mente, at Venstre nu var blevet snydt for en fornuftig løsning. Han sluttede sit indlæg: »Jeg ser nu meget mørkt på den politiske situation, thi enten bliver regeringen nærmest fører for de radikale og socialdemokraterne, eller også bliver Venstre nødt til at troppe op efter en radikal regering«¹².

I. C. Christensens ønske om ikke på ny at involvere den samlede rigsdagsgruppe blev imødekommet. Hans motiv til ikke at bruge »Frijsenborgaffæren« til nu at knuse Berntsen har været et ønske om ikke at splitte Venstre forud for valget. Men han havde ved sine udtalelser vist, at Berntsen efter valget måtte regne med ham som modspiller, og adskillige af Venstres rigsdagsmedlemmer – også indflydelsesrige folk – havde tilkendegivet, at de ville følge I. C. Christensen.

4. Valgkampen og valget 20. maj 1913

Tre dage inden sammenbruddet af de trekantede forhandlinger havde Edvard Brandes foruddiskonteret resultatet af valget. 14. april 1913 skrev han til Oskar Johansen, at der kun var to muligheder: Enten et ministerium I. C. Christensen, der i forståelse med Højre gjorde en ende på hurlumhejen, eller et ministerium Zahle, der i forståelse med Socialdemokratiet fortsatte den. Han troede især på den sidste mulighed, fordi alle partier i virkeligheden ønskede det. Brandes formulerede det således: »Jeg erfarer også, Kongen tror derpå: Ministeriet bestående af Zahle, Munch og Rode («de tre førere»), Slengerik forsvarsminister, Heilbuth handelsminister, og i hvilket Zahle [efter E. B.s mening urealistisk. T. K.] mener at kunne optage Pedersen-Nyskov, P. Th. Nielsen og »på en ringe plads måske Neergaard« verba ipsissime«¹.

Om Zahle virkelig har tænkt sig et ministerium RV med Neergaard »på en ringe plads« lader sig ikke afgøre med Brandes som kilde, og Heilbuth som handelsminister var ikke troligt, når Brandes – hvad han med falsk beskedenhed lod uomtalt – havde forbeholdt sig finansministerposten, eftersom han som bekendt fandt, at »én jøde var nok«, nemlig han selv. Nej, det interessante ved Brandes' vidnesbyrd er hans overbevisning om, at de radikale på ny ville komme til magten, fordi »alle parter« ønskede det, dvs. de radikale selv, I. C. Christensen og Kongen.

Der er logisk overensstemmelse mellem den vurdering, Brandes i det

ovenciterede anlagde og hans holdning på Det radikale Venstres landsmøde i Odense fire dage efter, 18. april. Her holdt han sin bekendte tale om at »gå ud på landevejen og slå ihjel«, dvs. at de radikale først og fremmest skulle se at få så mange som muligt af deres egne valgt.

Hovedfjenden for Brandes – som for de andre radikale – var I. C. Christensen. I nogle betragtninger sendt til Oskar Johansen 26. april 1913, altså umiddelbart efter landsmødet, udtrykte Brandes det med disse ord: »Han er den eneste fører, vilje og kløgt imellem alle disse moderate folk, og i virkeligheden føres her i Danmark hele kampen imod eller om denne mand, hvad der er ganske stolt for ham. Jeg vil derfor næppe blive træt af at angribe ham, så længe jeg leger med (et år endnu), for han skal da vide, at vi forstår, hvem der spærrer vejen og »helliggør« politik«¹.

Rode erklærede på landsmødet, at det gjaldt om at få valgt så mange »sikre venner« af grundlovssagen som muligt. Typisk for Rode sagde han videre, at han var overbevist om, at vælgerne »med hårfin sikkerhed« ville træffe deres valg. Hermed havde han ikke bundet sig til nogen side. Munch udtalte sig mere utvetydigt og i overensstemmelse med den linje, han med stor konsekvens havde fulgt lige siden 1905: De radikale skulle rykke frem med de flest mulige kandidater, og dernæst skulle de støtte socialdemokraterne. Da han forinden havde sagt, at I. C. Christensen stræbte efter at hindre et grundlovsforlig, var der ikke meget tilsagn i hans bemærkning om, at man også skulle »stå roligt og velvilligt over for ministeriet. Vi ønsker, at regeringen skal føre sagen frem; et valgnederlag for Venstre behøver ikke at betyde dannelsen af en radikal-socialdemokratisk regering«². Det var så sandt, som det var sagt, eftersom resultatet helst skulle blive en ren radikal regering.

Landsmødets forløb gav i øvrigt den radikale rigsdagsgruppe frie hænder. Det vedtagne valgmanifest talte kun om støtte til grundlovsforslaget og til de »mænd, der med urokkelig troskab vil hævde den almindelige valgret som grundlag for begge ting«².

Allerede i februar 1913 havde også Socialdemokratiets kongres med et stort flertal som nævnt givet sin rigsdagsgruppe tilslutning til grundlovspolitikken og til valgtaktikken: Regeringsforslaget skulle støttes mest muligt. 20. april vedtog partiets hovedbestyrelse en resolution efter de samme retningslinjer, men med den tilføjelse, at jo flere socialdemokrater, der blev valgt, desto sikrere ville grundlovsforslaget være³.

Begge de to mest ivrige grundlovspartier kunne altså gå ud i valgkampen med sikkerhed for rygdækning fra vælgerorganisationernes side.

Anderledes var Venstres stilling. Det var et hus i splid med sig selv, hvilket ikke forblev skjult for vælgerne. 25. april 1913 skrev I. C. Christensen i *Tiden*, at det nyvalgte folketing burde tage »en virkelig forhandling med landstin-

get« om grundlovssagen. Om de resultatløse forhandlinger vedr. valgforbundhed det i artiklen, at et valgforbund mellem V og S-R ville være ødelæggende for Venstre, fordi det var uenig med »de to radikale partier« om så mange forhold. Og for at hæve al tvivl om sit standpunkt sluttede I. C. Christensen med, at han fremfor et Venstreministerium, der var afhængig af S og R, langt ville foretrække »et radikalt-socialistisk ministerium, det ved man dog, hvad er«.

Samme dag holdt Venstre partimøde, hvor finansminister Neergaard forelagde udkast til valgmanifest. »Dettes indhold var godt nok«, siger P. Munch. Det rummede nemlig en sætning om, at »den almindelige valgret skal råde i begge rigsdagens ting ligesom i juni-grundlovens dage«⁴. I Venstres gruppe tog alene folketingsmand Chr. Ravn forbehold, i øvrigt gaves tilslutning ved navneopråd. I. C. Christensen bemærkede, at dersom landstingets medlemmer alle kunne gå med, så var det godt; »men ellers ville det jo ikke se så godt ud«. Og det så ikke så godt ud. Landstingsgruppens formand, direktør L. Broberg oplyste, at Venstres landstingsgruppe var delt. Valgopråbet blev derpå vedtaget, men kun 54 af 57 folketingsmænd underskrev det. Meget værre stod det til i landstingsgruppen, af dens 23 medlemmer stemte 13 for valgopråbet, 10 imod. For dog nogenlunde at holde sammen på gruppen havde 20 (mod 3, deriblandt gruppens formand, Broberg) vedtaget en udtalelse om, at man ønskede en forfatningsændring i juni-grundlovens ånd – altså en svagere tilkendegivelse end folketingsgruppens udtalelse – og at man ville støtte Venstres kandidater ved valget. De tre meldte sig derpå ud af partigruppen. På den anden side var blandt modstanderne af regeringens grundlovsforslag så fremtrædende personer som professor Falbe-Hansen og tidl. minister Enevold Sørensen.⁵

Det kan næppe undre, at Venstres situation – og dermed regeringens – vakte bekymring hos det, man nu om stunder ville kalde »de progressive kræfter«. I nogle få kredse havde Venstre aftaler med Højre, andre steder med Det radikale Venstre og i atter andre kredse med Socialdemokratiet eller med både radikale og socialdemokrater; men i det alt overvejende antal kredse stod Venstre alene.

Også Højre gik til valg under ugunstige forhold på grund af valgsystemet, der langt fra gav partiet en repræsentation, som stod i forhold til vælgertallet. Derimod havde som ved tidligere valg Socialdemokratiet klare aftaler i næsten alle kredse med Det radikale Venstre.⁶

Valgresultatet blev i mere end én henseende skelsættende. Stemmetal og mandatfordeling blev⁷:

	1913	1910
Socialdemokratiet	107.000 (32)	99.000 (24)
Radikale	68.000 (31)	65.000 (20)
Venstre	105.000 (44)	118.000 (57)
Højre	81.000 (7)	65.000 (13)
	114	114

Socialdemokratiet var hermed landets største parti i stemmemæssig henseende. Det ses, at partiet på grund af valgordningen (enmandskredse) måtte betale en høj pris for sine mandater, de radikale en meget lav, Højre en umådelig høj. Der var et stort flertal for en ny grundlov; men hverken udfaldet eller de ved valget indgåede valgalliancer indicerede, at Klaus Berntsens regering nødvendigvis skulle gå af. For grundlovsvennerne var valgresultatet udmærket, da det udelukkede et forlig med Højre. Hvor der i 1910 i folketinget var et VH flertal på 70, var der nu et SR flertal på 63.

Gjort op efter stemmer var det solide folketingsflertal imidlertid opnået ved et mindretal af stemmer, nemlig 175.000 af S og R over for 186.000 af V og H. Den altid noble P. Munchs kommentar var: »Det fristede ingen af os til at søge den dårlige valgordning opretholdt«⁸. På den anden side var det i den politiske kamp på rigsdagen den mandatmæssige styrke, der talte, og fristelsen til at udnytte den kunne P. Munch og hans fæller ikke modstå, hvad man næppe kan fortænke dem i.

5. Forpostfægtningerne indtil 12. juni 1913

Straks efter valget begyndte så pokerspillet om regeringsmagten. Munch skriver i sine erindringer, at der i den radikale lederkreds var

»enighed om, at det gunstigste ville være, om ministeriet Berntsen fortsatte, til grundlovsforslaget var gennemført. Vi var klar over, at gennemførelsen endnu ville møde store vanskeligheder. Landstingets flertal stod jo vedblivende fast imod, en halv snes af Venstres landstingsmænd havde før valget vist, at de ikke følte sig bundne til forslaget, og vi nærede ingen tvivl om, at I. C. Christensen ville gøre sit yderste for at hindre, at det gennemførtes. Det var klart, at disse vanskeligheder lettest kunne overvindes, når ministeriet Berntsen vedblivende førte an, og den bekymring, vi lige til valgdagen havde næret for, at dette skulle springe ud i et utilfredsstillende forlig under pres fra I. C. Christensen og i ønske om at nå et resultat, behøvede vi jo ikke længere at nære, nu da der var et nyt flertal i folketinget«¹.

Citatet er et typisk eksempel på, hvor farligt det er at anvende P. Munchs optegnelser ukritisk. Bag en maske af tilsyneladende lidenskabsløs saglighed bringes en række faktiske, »objektive« oplysninger. I virkeligheden er

optegnelserne stærkt selektive. I dette tilfælde gengiver de korrekt Det radikale Venstres officielt erklærede hensigt; men den reelle taktik har han i dette som i andre tilfælde haft en lykkelig evne til at fortrænge. Der er altså ikke tale om en korrekt fremstilling af situationen, som den tegnede sig for de radikale ledere. De må straks have kalkuleret med, at I. C. Christensen sandsynligvis ville afsadle Klaus Berntsen, og de har endvidere anset det for ønskeligt, fordi vejen for et rent radikalt ministerium dermed var banet. Klaus Berntsen og Neergaard m.fl. kunne – så stærkt de havde ført sig frem i denne sag – vanskeligt som ex-ministre modsætte sig, at en radikal regering gennemførte deres grundlovsforslag, og I. C. Christensens og Højres modstand ville formentlig være den samme. Men naturligvis måtte de radikale af taktiske grunde for at komme til på så gunstige vilkår som muligt en tid anbefale ministeriet Berntsens fortsættelse.

Ove Rodes lederartikler i *Politiken* er et følsomt barometer for Det radikale Venstres taktik. Allerede i sin første kommentar til valget skrev han vel, at Venstre stadig var folketingets stærkeste parti og dets største mindretal, som kunne forvente loyal støtte fra R og S, men det havde lidt et delvist partinederlag, ligesom der kunne ventes »en vis modstand imod dets forbliven« inden for Venstre selv². Denne modstand konstateredes med det samme, idet alle Venstres aviser på nær *Lolland-Falster Folketidende* krævede ministeriets omgående afgang. Meddelelsen om den forestående demission blev opfattet som uafvendelig og nødvendig. Eksempelvis skrev I. C. Christensens talerør, *Aalborg Amtstidende*, sarkastisk, at nu måtte grundlovssagens varmeste venner selv til at tage fat³. Ove Rodes kommentar lød: »Endnu inden ministeriet Berntsen er afgået ved døden, har hr. Christensen bestilt kisten og sat dødsannoncen i avisen«. I. C. nøjedes ikke med annoncen. I sit eget blad *Tiden* skrev han så at sige hver uge efter valget ministeriet Berntsens nekrolog. Igen og igen fremførte han, at magten lå i, hvad han kaldte, »de radikale partier«s hænder. Hvis Venstres ministre fortsatte, ville de blive »magtesløse magthavere«, og det fandt Venstres stærke mand uholdbart⁴.

Dette forhold medførte, at Rode i *Politiken* så meget desto stærkere kunne give udtryk for, at regeringen burde blive og gennemføre grundlovssagen⁵. Der skulle meget vanheld til, hvis han blev taget på ordet, når hele Venstrepressen med baggrund i I. C. Christensens holdning ønskede ministeriets afgang. På den anden side måtte den situation forberedes, at Det radikale Venstre kom til at danne regering, og derfor slog Rode 23. maj 1913 på, at ministeriet jo kunne blive tvunget bort af sine egne; underforstået måtte naturligvis en anden regering til. Han undlod klogeligt at sige noget om hvilken.

30. maj strammede Rode udtryksformen, idet han lod en lederartikel slutte

med, at ministeriet kunne blive, hvis det ville, hvad Det radikale Venstre helst så, men uundværligt var det ikke, »og hvis dets parti, når rigsdagen træder sammen, forlanger, at det ikke må melde sig til tjeneste igen, så kommer både folketinget og grundloven nok ud over denne vanskelighed«.

Hvis de radikale ledere ellers bad aftenbøn, er det ikke vanskeligt at forestille sig dens indhold.

Er således Det radikale Venstres forhåbninger relativt lette at gennemskue, er Socialdemokratiets holdning ulige mere kompliceret, af hvilken grund en digression synes påkrævet. Socialdemokratiets forhold til samarbejde med andre partier var ambivalent; men den praktisk-taktiske linje sejrede dog hurtigt over den teoretiske. Ved alle valg siden Det radikale Venstres stiftelse i 1905 havde man som nævnt haft aftaler med dette parti om opstilling.

Afholdenheden var større, når det gjaldt regeringsdeltagelse. Men hverken Borgbjerg eller Stauning havde været medlem af folketinget ret lang tid, før det stod klart for dem, at arbejderklassens interesser ikke blot kunne gavnes i de lavloftede rigsdagslokaler i Fredericiagades kaserne, men i høj grad også, dersom Den røde Bygnings navn gaves en dybere mening ved, at Socialdemokratiet stillede ministre og derved fik andel i den udøvende magt. Borgbjerg og Stauning så også, at det kunne have lange udsigter, hvis man skulle vente på det absolutte flertal. Allerede i 1904 havde Staunings forgænger som partiformand, P. Knudsen, i en tale på Internationales kongres sagt, at et stærkt Socialdemokrati i mindretal kunne tænkes at gå i regering med et radikalt parti, som ville gennemføre en del af Socialdemokratiets fordringer. For at tilskure pillen en smule føjede han til, at de pågældende skulle indtræde som »partirepræsentanter«⁶. Hvad ellers, kunne man spørge.

På kongressen i 1908 vedtoges ganske vist enstemmigt, at »Socialdemokratiet afviser enhver tanke om, at det kan deltage i dannelsen af et ministerium, før partiet har absolut flertal i folketinget«, men allerede to år efter fik kongressen forelagt en færdig allianceaftale med Det radikale Venstre. Den blev vedtaget, hvad der var et utvivlsomt tegn på, at folketingsgruppen havde etableret sig som et stærkere organ end kongressen, dvs. medlemsorganisationen⁶.

26. april 1913 kunne Brandes da også oplyse Oskar Johansen om, at Borgbjerg både til Zahle og ham selv havde erklæret, at der efter valget var tre muligheder: »Et fællesministerium af alle tre partier, et radikalt-socialistisk ministerium og et radikalt ministerium støttet af socialdemokraterne«. Det var Brandes' opfattelse, at Borgbjerg næppe var begejstret for den sidste mulighed, som Brandes fortsat fandt »til en vis grad eneste mulige«⁷.

I sammenhæng hermed skrev 22. maj 1913 *Social-Demokraten*, hvis redak-

tør var Borgbjerg, at ministeriet burde fortsætte, men at også Socialdemokratiet i henhold til de internationale kongresbeslutninger kunne indtræde i en regering under ekstraordinære forhold, som f.eks. når det gjaldt grundlovssagens gennemførelse.

Det dilemma, som Socialdemokratiet kunne komme i, vakte interesse blandt udenlandske partikammerater. I al fald ser det ud til, at den svensktyske medarbejder ved *Vorwärts*, Wilhelm Jansson, efter den nys citerede artikels fremkomst har skrevet til Genosse Stauning og bedt om udlægning af situationen til brug for artikler i *Vorwärts*⁸. I et brev af 29. maj 1913 til Jansson skrev Stauning, at han fandt situationen vanskelig, og at han ikke selv var helt klar over, hvilken vej partiet burde gå. *Social-Demokratens* artikel var, hævdede Stauning, »hovedsageligt beregnet som skræmmende middel til at få Venstre til at fortsætte. Men naturligvis kan det forme sig, så vi for alvor må drøfte sagen«⁹. I en længere redegørelse af 1. juni 1913 uddybede Stauning problemet, idet han bl.a. fremførte, at en grundlov næppe kunne gennemføres under en radikal regering. Den ville utvivlsomt lide nederlag ved det krævede opløsningsvalg, »hvorefter I. C. Christensen stiger frem«. Det er åbenbart, at Stauning har været i bekneb for argumenter, når det gjaldt at forsvare *Social-Demokratens* bemærkning om i givet fald at gå med i en regering, thi han skrev videre, at denne bemærkning straks havde medført, at rigsdagen nu ville blive indkaldt – en påstand, der ikke var hold i, da situationen under alle omstændigheder de facto nødvendig gjorde, at rigsdagen trådte sammen.

I redegørelsen understregede Stauning dog også omhyggeligt og tydeligt, at Socialdemokratiet kunne komme til at gøre alvor af truslen og »med tilslutning fra en kongres eller lignende« (forfatterens udhævning) gå ind i en regering, »hvis opgave kun var at føre grundlovændringen igennem«. Stauning troede, at der ville kunne skabes stemning herfor i partiet; men han gjorde opmærksom på, at det kunne »ende med en radikal regering bundet til os med visse aftaler og med vor støtte under bestemte betingelser«¹⁰.

Det kan ikke anfægtes, at Socialdemokratiet var vitalt interesseret i den med grundlovsrevisionen nært forbundne valgretsudvidelse, og at partiet ville skyde næsten alt til side for at opnå denne. Men der kan næppe heller være tvivl om, at der lå videregående ikke blot taktiske, men også strategiske betragtninger bag den holdning, *Social-Demokratens* ledende artikel af 22. maj udtrykte. En »grundlovgivende regering«, der banede vejen for lige og almindelig valgret, kunne lanceres og forsvares som en engangsforeteelse over for de partifæller, der utvivlsomt ville sige knubbede ord om »ministersocialisme«; men havde man én gang været regeringsdeltager, kunne man lettere blive det igen, selv om der stadig ikke var socialdemokratisk flertal i folketinget. Meget taler således for, at Borgbjerg og Stauning kunne tænke sig, at

Socialdemokratiet blev regeringsdeltager, men da formentlig helst i en regering af alle tre grundlovspartier og ikke alene med de radikale.

Staunings tanker kom ikke kun frem i de vejledende breve til den tyske redaktør. På et møde i Varde 1. juni 1913 sagde han således, at lykkedes det fjenderne af grundlovsforslaget at hindre regeringen i at arbejde videre, ville partiet overveje situationen. »Man kommer derfor ikke uden om vort parti uden vor egen vilje, og vi skal vel vide at finde de veje og de former, under hvilke vi bedst kan fremme denne sag, der for tiden er den største folkesag i Danmark«¹¹.

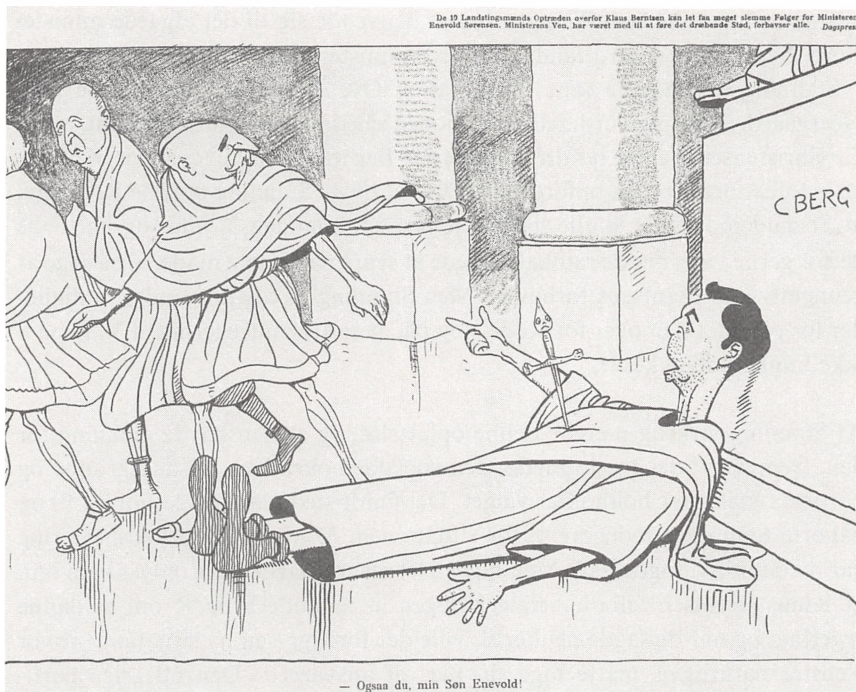
At den Stauning-Borgbjergske ledergruppe virkelig omgikkes med tanken om socialdemokratisk regeringsdeltagelse, bekræftes indirekte af en artikel i *Demokraten*, hvor landstingsmand Harald Jensen advarede sit parti imod at gå i regering, samtidig med at han benægtede, at Socialdemokratiet havde sådanne tanker! Andre socialdemokrater som f.eks. redaktør Sundbo, Esbjerg, delte Harald Jensens opfattelse. Også dengang havde partiet en venstrefløj, der var mod at gå til bal i den borgerlige, selv om det kunne give håndgribelige resultater.

Når Det radikale Venstres og Socialdemokratiets holdning og motiver først er taget op til behandling, skyldes det naturligvis i nogen måde efterrationalisering, historikerens privilegium. Vi ved, at det var disse to partier, der tog stikket hjem - også i højere grad end det var menneskeligt muligt at forudse dengang.

Lige så vigtig eller vigtigere var imidlertid Venstres holdning. Hvis dette kunne enes om, at ministeriet Berntsen skulle fortsætte, var de øvrige partier bortset fra Højre taget på ordet og havde at levere den fornødne støtte til grundlovens gennemførelse. Men det var ikke tilfældet. Venstre var som flere gange omtalt ikke indbyrdes enigt. Stillingen i partiet var vel i princippet den samme efter valget som før, men øget var I. C. Christensens muligheder for at ombringe de to gamle moderate ledere Berntsen og Neergaard med samt deres idealer, der nok var smukke, men dog enfoldige, for de to så efter I. C. Christensens opfattelse ikke, hvad de indebar.

Torsdag 22. maj holdtes ministermøde, og her besluttedes det, at ministeriet skulle indgive sin demissionsbegæring samme dag, som rigsdagen mødte til ekstraordinær sommersamling. Denne dato sattes til 12. juni, hvorved der sikredes ministeriet tre uger til at søge at udmanøvrere I. C. Christensen. Det skal i øvrigt understreges, at de tre ugers frist uden ophævelser blev accepteret ikke blot af I. C. Christensen, men også af socialdemokrater og radikale. Alle vidste nok, at det var det tidsrum, som spillet om magten krævede.

Tirsdag 27. maj mødtes ministeriet med bestyrelserne for Venstres rigsdags-

Under indtryk af I. C. Christensen begyndte Berntsens tilhængere hurtigt at desertere, blandt dem også tidligere minister Enevold Sørensen, hvad der overraskede mange, ikke mindst Klaus Berntsen selv. Alfred Schmidt har i Klods Hans 9.5.1913 overført temaet til den klassiske oldtid. Dolkens skæfte forestiller I. C. ...

grupper, der tiltrådte regeringens beslutning, hvorom en officiel erklæring udsendtes. Denne var formuleret således, at alle muligheder var holdt åbne. Den meddelte nemlig kun, at ministeriet ville indgive sin demissionsbegæring, hvilket ikke udelukkede, at det fortsatte, hvis sonderinger viste, at det ikke havde et flertal imod sig¹².

Formentlig lørdag 31. maj henvendte Stauning sig (i Berntsens fravær) til Neergaard, der oplyste, at ministeriet ved demissionsbegæringens indgivelse 12. juni ville råde Kongen til at henvende sig til Stauning og Zahle. Neergaard sagde derimod intet om, hvad der videre kunne tænkes at ske. I sin dagbog noterede han: »Jeg ... undgik at komme ind på, hvorledes situationen kunne lægges til rette med ministeriets genindtræden som mål«¹³. Hvis det ikke klart fremgår af det hidtil passerede, at ministeriet kæmpede en desperat kamp for at blive, viser denne optegnelse det til overflod. Stauning havde

svaret, at han ville bede Kongen om at henvende sig til det afgåede ministerium, hvilket Neergaard fandt ville give ministeriet en mulighed.

Stauning orienterede sent lørdag aften Ove Rode om sin samtale med Neergaard. Stauning vurderede situationen således, at det var tvivlsomt, om I. C. Christensen kunne hindre ministeriet Berntsens forbliven, hvis Kongen efter folketingets ønske opfordrede det til at blive. Stauning oplyste Rode om, at Socialdemokratiet skulle have gruppemøde mandag 2. juni, og han ville derfor gerne vide, om de radikale agtede at svare på samme måde, altså søge at gennemtvinge Berntsens forbliven. Men Stauning havde dog andre muligheder for øje, idet han over for Rode slog på, at en trekantregering af V, R og S ikke kunne udelukkes¹⁴.

At Stauning virkelig nærrede denne opfattelse, og at han havde dækning for den, fremgår af det første møde, den socialdemokratiske rigsdagsgruppe og partiets redaktører holdt efter valget. Det fandt sted mandag 2. juni kl. 10 og påhørte Staunings redegørelse for situationen. Ministeriets afskedsbegæring var nu definitiv, sagde han. Men Niels Neergaard havde også oplyst ham om, at Klaus Berntsen ville anbefale Kongen at anmode S og R om at danne regering, og når de sagde nej hertil, ville der foreligge en ny situation, »hvor Venstre naturligvis måtte tage sin part af ansvaret«. Den 60-årige parti-veteran K. M. Klausen tog heraf anledning til at sige, at han af hensyn til grundlovssagen kunne tænke sig en regering af S, R og V, selv om han ifølge protokollen føjede til, at den almindelige lovgivning dog ville vanskeliggøre et sådant samarbejde. En anden veteran, den 59-årige Sigvald Olsen, fandt derimod, at man burde gøre alt for at bevare ministeriet Berntsen, og han ville advare mod, at Socialdemokratiet indtrådte i regering for tiden. Man burde holde sig »i nøjeste overensstemmelse med kongresbeslutningen i 1908«. Protokollen noterer herefter kun navnene på dem, der tog del i den påfølgende, utvivlsomt livlige debat: Niels Andreasen, Laust Rasmussen, Harald Jensen, Emil Wiinblad, Gustav Bang, H. P. Hansen (Mariager), N. C. Christensen, Borgbjerg, C. N. Hauge, Stauning, Hans Nielsen, Emil Marott, Jacob Christensen og sluttelig atter K. M. Klausen for at svare på den kritik, som formentlig Harald Jensen med størst autoritet havde fremført.

Stauning foreslog nu, at den socialdemokratiske gruppe fastholdt kravet om, at den nuværende regering skulle fortsætte arbejdet for den nye grundlov. Herefter refererer protokollen: »Nægter regeringen dette, kan socialdemokraterne under visse garantier måske medvirke til dannelse af en regering bestående af Venstre, radikale og socialdemokrater. Derimod bør man modsætte sig dannelse af en radikal-socialdemokratisk regering«. Denne indførsel er imidlertid overstreget, thi ved udsigten til således i et snuptag at opgive et

princip opstod der ny debat. Også denne gang kendes kun navnene på kombattanterne: Martin Olsen, Sundbo, Wiinblad, Laust Rasmussen, H. P. Hansen (Slagelse), Knud Hansen, Sigv. Olsen, L. W. Rasmussen, Oscar Jørgensen, Harald Jensen, Bang, Borgbjerg »m.fl.«

Derefter hedder det: »Det vedtoges at tiltræde Staunings forslag, dog at socialdemokraters indtrædelse i ministeriet betinges af ...«. Længere er sekretæren, N. Andreasen, ikke kommet, før han er blevet prikket på skulderen og derpå har streget de to sætninger ud for i stedet at skrive: »Staunings udtalelse tiltrådtes«, et udsagn, der nu alene gik på, at Venstre-regeringen skulle fortsætte. Stauning og hans meningsfæller i gruppen havde altså været for tidligt ude. Men mødets forløb viser på den anden side, at K. M. Klausen ramte det, Stauning tænkte og ønskede. Man fandt det blot ikke opportunt at føre det til protokols på dette tidspunkt.

I det samme dag afholdte forretningsudvalgs møde i partiorganisationen oplyste Stauning, at Socialdemokratiet ikke ønskede at danne regering eller at indtræde i en sådan. Forudsat at forretningsudvalgets protokol referer rigtigt, har Stauning altså lagt det anderledes op end i gruppen. Han har ikke efter drøftelsen i denne ønsket noget debat om en hypotetisk situation. Diskussion kom der dog, men dens indhold kendes ikke. Den endte med, at medlemmerne tilsluttede sig Staunings udtalelser, derunder ønsket om at bevare ministeriet Berntsens.

Staunings henvendelse forårsagede en række rådslagninger blandt de radikale ledere. Man var bekymret over, om hans udspil over for Neergaard kunne spærre vejen til taburetterne. Rode orienterede lørdag 31. maj kl. ca. 23 Munch og senere også Brandes, der fandt Staunings henvendelse uklog, men dog fortsat mente, at det måtte ende med ministeriet Berntsens definitive afgang. Søndag 1. juni rejste Rode til Zahle, der var i Stege, for at drøfte situationen med ham og indhente hans opfattelse. Den var, at Det radikale Venstre skulle indtage en lige så velvillig holdning over for ministeriet Berntsens forbliven som Socialdemokratiet. Zahle havde via mellemænd fra Klaus Berntsen fået underretning om, at han og Neergaard var rede til at danne regering med de radikale¹⁵.

Mandag 2. juni kl. 12 gennemdrøftede Munch, Rode og Brandes så situationen. De havde nu også underretning om, hvad der hidtil var sket i forhold til Kongen, idet kabinetssekretær Krieger gennem generaldirektør Marcus Rubin løbende havde holdt Brandes underrettet, ligesom Krieger samme dag selv havde drøftet situationen med Brandes. Det stod herefter fast, at ministeriet ville indgive sin afskedsbegæring 12. juni kl. 10, så at rigsdagen straks kunne få meddelelse herom. Det var videre sikkert, at I. C. Christensen

såvel til Kongen som til Krieger havde udtalt, at »det var aldeles givet, at ministeriet måtte gå af« og de radikale derpå danne regering. Zahle kunne for ham gerne sætte sit navn under den nye grundlov, thi når den var vedtaget, ville der i løbet af et års tid komme valg, som det da kom an på. Som man vil se af det foregående, virker disse udtalelser som et troværdigt udtryk for I. C. Christensens holdning, selv om kilden er andenhånds.

Denne regeringsdannelse var den første, Kong Christian kom ud for som regerende. De regeringsdannelse, der forekom under hans far, var han overvejende iagttagende af, idet Frederik 8. i disse sager synes at have opretholdt en vis distance til sønnen. I forbindelse med dannelsen af ministeriet Holstein-Ledreborg i 1909 havde kronprins Christian dog været aktivt involveret ved bl.a. i egen høje person at køre til Ledreborg og hente den modvillige greve til hovedstaden¹⁶. Det er også kendt, at Kongen, der var officer til marv og ben, ikke så med sympati på de antimilitaristiske radikale og socialdemokrater, ligesom han havde et lunkent forhold til den parlamentariske statsskik, som var blevet knæsat i 1901. Det må dog understreges, at Kongen på intet tidspunkt i 1913 havde planer om at fravige den dengang ret nye praksis ved f.eks. at søge et forretningsministerium dannet, skønt tanken principielt ikke var ham fremmed. Derimod følte Kongen et personligt ansvar, uanset at også grundloven af 1866 gjorde ham ansvarsfri. Det pinte Kongen, når han skulle sætte sit navn under noget, der bød hans idealer imod, og det var i disse år ganske meget. Han kunne ikke slå sig til ro med, at det dog var ministeren, hvis navn stod forneden til højre under den skrå streg, som bar både det retslige og moralske ansvar, thi stod der ikke også prentet Christian R. skrevet af ham selv? Ud fra en nutidsopfattelse er det let at ironisere herover, men dengang var det kun få år siden, Estrupæraen var ophørt, og det var dennes idealer, der prægede Kongen og skabte ham store vanskeligheder i forhold til det ministerium, som kom ud af krisen i 1913. Allerede til mødet 2. juni kunne Brandes med Krieger som kilde – altså officielt – oplyse, at Kongen ville kræve af den nye regering, at den skabte balance på finansloven, at militærlovene af 1909 ikke blev ændret, og at de kongevalgte landstingsmænd ikke kunne omfattes af den landstingsopløsning, som en grundlovsrevision fordrede.

Brandes havde hertil svaret, at det første krav var alle enige om. Det andet krav var opfyldt ved, at P. Munch som udtryk for partiets holdning havde sagt, at det nuvalgte folketing ikke havde mandat til at søge en ny forsvarsordning gennemført; det ville kræve et nyt valg eller en folkeafstemning. Bag denne formulering, som nu var meget praktisk, lå en erkendelse af, at der ikke var stemmer at hente på forsvarsspørgsmålet. Hvad det tredje krav om de kongevalgtes uopløselighed angik, havde Brandes svaret, at det ville være

ensbetydende med at sprænge alt. Også på dette punkt var de radikale dog leveringsdygtige med en pragmatisk løsning: Brandes sagde nemlig, at spørgsmålet burde henskydes til afgørelse i statsrådet, når det kom til at ligge for.

På mødet mellem de tre radikale ledere var der enighed om, at Kongen skulle rådføre sig både med Stauning og Zahle og ikke kun med Zahle, og Brandes mente, at han gennem Krieger kunne styre Kongens fremgangsmåde. Selv om Munch i sine optegnelser søger at bagatellisere de tre's forhandling ved at kalde den kandestøberier, er det dog efter hans eget referat åbenbart, at alle tre har været så sikre, som man nu engang kan være i politik, på, at resultatet ville blive en ren radikal regering.

I al fald gav de tre kandestøbere sig til at fordele ministerposter (se kap. 12). Allerede under denne drøftelse 2. juni trådte konturerne af det andet ministerium Zahle frem. At Zahle, Brandes, Rode og Munch skulle med i en radikal mindretalsregering, var naturligvis ret givet, men også navne som Hassing Jørgensen og Kristjan Pedersen blev bragt frem, mens den radikale finansmand Herman Heilbuth blev kasseret. Dagen efter skrev Edvard Brandes til Oskar Johansen: »Ministeriet kæmper for livet og er villigt til alt for at blive siddende – ikke mindst til en alliance med radikale mod I. C. Christensen. Jeg har den mening, at det alligevel ender radikalt, rent radikalt, men ganske overbevist er jeg dog ikke derom«⁷.

Brandes' optimisme modsvarede af Neergaards pessimisme. Uagtet P. Munch på anden og tredje hånd refererer Neergaard for udtalelser om, at »denne hr. I. C. Christensen« næppe kunne hindre ministeriets forbliven, skrev Neergaard dog 4. juni mismodigt til sin gamle politiske frænde, Frede Bojsen, at situationen var usikker og ubehagelig, og at den sikkert ville ende med ministeriets definitive afgang, skønt det var bedst, om det havde kunnet føre grundlovssagen igennem; men Venstres sammenhold lod, skrev han, meget tilbage at ønske¹⁷.

Grundlovsdag var Munch og Rode sammen på Langeland, og drøftelserne med henblik på en radikal regering fortsatte, uden at noget nyt tilsyneladende fremkom, bortset fra en strøtanke om at bruge Scavenius som forsvarsminister.

7. juni rapporterede Brandes på ny til Oskar Johansen, at han stadig troede på et rent radikalt ministerium, som også var det eneste, han personlig kunne tænke sig at indtræde i. I brevet nævnte han tillige, at de radikale havde »fået tilbud om at »samvirke« med de moderate også til ministeriumsdannelse selv med den risiko, at »Venstre« sprængtes derved⁷. Desværre er dette brev den eneste kilde, der konkret omtaler et tilbud af denne karakter fra de moderate, dvs. Berntsen og Neergaard; hverken Munch eller Neergaard omtaler det

således i deres optegnelser. Derimod nævner Neergaard, at den radikale løsgænger, marinelæge Holger Rørdam på et ikke angivet tidspunkt sagde til ham, at der var stemning i Det radikale Venstre for, at Neergaard skulle danne et koalitionsministerium. Dette havde Neergaard afvist med henvisning til, at R og S »først måtte have ordet«, og til, at Berntsen i givet fald burde lede en sådan regering¹⁸. Om det er dette, der er gået videre, er svært at sige; men sandsynligheden taler dog for, at de to moderate ledere i en eller anden form har ladet de radikale ledere forstå, at de var rede til at prøve en sådan kombination måske med visse forbehold, alene kunne de to jo ikke ride.

Når Brandes ikke ville være med til en VR-regering, skyldtes det, at han mente, at en sådan fortrinsvis kom til at tjene de gammelmoderates interesser. Hverken Berntsen eller Neergaard ville have glæde af at vende tilbage til partiet og surmule under I. C. Christensens førerskab, men derimod nok i en regeringsdannelse, der samtidig ville lamme de radikale. Brandes fortsatte: »Men når nu dette ikke bliver, og når aldeles afgjort Christensen og partiet ikke vil det trestrengede ministerium, som vi naturligvis tilbyder, og når vi ikke går alene sammen med de besværlige og emsige socialdemokrater – og det vil jeg ikke skal ske – da er tilbage kun det radikale ministerium, som Kongen dog vil tage (jeg har talt med Krieger) og med Zahle som konseilspræsident«⁷.

Brandes' opfattelse af situationen bekræftes i meget af Munchs referat af hans og Rodes forhandling med Brandes dagen efter, dvs. 8. juni. I henhold til dette forkastedes en VR-regering både på grund af modstand fra I. C. Christensen og de radikale selv. Hvis Kongen desuagtet ville søge denne kombination fremmet med enten tidl. konseilspræsident J. H. Deuntzer eller kultusminister Jacob Appel som konseilspræsident, betragtede de tre den dog som uigennemførlig. En VRS-regering med I. C. Christensen var de tre med forskellig styrke imod: Munch mest, Rode mindst. En SR-regering var både Brandes og Rode imod, mens Munch ikke helt ville afvise den.

Først mandag 9. juni indfandt den Stege-byfoged sig i København, skønt det dog var ham, som måtte antages at skulle danne regering. Han rådslog med Brandes og Munch – men ikke Rode, der skulle gøre fru Betty Nansen sin opvartning. Desværre er alt, hvad vi ved om denne forhandling, P. Munchs lakoniske indførsel: »Vi gennemgik de forskellige ting med Zahle«¹⁹.

Tirsdag 10. juni dukkede Marcus Rubin på ny op i sin uautoriserede rolle som kabinetssekretærens herold. I al fald beretter Munch, at »Krieger gennem Rubin havde meddelt Brandes, at Kongen ville være beroliget med hensyn til de kongevalgte, når han blot ikke nu skulle love at opløse dem¹⁹. Der forlyder intet om grunden til, at Krieger ikke direkte kommunikerede med Brandes – eller Zahle; men utvivlsomt har årsagen været den, at der

formelt endnu ikke forelå en demissionsbegæring. Krieger måtte derfor være forsigtig, og Rubin har han som højtstående embedsmand kendt og altså brugt, når det gjaldt at give de radikale ledere signaler, der kunne tjene til at få regeringsdannelsen til at glide lettest muligt.*)

Hidtil har vi bevæget os på lederplanet, hvad der ikke kan overraske, eftersom netop spillet om regeringsmagten fortrinsvis håndteres af partilederne, der naturligvis bestandig må overveje, hvad de kan få partigruppe og organisationsfolk med til. 11. juni kl. 16 holdt Det radikale Venstre gruppemøde, hvor der ifølge P. Munch – som så ofte eneste kilde – intet forefaldt af interesse. Samme aften var der imidlertid møde mellem gruppen, hovedbestyrelsen og redaktørerne af den radikale presse. Munch beskriver situationen med ordene: »Stemningen var dårlig og diskussionen forvirret« – en karakteristik, som passer godt på dette forum mange gange både før og siden. Når Munch karakteriserer stemningen som dårlig, skyldtes det, at man ifølge ham ønskede ministeriet Berntsens forbliven og var direkte bange for et radikalt ministerium, en angst, der oven i købet bestyrkedes, efter at Zahle, Rode og Munch havde talt for muligheden af et sådant¹⁹.

Skal man gøre status for perioden fra valget 20. maj og til 12. juni, hvor regeringen som bebudet indgav sin demissionsbegæring, og rigsdagen samledes, kan det fastslås, at situationen rummede mange uklare momenter. Intet var endnu givet. Men det korte af det lange var, at I. C. Christensen og hans fløj både offentligt og privat havde krævet regeringens afgang. Det ville da komme an på, om Berntsen og Neergaard med socialdemokraters og radikales mere eller - og måske navnlig - mindre oprigtige tilsagn kunne få overtaget over I. C. Christensen. Det var allerede på Fandens fødselsdag klart, at det kunne de ikke. Berntsens opfattelse kender vi bl.a. fra, at Stauning på det socialdemokratiske gruppemøde 11. juni kunne oplyse, at Berntsen ønskede, at S og R fremkaldte en adressedebat. Han skrev også 12. juni til sin gamle værkfælle Frede Bojsen, at der forelå en kritisk situation, som imidlertid nok kunne klares, hvis partiet stod enigt²⁰. Det var just det, som var problemet. I øvrigt ved vi ikke meget om Klaus Berntsens overvejelser, fordi han var så lidet skrivende og heller ikke særlig respekteret, hvorfor socialdemokrater og radikale hellere søgte Neergaard. Denne var dybest set klar over, at slaget var tabt, hvad hans brev til Bojsen vidner om. Men opgive håbet kunne han – og Klaus Berntsen – ikke, og derfor gik de ind i den sidste magtkamp mellem

*) Det bør i øvrigt nævnes, at Neergaard i sine optegnelser (14.6.1913) anfører, at Rubin, der var en af Neergaards nærmeste medarbejdere, men dog radikal, kort efter valget nævnedes planen om et koalitionsministerium for ham, ligesom han også senere fortalte, at Brandes hverken ville indtræde i en VR eller SR-regering.

gammel-moderate og Reformvenstremænd. Såret fra 1894 var på trods af de siden 1908 påsatte plastre stadig sviende.

Mens de radikale bevidnede ministeriet deres ubetingede sympati, havde de i realiteten fået I. C. Christensen – arvefjenden – som medspiller, og de belavede sig derfor på at overtage magten, mens tillidsmænd og redaktører som koret i en græsk tragedie udstødte jammerhyl. De fire store ved prosceniets forkant agerede dog ufortrødent. Socialdemokraterne bivånede spillet og deltog også i det, men måtte til ledernes irritation konstatere, at deres indflydelse var begrænset, når de endnu ikke selv kunne gribe til, når I. C. Christensen styrede spillet, og når de radikale ledere var så ivrige efter at træde til. Det bør dog også i denne sammenhæng fremhæves, at for socialdemokraterne var det overordnede formål en ny, demokratiseret grundlov.

Det var pr. 11. juni åbenbart, at man skulle bevæge sig gennem endnu nogle taktiske faser, før brikkerne var faldet definitivt på plads.

6. Ministeriet Berntsens demission 12. juni 1913.

Torsdag 12. juni kl. 9,15 indgav Klaus Berntsen officielt sit ministeriums demissionsbegæring, som Kongen modtog, idet han anmodede ministeriet om at fungere, til et nyt var udnævnt. Denne statsakt var forberedt ved en audiens, Klaus Berntsen havde på Sorgenfri tirsdag 10. juni. Berntsen refererede senere til Neergaard, at samtalen med Kongen 10. juni havde haft »en særdeles venlig karakter«. Konge og konseilspræsident havde berørt forskellige muligheder: R- eller RS-ministerium, forretningsministerium eller ministeriet Berntsens genindtræden. Skal man tro Neergaards optegnelser, advarede Berntsen Kongen mod et forretningsministerium, men »henpegede på« R- eller RS-muligheden. Klaus Berntsen havde naturligvis sit hjerte et helt andet sted, og dette kommer til udtryk på følgende troskyldige måde i Neergaards optegnelser: »Da han (Berntsen) berørte, at der også var tanker oppe om ministeriets genindtræden med garanti for selvstændig taktik, forsvarsbevillinger m.m., fandt han anledning til at spørge: Men kunne Deres Majestæt overhovedet ønske, at vi vendte tilbage? Hertil svarede Kongen venligt, at det jo var det, han helst ønskede. Vi er jo i det hele kommet godt ud af det sammen, om der end kan have været enkelte ting i vejen«. Kongen borede derpå fingeren i naglegabet ved at spørge, hvorledes konseilspræsidentens eget parti ville stille sig til denne tanke, men – ak – herpå kunne Berntsen ikke give noget svar, og det var dog heri, at nøglen til hele regeringsdannelsesproblematikken lå gemt. »Ved den korte audiens torsdag formiddag vendtes ikke tilbage hertil«, noterer Neergaard lakonisk¹. Kongen følte ingen anledning dertil. Han havde registreret, at der ikke var noget at vende tilbage til, og Klaus Berntsen var klar over, at i det forestående skakspil kunne Kongen ikke

bruges til at gøre modspilleren I. C. mat. Der måtte et samlet bondeoprør til.

Fra Kongen tog Berntsen til Venstres gruppemøde kl. 10, og her tilføjede I. C. Christensen regeringen det næste stød. Socialdemokratiet havde i forståelse med Det radikale Venstre tilbudt, at man valgte folketingets præsidium efter forholdstal. Det ville betyde, at Venstre skulle besætte formandsposten – et træk, der var velegnet til at holde op som bevis på de to partiers altruistiske holdning, så meget mere som I. C. Christensen var oplagt som formand, hvad han havde været siden 1912. I. C. Christensen var naturligvis klar over, at hans valg til formand på S- og R-stemmer i grundlovsfordragelighedens navn ville pege hen på en SR-støttet Berntsen regering. Derfor nægtede han pure at lade sig vælge til formand. Han ønskede ikke, som han sagde ifølge Neergaards referat, at »lette det for radikale og socialdemokrater at slippe bort fra det parlamentariske ansvar«¹. Omvendt anbefalede Berntsen og Neergaard, at man accepterede SR-forslaget. Gruppen synes efter partiprotokollen at være blevet noget konfus over problemstillingen. Flere medlemmer havde ordet, og det fremgik, at man var i et dilemma. På den ene side fandt man det rigtigst, at Venstre som det største parti besatte formandsposten, på den anden side lå man under for I. C. Christensens holdning. Senere udenrigsminister Laust Moltesen var den, der syntes at finde de forløsende ord, idet han sagde, at formandsvalget ikke behøvede at indebære en forhåndsafgørelse med hensyn til det kommende ministerium, hvad Berntsen skyndte sig at bekræfte. Ud af hele denne forviklede situation kom, at 26 stemte for at tage formandsposten, 6 imod, selv om I. C. Christensen ikke ville være formand. Så havde man dog sikret sig denne post – hvad der skulle vise sig betydningsfuldt under påskekrisen i 1920 – og kunne alligevel undsige ministeriet Berntsen. I det små gik man altså mod I. C., i det store med ham. Til partimødet forelå i øvrigt en skrivelse fra en række højskolefolk, der opfordrede Venstre til samarbejde med de radikale. Også dengang havde Venstre som 47 år senere sine dissentierende højskolefolk. De fik dog intet ud af henvendelsen, som blot toges til efterretning².

Hos de radikale havde man den 11. juni om aftenen som nævnt haft møde mellem rigsdagsgruppe, hovedbestyrelse og redaktører. Det havde været en bedrøvelig affære. Tillidsmænd er altid ængstelige for, at en mindretalsregering vil komme til at kompromittere forkyndelsen af evangeliet rent og purt. Men en radikal regering *var* altså omtalt, hvad der viser ledernes realitetssans – og ønskedrømme. Munch fortæller også, at man 12. juni fik underretning om, at I. C. Christensen var blevet besejret med hensyn til folketingets formandspost. De radikale ledes tolkning var, at ministeriet »helt havde overtaget«. Allerede samme dags eftermiddag berøvede Moltesen dog de radikale denne illusion³.

Om Socialdemokratiets overvejelser denne dag foreligger intet oplyst, ud over at den socialdemokratiske gruppe bemyndigede Stauning til at meddele Kongen, at ministeriet Berntsen burde fortsætte⁴.

Højre holdt også gruppemøde 12. juni. Typisk for partiets isolerede situation havde man sidst haft gruppemøde 26. april! På mødet 12. juni udkastede landstingmand, proprietær Chr. la Cour den tanke, at man skulle få Kongen til at tage et forretningsministerium. Formanden, proprietær Emil Piper erklærede sig vel enig i, at et forretningsministerium var det heldigste, men fandt dog, at et sådant råd ville være et uheldigt skridt. Landstingsmand, godsejer Alfred Hage sluttede sig til Pipers opfattelse⁵. I Højre-kredse havde tanken om et forretningsministerium været stærk fremme forud for dannelsen af ministeriet Holstein-Ledeborg i 1909, og Højre-politikerne var klare over, at Kong Christian så med velvilje på denne tanke. Men spillet i 1913 var ikke så forkvaklet som i 1909, og et forretningsministerium syntes nu mindre nærliggende end dengang, hvor det som bekendt heller ikke blev til noget⁶.

7. Spillet hos Kongen begynder.

Den 12. juni tilkaldte Kongen så de politiske ledere, som fik foretræde efter deres partiers størrelse: I. C. Christensen kl. 15,00, Stauning kl. 15,45, Zahle kl. 16,30 og Hammerich kl. 17,30. Der var altså god tid til for Kongen at indhente information.

I. C. Christensen aflagde dagen efter rapport til Venstres gruppe, og i henhold hertil havde han tilrådet Kongen at få dannet et radikalt-socialdemokratisk ministerium. Disse to partier havde efter I. C. Christensens mening både den parlamentariske ret og pligt til at tage ledelsen. Der er intet overraskende heri, og der er ingen grund til at betvivle referatets rigtighed¹.

Staunings samtale med Kongen er mere interessant. Det var første gang, en socialdemokratisk partileder havde foretræde for Kongen i forbindelse med en regeringsdannelse, hvor Socialdemokratiet havde en betydningsfuld stemme. Betaget af øjeblikket, hvor talsmanden for proletariatet konfronteredes med Kongen af Guds nåde, har Stauning da også nedskrevet et omhyggeligt referat, der anfører begges replikker som i en dramatekst. Da de er optegnet efter samtalen, kan de naturligvis ikke i alle detaljer være rigtige; men der er ikke tvivl om, at substansen er korrekt gengivet. Referatet af Kongens opfattelse, som den kendes fra andre kilder, og hans zünftige jargon viser dette. Staunings samtalereferat skal derfor gengives in extenso:

Samtale med Kongen den 12. juni 1913.

Kongen: Jeg har ønsket at tale med Dem om mulighederne for at komme ud af de gale forhold, hvori vi befinder os.

Stauning: Jeg mener, at den sag, der bragtes frem for vælgerne den 20. maj af ministeriet Berntsen, fik en sådan tilslutning, at det reelt var en betydelig sejr for ministeriet.

Vi ønsker naturligvis arbejdet for den sags gennemførelse fortsat under de bedste betingelser, og disse skabes utvivlsomt ved at lade regeringen, der rejste sagen, fortsætte og ved samvirken mellem de tre partier, der vedtog forslaget.

Kongen: Valgdagen bragte dog regeringspartiet nederlag, idet mandatantallet formindskedes.

St.: Ja, ganske vist, men Venstre har dog fremdeles den største gruppe i folketinget og dermed parlamentarisk pligt til at danne regering.

Kongen: Man gør dog den anskuelse gældende, at oppositionspartierne er blevet flertal og derfor bør danne regering.

St.: Socialdemokrater og radikale har flertallet, hvis de slår sig sammen, men vi kan ikke uden noget forbehold slås sammen, vi er to partier, og det er næppe Kongen ubekendt, at Socialdemokratiet adskiller sig fra alle andre partier i opfattelsen af samfundsforholdene og samfunds-systemet.

Kongen: Nej, ganske vist, men de to partier kan dog gå sammen, og regeringen kan jo ikke være tjent med at få en knytnæve i synet ved første lejlighed.

St.: Nej, men det måtte man afholde sig fra at give den.

Kongen: Skulle regeringen fortsætte, måtte den da så have kaution eller garantier, for at den kunne arbejde, bl.a. at den kunne gennemføre finansloven uden konflikt?

St.: Ja, naturligvis, men det ville vel heller ikke volde særlige vanskeligheder, når vi var sikrede, at arbejdet for grundlovsforslaget fortsættes.

Kongen: Jeg forstår, at det vanskeligste for Socialdemokratiet er forsvarssagen.

St.: Ja, ganske vist, men jeg forudsætter, at regeringen strengt vil holde sig inden for de vedtagne love afsatte grænser, og at der ikke påtænkes nogen forhøjelse af militærudgifterne.

Kongen: Nej, forhøjelse af militærudgifterne bliver der ikke tale om.

St.: Ja, så ville det utvivlsomt være muligt at give den hidtidige regering fornøden arbejdsro.

Kongen: Jeg har set i »Soc.Dem.«, at Deres parti godt kunne tænke sig at indtræde i regering.

St.: Ja, naturligvis. Vi har skrevet, at for så vidt Venstre absolut nægter at påtage sig regeringsdannelsen, må de andre partier tage affære, og da der foreligger en enkelt stor sag til afgørelse, vil vi overveje, om den situation er til stede, som muliggør, at socialdemokrater, uden at have flertal i folketinget, indtræder i en regering for at arbejde med på denne enkelte sags gennemførelse.

Kongen: Nå ja, jeg mener heller ikke, det bør være udelukket.

— — — —

Det er for resten et godt blad: »Soc.Dem.«, et stort og meget udbredt blad. Det er særdeles velunderrettet både om ind- og udland. – Jeg læser det blad hver dag.

St.: Det glæder mig.

Kongen: Ja, jeg må jo følge med og læse mange blade, men »Soc.Dem.« er et godt blad – og det har også fornylig fået nye maskiner ...

Det er også glædeligt, at der er rolige arbejdsforhold i landet.

St.: Ja, vi bestræber os jo stadig på at få et roligt forløb af de naturlige bestræbelser på at højne arbejderklassens kår.

2

Kongen: Torsdagen bragte dog
Regeringspartiet Nederlag i det
Mandataftallet formindeledes

St. Ja, ganske vist, men
Venstre har dog fremdeles den
største Gruppe i Folketinget
og dermed parlamentarisk
Pligt til at danne Regering.

Kongen: Man gør dog den Auskuende
gældende at Oppositionspar-
terne er blevet Flertal og
derfor bør danne Regering.

Udsnit af Staunings smukt prentede referat af hans første samtale med Kongen.
(Ca. halv størrelse)

Kongen: Forligsmands-institutionen er også et godt middel i bestræbelserne på en rolig udvikling.

St.: Ja, den er meget heldig, fordi der dog bygges på frie forhold. Alle bestræbelser på at tilvejebringe en tvangslovgivning, der ved magt søger at hindre udbrud af strejker, er derimod af det onde og vil give dårlige resultater.

Voldgiftsdomstol og forligsmand, der dog er baseret på frivillighed, er heldige, og man bør fortsat undgå alle forsøg på at hindre organisationerne.

Kongen: Ja, det er vist ganske rigtigt, der bør bygges på de frie forhold, således som der er begyndt.

Det er for øvrigt glædeligt, at de danske arbejdere står på et højt stadi i flere retninger. De er langt bedre i udseende end mange steder i udlandet. Velklædte og ordentlige og dygtige.

St. Ja, ved egne bestræbelser er danske arbejdere nået godt frem, men dermed er også udviklet en høj grad af æresfølelse. De danske arbejdere undgår at fremvise nøden og undgår offentlig hjælp, når de kan klare sig selv.

Kongen: Ja, det er vist rigtigt, og jeg har også bemærket, at arbejderbørn behandles godt. Jeg har besøgt nogle kommuneskoler og set, at børnene

er pænt klædte, og at der kun er få underernærede børn. Forældrene drager omsorg for deres børn.

-
- St.: Jeg kan ikke lide, at der er tvang med hensyn til, hvilket arbejde enkelte arbejdere må udføre. En murer må ikke grave en grøft. Det er nødvendigt, at der på byggeføretagender og i det hele på arbejdsmarkedet er grænser for arbejdet, der henhører til hver enkelt arbejdergruppe. Og der sker intet tab derved, thi på de tider, hvor f.eks. bygningsarbejdere mangler beskæftigelse – under normale forhold – vil der dog ikke være arbejde på grund af de naturlige forhold.
- Kongen: Å nej, naturforholdene standser vel arbejdet om vinteren.

-
- St.: Der er for resten mange arbejder, der er vanskelige, man skulle tro, det var så let f.eks. at være brolægger, men det er sgu slet ikke så let. Navnlig nu, hvor det foregår meget kunstfærdigt med cement o.l.
- Kongen: Nej, ethvert arbejde kræver en vis uddannelse.

-
- St.: Ja, om de politiske forhold kan De altså ikke give andet råd.
- Kongen: Nej, jeg vil alvorligt bede Kongen om at forsøge en henvendelse til den nuværende regering med det formål at bevæge den til at blive ved arbejdet.
- St.: Ja, nu får vi se «²».

Samtalen viser, at begge var enige om at komme på talefod med hinanden. Kongens vilje til samarbejde fremgår bl.a. af hans positive bemærkninger om *Social-Demokraten* og om arbejderne, og Staunings replikker var alle imødekommende. Det er åbenbart, at Stauning har lagt megen vægt på at vinde Kongen for sig, fordi han (Stauning) kunne tænke sig, at Socialdemokratiet i en ikke for fjern fremtid kom til at danne regering eller i det mindste kom til at deltage i den. Dette fremgår tydeligt af referatet, og Stauning fik også tilkendegivet, at Socialdemokratiet i det ømtålelige militærspørgsmål ville følge Edvard Brandes' maxime om, at »lov er lov, og loven skal overholdes«, hvad Kongen kvitterede for med udtalelsen om, at militærudgifterne ikke skulle stige.

Men foreløbig spillede Stauning med på den taktik, der gik ud på at presse Berntsen til at blive. Dette spil ledte Stauning til den overraskende konstatering, at ministeriet havde vundet en betydelig sejr, skønt det, som påpeget af Kongen, var gået tilbage i mandattal, og det forledte Stauning til den urigtige påstand, at Venstre som den største mindretalsgruppe havde »parlamentarisk pligt« til at danne regering. Det lå – og ligger – ikke i parlamentarismens væsen, at den største mindretalsgruppe har nogen særlig pligt endsige ret til at danne regering. Folketingets totalbillede kan gøre andre løsninger parlamentarisk rigtigere, hvis man anerkender det princip, at det gælder om at danne den regering, der har de bedste overlevelsesmuligheder. Stauning argumenterede ad hoc, hvis han da ikke tænkte på, at Socialdemokratiet ved næste valg kunne gå hen og blive det største parti også i folketinget.

For Det radikale Venstre havde derefter Zahle foretræde for Kongen, der sagde: »Ja, nu er kuglen vel trillet, således at det er Deres tid at træde til igen«. Zahle havde hertil ifølge sit referat til Munch svaret, at ministeriet burde fortsætte, eller et ministerium af tre partier dannes. Kongen mente dog fortsat, at de radikale skulle til, men accepterede, at der gik endnu nogle dage med forhandlinger om andre muligheder, inden det kunne ske. Efter audiensen nåede – formentlig fra Krieger og i al fald via Brandes – det budskab frem til Zahle og den øvrige radikale lederkreds, »at Kongen havde været meget glad ved den måde, hvorpå Zahle havde taget det«. Det fremgår ikke af Munchs optegnelser, hvad »det« går på. Men det tør vel antages, at Zahle under passende fromme lader har forstået at bibringe Kongen det indtryk, at han ikke ville undlade at gribe kuglen, når partiet havde fået afklaret sin indre stilling.

Medvirkende til, at Kongen anså en radikal regering for sikker, var påvirkning fra grev Mogens Frijs. Han troede ikke på en VSR-regering, fordi V ikke ville være med, og ej heller på en SR-regering på grund af de to partiers indbyrdes misundelse, endsige på et forretningsministerium. Da han erkendte, at grundlovsændringen nu måtte gennemføres, blev tilbage alene en ren radikal regering, som han fra Edvard Brandes vidste, de radikale gerne ville danne, når den interne tvivl var afklaret³.

Kl. 17,30 havde højremanden Holger Hammerich foretræde for Kongen. Som Højres partimøde var forløbet, kunne han næppe sige andet end det samme som grev Frijs ud fra den betragtning, at grundlovsændringen nu ville komme, og da sikredes de konservative interesser bedst gennem en radikal regering⁴.

Rådslagningen hos Kongen bragte ingen formel afklaring. Af folketingets 114 mandater pegede 32 (S) og 31 (R), i alt 63 på ministeriet Berntsens forbliven, mens I. C. Christensen på Venstres vegne (44) ønskede dets afgang, hvad dog regeringen uden at sige det selv var imod. Selv om regeringskriser kan udvikle sig overraskende, pegede alt dog nu på, at det måtte blive en kombination af R og S, da disse partier ikke ligefrem havde nægtet at danne regering, og da det var åbenbart, at I. C. Christensen havde den større del af Venstre bag sig mod Berntsen og Neergaard. Man kan ikke tvinge et parti til at danne regering.

Fredag 13. juni – dagen efter den kongelige runde – gjorde partierne status. Venstre holdt partimøde kl. 10,30, og mens Berntsen og Neergaard knyttede næverne i jaketlommerne, meddelte I. C. Christensen, hvorledes han havde rådet Kongen. Mødets videre forløb var af en sådan karakter, at man meget vel forstår, at formanden havde indledt det med en beklagelse af, at pressen var i stand til at referere fra Venstres partimøder. Berntsens taktik kom frem i hans første replik: »Nu er det de andre, der har ordet«. Hermed mente han,

at regeringen havde demissioneret, og først når de øvrige partier havde taget stilling, burde Venstre gøre det. Da man meget vel vidste, hvad de havde fremført, kan han kun have tænkt sig, at de skulle fremkomme med dette i en så bindende form, at det trak tæppet væk under I. C. Christensen. Landbrugsminister Anders Nielsen, der ellers stod I. C. Christensen nær og i 1909 var gået mod sin konseilspræsident, sluttede sig til Berntsens opfattelse. Det samme gjorde gammelmoderate som Jensen-Flø, S. Svendsen og Jens Sørensen-Saksager, men også Reformparti-folk som Søren Brorsen, Søren Sørensen og August Birch. I. C. Christensens tilhængere holdt på, at man i dag måtte tage en klar stilling, hvilket efter deres mening betød, at ministeriet under ingen omstændigheder skulle fortsætte. Det var folk som de to seniorer Pedersen-Nyskov og P. Th. Nielsen, den gammelmoderate J. H. Jensen og af de yngre J. P. Lillelund, N. Johan Laursen og Hegelund Lange. Sidstnævnte, der med sine 44 år og ét års anciennitet efter datidens rigsdagskodeks knap nok var blevet tør bag ørerne, fik at vide, at han var »for ung til at tale på landets vegne«. Stemningen var i det hele trykket, og skarpe bemærkninger udveksledes. Den eneste variant i regeringsdannelse var, at dømme efter referatet, Pedersen-Nyskovs bemærkning om, at dersom S og R ikke kunne enes om en regeringsdannelse, var der måske betingelser for, at V og R i fællesskab dannede regering – en mulighed, der nærmest blev forbigået i tavshed⁵.

Partimødet enedes om at besvare Socialdemokratiets forslag af 11. juni med, at Venstre kunne acceptere at udpege folketingets formand. Det blev Pedersen-Nyskov, hvad både socialdemokrater og radikale i 1920 som før antydet kom til at fortryde, at de havde medvirket til⁶.

Skal man gøre status for ministeriets stilling efter Venstres partimøde 13. juni, kunne det se ud, som om Berntsen havde vundet en runde, fordi mødet ikke mundede ud i nogen beslutning om, at Venstre skulle smide tøjlerne. Situationen var stadig tilsyneladende flydende; men sandheden var, at I. C. Christensen ikke behøvede mange følgesvende, før Klaus Berntsen kunne ombringes i fuldt dagslys og uden for laden, og I. C. vidste nok, at han havde dem.

Samtidigt syntes Klaus Berntsen dog at få de signaler fra fjenden, som skulle gøre det muligt at modstå I. C. Christensen. Samme dag afsendte nemlig Det radikale Venstres rigsdagsgruppe et brev til ham, hvori man støttede Zahles råd til Kongen om at lade ministeriet fortsætte, til grundlovssagen var løst. Samme eftermiddag var Stauning hos Berntsen i samme ærinde, nemlig angående den socialdemokratiske adresse om ministeriets forbliven. Der foreligger dog ikke sikre oplysninger om denne samtale⁷.

Som et led i ministeriets overlevelsesbestrebelse var Berntsen og Neergaard fredag 13. juni om aftenen hos kabinetssekretær Krieger for at bede ham

om at formå Kongen til at hjælpe ministeriet mod I. C. Christensen. Krieger oplyste, at Kongen ventede, at situationen ville trække sig i lave på rigsdagen, hvad de to ministre bestred: »Kongen måtte gribe ind«, skrev Neergaard i sin dagbog, at de to havde sagt⁸. Argumentet var, at socialdemokrater og radikale havde erklæret sig for ministeriets forbliven. Derfor måtte Kongen efter Berntsens mening på ny tilkalde disse to partier, eventuelt alene de radikale, og få deres nej. Over for Krieger fremhævede Neergaard imidlertid faren ved kun at tilkalde de radikale. Han mente nemlig, at de ikke ville sige nej, men gribe til, og »et ministerium af radikale alene ville være den ukorrekteste og for fremtiden farligste løsning af alle«. Neergaard har ikke i sine optegnelser begrundet denne påstand, men han har utvivlsomt regnet med muligheden af, at slaget kunne tabes og da set en taktisk fordel i at smede radikale og socialdemokrater sammen til lige stort ubehag for betragtelige dele af de to partiers vælgere. I al fald var Neergaards råd til Krieger, at Kongen skulle rette henvendelse til begge partier eller til Berntsen, for at han kunne sondere, »hvilke vilkår der kunne være for en genindtræden«.

Krieger gav ikke de to nødstedte meget håb. Han forklarede dem, at Kongens uvilje mod Zahle var forsvundet efter gårsdagens samtale, og at han næppe ville være utilbøjelig til at lade de radikale danne regering. Krieger kunne videre oplyse, at Grev Frijs animerede Kongen stærkt dertil, fordi han mente, at et acceptabelt grundlovsforlig bedst kunne opnås med de radikale. Et rigsdagsbud havde bemærket til Krieger, at Frijs og Brandes i denne tid dagligt lukkede sig inde for at konferere sammen! Krieger mente ikke, at Kongen gjorde sig klart, hvilke vanskeligheder en radikal regering kunne komme til at volde ham, specielt med hensyn til det prekære spørgsmål om de kongevalgte landstingsmænds stilling ved en opløsning af landstinget. Krieger synes efter Neergaards referat at dømme at have været af den anskuelse, at Kongen burde sikre sig bindende tilsagn fra de radikale, inden han lod dem danne regering, mens Kongen mente, at man kunne vente og se, om de radikale fandt det nødvendigt at opløse de kongevalgte, og så i givet fald søge »sagen afgjort ved domstolene«. Krieger havde forgæves gjort Kongen opmærksom på, at der ikke lod sig finde nogen acceptabel form herfor. Men let var det heller ikke for Kongen, når to ansete retslærde som højesteretsjustitiarius N. Lassen og overretsjustitiarius Carl Ussing forebragte ham, at han med et efterfølgende ministeriums kontrasignatur kunne rejse rigsretsanklage mod ministeriet alene for at have tilrådet Kongen at opløse de kongevalgte.

Det er klart, at Krieger ikke kunne nægte at formidle en samtale mellem Kongen og den endnu fungerende konseilspræsident, og Krieger ringede da også samme aften til Sorgenfri og aftalte med Kongen, at han skulle søge ham næste morgen. »Meningen var da«, skriver Neergaard i sine optegnelser, »at

tilråde Kongen at bringe gang i tingene ved at henvende sig til Berntsen «⁹.

Det er svært at afgøre, om denne opfattelse af Kriegers intentioner er helt korrekt. Der kan ikke være tvivl om, at han opfattede situationen som yderst delikat på grund af I. C. Christensens modstand mod Klaus Berntsens forbliven og de radikales pseudostøtte, hvis pålydende næppe stod til troende. I al fald søgte han samme aften at erkyndige sig om de radikales virkelige mening. Gennem Marcus Rubin søgte Krieger telefonisk at indhente Brandes' vurdering. Hvorfor han valgte denne kanal, må stå hen i det uvisse. Hos Brandes var den radikale lederkreds forsamlet, og Kriegers spørgsmål lød: »Det er vel Deres alvor, at De ønsker ministeriet Berntsens fortsættelse?« Hertil svarede Brandes nok ja, men med den helt afgørende tilføjelse, at ministeriet måtte komme med hele sit parti »eller en anselig del af det«. Fik ministeriet kun en lille del med, kunne det »jo intet udrette for grundloven«. Hermed havde Brandes helgarderet sig og sit parti. Der kan efter det tidligere fremstillede – ikke mindst hans sammensværgelse med Frijs – ikke være tvivl om, at han var helt på det rene med, at Venstre ikke enigt ville støtte regeringens forbliven, hvad Krieger selvfølgelig også vidste. Han måtte med andre ord mene, at Berntsen og Neergaard i deres fortvivlede bestræbelser var ved at inddrage kronen i spillet om regeringsmagten. Formentlig samme dag (fredag 13. juni) søgte Krieger også oplysning hos I. C. Christensen, som utvivlsomt har sagt, at ministeriet måtte gå af, og – modsat Berntsen – at rigsdagen sikkert ville bringe en afklaring¹⁰.

Den 13. juni om aftenen var situationen stadig uafklaret, og der var fortsat en betydelig diskrepans mellem det, man sagde, og det, man mente. Kombattanterne tørnede ind til en urolig søvn, hvor i al fald Klaus Berntsen i sit mareridt som den onde selv har set I. C., der ved denne lejlighed sagde, hvad han mente.

Øksen var hævet, hvornår ville den falde?

8. Spillet omkring Kongen fortsætter

Lørdag 14. juni gik spillet videre, og på ny blev Venstres rigsdagsgruppe centrum for en forhandling, der bag en øjensynlig behersket form røbede store spændinger. Mødet begyndte kl. 11,30, og Berntsen havde endnu ikke været hos Kongen til den samtale, han havde håbet på ville have givet ham et trumfkort i hænde over for I. C. Christensen. Berntsen læste Zahles brev op, hvori han anmodedes om at fortsætte, og så gik det ellers over stok og sten. Der er ingen grund til at referere debatten, der i princippet forløb som den foregående dag. De afgørende bemærkninger kom som så ofte før og siden fra I. C., der direkte adspurgte, om ikke de radikale ville have gode chancer i

grundlovssagen, svarede: »Ja, jeg mener, at de radikale har gode betingelser, hvis de vil forhandle, og det bliver de nødt til. Hvis derimod vi beholder ministeriet, så vil de radikale snart sammen med Socialdemokratiet falde os i ryggen. Hvis man vil gavne sagen, så skal de radikale absolut til. Vi skal under disse forhold nok få indflydelse på grundlovssagen«.

Efter denne dødsdom over ministeriet – omend ikke fuldbyrdet endnu – følte gruppens sekretær, Slebsager, ikke trang til at skrive mere end: »Endnu havde forskellige ordet, uden at noget særligt nyt fremkom«. Således opbygget gik man til mødet i folketingsalen kl. 13¹.

Kort før dette skulle begynde, viste socialdemokraterne de radikale det forslag til beslutning om ministeriet Berntsens forbliven, de agtede at stille i mødet, hvis egentlige formål var at behandle indstillingerne fra udvalget til valgbrevenes prøvelse samt at vælge formand. Af Munchs optegnelser fremgår tydeligt, hvor forstyrrende for de radikales taktik dette bastante initiativ var. De, der som A. T. Grønborg ikke forstod ledernes subtile taktik, klappede i hænderne, mens »vi andre«, som Munch noterede, ikke fandt, det kunne nytte at være forslagsstillere, medmindre Venstre selv var med, »da vi mente, at det ellers ville virke ødelæggende for ministeriet«. Denne passus i Munchs optegnelser tør siges at være nedskrevet med påholden pen, da han naturligvis var klar over, at det helst skulle ende med at ødelægge ministeriet².

Ved folketingsmødets slutning, ca. kl. 13,45, oplæste den nyvalgte formand, Pedersen-Nyskov, Socialdemokratiets forslag om, at folketinget skulle henvende sig til Kongen med en indtrængende anmodning om at opfordre ministeriet Berntsen til at fortsætte sin virksomhed for grundlovssagens gennemførelse. For at understrege adressens reelle hensigter og Socialdemokratiets ønske om at blive lyst i kuld og køn med de øvrige i systemet virkende partier indeholdt den også en passus om, at man ville »yde ministeriet den fornødne støtte til ledelsen af lovgivningsarbejdet og administrationen på den bestående lovgivnings grund under den fortsatte forhandling om forfatningsforslaget« – underforstået ikke efter grundlovsforslagets vedtagelse, en passus, der var indsat for at berolige partiets venstrefløj. Men ellers stod Socialdemokratiet altså på det beståendes grund. Formanden udsatte på Klaus Berntsens foranledning behandlingen af Socialdemokratiets forslag til tirsdag 17. juni kl. 13. Der var hermed yderligere tre dage til taktiske underhåndsförhandlinger³.

Da man forlod Fredericiagades kasernes ydmyge folketingssal med spyttbakkerne, har de radikale ledere nok bekymret vendt skråen en ekstra gang i munden. Det måtte ikke være skidt med nødningen, men en begravelse – omend i flere tempi – skulle det dog helst fortsætte med at være.

Hvor ivrige de radikale var for, at Klaus Berntsen skulle overlade dem

skuepladsen, fremgår af den samtale, I. C. Christensen og Zahle havde ved folketingsmødets slutning. Her erklærede I. C. Christensen, at Zahle om et par dage af Kongen ville blive opfordret til at danne regering, hvad han efter I. C.s mening skulle acceptere, idet I. C. lovede »loyal støtte« fra Venstre. Berntsen kunne modsat de radikale ikke forhandle med landstinget, sagde I. C. Christensen, og Zahle, der undertiden talte, før han tænkte, svarede, at de radikale jo kunne være lige så »mætte« af Berntsen som I. C. Christensen. Hermed havde Zahle åbenbart sin iver efter at komme til, og han måtte høre ilde derfor, da han senere på dagen aflagde beretning for sine mere forslagne partifæller, der var samlet hos Brandes. Han havde røbet sig².

Formentlig mens man rådslog hos Brandes, ringede Krieger – stadig gennem Rubin – for at spørge, om en opfordring fra Kongen til Berntsen nu var ønskelig. Brandes svarede, at Kongen nu umuligt kunne gøre noget før rigsdagsforhandlingen om den socialdemokratiske adresse, der som nævnt på Berntsens foranledning var sat (Munch siger opsat) til tirsdag 17. juni². Hermed havde de radikale på formelt uangribelig måde fået givet endnu et signal til Kongen om, at de på trods af deres officielle erklæringer ønskede Berntsens afgang.

Om Kriegers sondering faldt før eller efter Berntsens audiens lørdag 14. juni eftermiddag vides ikke, men det korte af det lange er, at Klaus Berntsen følte audiensen som den sorteste dag i sit politiske liv. Fuld af håb og forventning kom han, tynget af vrede og sorg gik han vel vidende, at han havde tabt spillet. Vrede, næppe så meget mod Kongen som mod I. C. Christensen, sorg over ikke i sin alderdom at blive en ny grundlovgiver ad modum Kong Frederik 7. Man forstår ham, når henses til hans dybe rødder i det folkelige Danmark, der havde rejst sig mod det reaktionære forfatningsværk af 1866. At dettes jordfæstelse på I. C. Christensens foranledning skulle foretages af Københavner-radikalismen med *Politiken* i bedemandens rolle, var mere end denne gamle moderate skytte-, gymnastik- og idrætsdemokrat fra bondelandet var i stand til at forstå.

Efter audiensen aflagde den sønderknuste og rasende konseilspræsident rapport til sin finansminister, der kunne notere, at modtagelsen havde været »ingenlunde ublandet god«⁴, hvilket svarer udmærket til, at Munch kunne betro sin dagbog, at Berntsen kun kom »lige indenfor«⁵. Det var Neergaards næppe urigtige opfattelse, at der havde været »modgående påvirkninger i dagens løb«. Ikke blot erklærede Kongen, at han måtte afvente den klaring, debatten tirsdag 17. juni evt. kunne bringe, men han fremkom også med flere bitre udtalelser mod Berntsen. De gik på, at han ikke havde informeret Kongen rigtigt, så at denne følte sig trukket »fra indrømmelse til indrømmelse uden ret at se sagens konsekvens«. Berntsen havde ifølge sit referat til

Neergaard taget til genmæle og sagt, at Kongen havde været rede til at lade de kongevalgte falde, hvis folketinget ønskede det. I Neergaards optegnelser hedder det dernæst: »Kongen benægtede ikke dette, men bebrejdede Berntsen, at han jo først havde indvilget i at føje Kongen, men derefter havde trukket sin indrømmelse tilbage på grund af modstand i ministeriet. Det var ikke i sin orden: Når De og jeg var enige, skulle det have været ført igennem; var der så ministre, som ikke kunne følge, måtte de gå. Berntsen: Sådan kan man tage tingene i militære forhold, ikke i politik«. Samtalens ubehagelige karakter fremgik også af, at Kongen havde sagt, at konseilspræsidentens venner havde fortalt ham, at Berntsen i denne vinter var blevet en ganske anden. Kongen fastholdt altså Berntsens demission: Bordet fangede⁴.

Et tegn på, at Kongen havde afskrevet ministeriet Berntsen, var det også, at dets medlemmer fik invitation til hofselskaberne 18.–19. juni i anledning af Dronning Alexandrines families besøg meget senere end de andre indbudte. Kongen havde øjensynligt regnet med hurtigt at se et nyt ministerium⁶.

I håb om, at Kongen ville have støttet ham, havde Berntsen indkaldt til ministermøde hos sig kl. 20 samme aften, ligesom han havde bedt I. C. Christensen som partigruppens formand om at udsætte partiets forhandling om den socialdemokratiske adresse til mandag 16. juni. På ministermødet refererede Berntsen »med nogen bitterhed«, at I. C. samme dag havde rådet ham og de øvrige ministre til at affinde sig med at træde tilbage. Gjorde de det, »ville de få den ledende stilling i partiet i fremtiden«, havde han sagt. Da Anders Nielsen fandt en unødigt brod mod I. C. Christensen i det af Berntsen og Neergaard fremførte, tog han til genmæle, og det kom til en ubehagelig diskussion, som viste, at Anders Nielsen nu utvivlsomt ville følge I. C. snarere end Berntsen. Ministeriet blev altså angrebet både udefra og indefra. Alligevel kunne hverken Berntsen eller Neergaard opgive håbet⁷.

9. Berntsens og Neergaards sidste forsøg

Søndag 15. juni om aftenen skulle Berntsen have drøftet situationen med Neergaard på dennes bopæl, men Berntsen var blevet ramt af en heftig (psykisk?) nyrekolik. I stedet gik da finansministeren til konseilspræsidenten, der på sit smertens leje ikke ubegrundet var urolig ved den forhandling, som den følgende dag skulle foregå i Venstres bestyrelse og rigsdagsgruppe. Neergaard fandt selv, at det var dens sidste mulighed, og havde derfor konciperet et dagsordensforslag til brug for partimødet. Det lød: »Idet folketinget udtaler, at den efter parlamentariske grundsætninger naturligste (eller: naturlige) konsekvens af valgdagen ville være et ministerium udgået af de to grupper, som ved deres samvirken har fremkaldt det valgresultat, der

18/

Fredeag 15. Jani - Fredag 20. Jani.
d. 1913

Jeg fik en eftermiddags Meddelelse fra Berntsen
der havde berodet af mit Besøg og om eftermiddag
at han var syg og ikke kunde komme, men havde
mit Kommando til ham. Det var en ret heftig Anger-
skælsk. Han var urolig ved den inngaaende forhand-
ling med Berntsen og Partis angaaende Social-
evokationens Støtte. Ifølgelig kunde han, at han
var uindvirket den sidste Udtalelse for at gøre en af
gode fra Partiet om man overbevidnet derved
Minste Forbliven (under Forudsætning af at de to andre
altså var det fra mig) alle og. Jeg havde indarbejdet følgende
skriftlige Deponer: "Idet Folketingsret indtæller, at den efter
parlamentariske Grundlovsens naturlige (eller: naturlige)
Konsekvens af Valgloven vilde være et Ministerium, ud-
gjort af de to Grupper, som ved deres Sammenkomst
har fremholdt det Valgresultat, der har medført de
medførte Berntsens Afgang, erklærer Tinget sig i øvrigt
redegøre til at gøre sin Støtte til enhver som har la-
mentarisk Grund hvilende Løsning af Minister-
skrisen, som maatte være egnet til at fremme
Gennemførelsen af det her i Tinget vedtagne Grund-
lovsforslag. Det af Berntsen foreslåede, var selvfølgelig det an-
de Led, idet det som allerede det for en yderst vigtig
Sag i den af Berntsen foreslåede at man forstod sig på at
gøre at gøre sagen som det er indtæller, og Tilbage
lykkelig at gøre sin Støtte dertil. Dermed vil det, som
for en yderligere Berntsen, min Tro på Uafhængighed af Min-
isteriets Fortsættelse med Garanti om Partiet og Part
uden som Forholdene var indtæller Partiet i Støtte

Side fra Neergaards optegnelser. Han skrev ikke dagbog hver dag, men samlede med mellemrum de foregående dages begivenheder i oversigter – ikke altid nemme at tyde.
(Ca. ⅓ størrelse)

har medført ministeriet Berntsens afgang, erklærer tinget sig i øvrigt rede til at yde sin støtte til enhver på parlamentarisk grund hvilende løsning af ministerkrisen, som måtte være egnet til at fremme gennemførelsen af det her i tinget vedtagne grundlovsforslag«¹.

Det »snedige« i dette forslag bestod naturligvis i, at første led skulle

tilfredsstillende I. C. Christensen ved formelt at imødekomme dennes ønsker og ved korrekt at påpege, hvem der havde vundet valget – mens andet led skulle bane vejen for ministeriets forbliven, efter Neergaards vurdering dog omdannet til en koalitionsregering af Venstre og radikale. Han mente, at det var det eneste alternativ, der havde mulighed for at vinde igennem over for I. C. Christensen. Hvor stærk i troen Neergaard har været på dette tidspunkt, er svært at sige. Hans bevægelser har en næsten desperat karakter. Berntsen og han var dog enige om, at en trekantregering – eller »trestrengt«, som man dengang sagde – af V, S og R var uantagelig. Berntsen så, at det var uomgængelig nødvendigt at vinde Anders Nielsen for Neergaards dagsordenforslag, hvis det skulle være muligt at overvinde I. C. Christensens modstand og ende med en VR-regering, som Berntsen kunne gå ind for, og på konseilspræsidentens opfordring drog han da kl. 21,30 ud til Anders Nielsen. Også han var optaget af at forfatte en dagsorden, men med den modsatte hensigt, idet hans alene omtalte en topartiregering af R og S. Anders Nielsen søgte at få Neergaard med til at støtte sit forslag, hvad denne ikke var meget for, hvorfor Neergaard erklærede den følgende dag at ville søge ministeriets støtte til sin opfattelse. Anders Nielsen kunne derimod nok tænke sig at fortsætte, hvis der var alvor bag radikale og socialdemokraters nej. Han ønskede derfor, at Kongen skulle tilbyde R og S regeringsmagten. Mistrøstigt skriver Neergaard, at han forgæves søgte at overbevise Anders Nielsen om, at de radikale ville sige ja straks, »så forhåbentlig, som de var« – og det vidste Anders Nielsen naturligvis².

I ministermødet mandag morgen 16. juni, hvor begge dagsordenforslag blev forelagt, måtte Niels Neergaard ride alene. End ikke Berntsen fulgte ham, idet han »ganske løjede af«, som Neergaard slukøret bemærkede. Han var skuffet over, at konseilspræsidenten havde opgivet kampen. Trafikminister Jensen-Sønderup, der havde været afgjort tilhænger af ministeriets forbliven, kunne kun mande sig op til at sige, at han kunne stemme for begge dagsordener. Resultatet af mødet blev, at ministeriet som sådant intet forslag fremkom med til Venstres bestyrelse³.

På mødet mellem Venstres bestyrelse i folketing og landsting styrede I. C. Christensen forhandlingen. Berntsen sagde spagfærdigt, at han syntes at have mærket, at der var to strømninger i partiet: en, der ville ministeriets afgang, og en, som mente, at det under visse forhold kunne fortsætte. I. C. Christensen, der havde åbnet mødet med skarpt at afvise Socialdemokratiets forslag om ministeriets forbliven, fandt derimod, at først når R og S havde sagt nej, forelå der en ny situation. Heri støttedes han af Jørgen Petersen, Anders Nielsen og P. Th. Nielsen, mens Neergaard understregede, at det, der kom til at stå i Venstres resolution, under ingen omstændigheder måtte afskære »mulighe-

den af Venstres medvirken til grundlovssagens fremme, hvis de andre viser det fra sig«, hvilken kryptisk bemærkning naturligvis skulle tjene til at holde muligheden åben for ministeriets fortsættelse⁴.

Bestyrelsesmødet blev nu afbrudt, og da det blev genoptaget kl. 12,30, forelagdes et af I. C. Christensen og Anders Nielsen udarbejdet dagsordenforslag, som ministeriet og bestyrelsen enstemmigt tiltrådte⁵.

Det lød:

»Idet folketinget udtaler sin påskønnelse af ministeriet Berntsens grundlæggende arbejde i forfatningssagen, og

idet tinget erkender, at valget den 20. maj d.a. har lagt den parlamentariske magt hos de hidtil samvirkende partier, Socialdemokratiet og Det radikale Venstre, billiger tinget, at ministeriet med henvisning hertil har indgivet sin afskedsbegæring, som er modtaget af Kongen.

Idet tinget således imødeser et ministerium i overensstemmelse med valgdagens resultat og udtaler sin redbonhed til loyalt at medvirke ved en fortsat forhandling til fremme af forfatningssagen og af det øvrige lovgivningsarbejde på den bestående lovgivnings grund,

går tinget over til næste sag på dagsordenen«⁶.

Samme dag beroligede I. C. Christensen Zahle: »I morgen kommer der fuld klarhed, det kan De gå ud fra. Partiet er enigt, det følger mig«⁷. Og heri havde han unægtelig ret. Med I. C. Christensen som forbundsfælle var Zahle sikker på at tage stikket hjem.

10. Folketingsmødet 17. juni

Mødet i folketinget begyndte kl. 13. Første ordfører var Borgbjerg, der holdt en af sine store og lange taler. Den fylder 21 spalter i folketingstidende og er i det hele typisk for den Borgbjergske retorik. Der er ingen grund til at referere dens indhold, idet argumenterne for at ønske ministeriet Berntsens forbliven var de flere gange tidligere fremførte: Uagtet Venstres mandattab havde dog valgdagen udpeget dette parti til at gennemføre grundlovsforslaget, som ved den radikale og den socialdemokratiske fremgang nu havde 107 mod før 97 mandater af folketingets 114 bag sig¹. Keine Hexerei, nur Behändigkeit. Borgbjerg advarede mod at fremkalde en parlamentarisk krise, som efter hans opfattelse kunne indtræde, hvis Venstre viste regeringsmagten fra sig. Dette parti havde både ret og pligt til at danne regering. Han gjorde også opmærksom på, at man sikkert i fremtiden måtte påregne mindretalsparlamentariske ministerier, hvorved han korrekt forstod en mindretalsregering, som sad, indtil et flertal gik imod den². Den parlamentariske udvikling til dato har unægtelig givet Borgbjerg ret i denne spådom.

Interessant er det, at Borgbjerg holdt døren åben for en socialdemokratisk regering. »I øjeblikket ganske vist et i høj grad teoretisk tankeeksperiment«, sagde han, hvorefter han forsikrede, at et sådant ministerium også ville være forpligtet på Venstre-regeringens grundlovsforslag i den skikkelse, det havde forud for valget, og som havde fået vælgerne massive tilslutning. En socialdemokratisk regering kunne således ikke være forpligtet til at søge et ét-kammersystem gennemført³. Ventileringen af ministersocialismen skete så diskret, som det nu var muligt for Borgbjerg, og den var i overensstemmelse med Staunings brev til Jansson, den tyske partifælle (se kap. 5), og med hans udtalelser til Kongen. Sikkert har de socialdemokratiske ledere som før nævnt gerne ønsket at komme til; men de har naturligvis gjort sig klart, at muligheden ikke var stor. Ved alligevel at slå på den kunne de dels forberede jordbunden med henblik på fremtiden, dels måske true Venstre til at blive ved magten, så at man undgik en radikal regering, over for hvilken Socialdemokratiet i højere grad kunne føle sig forpligtet. En Venstre-regering ville kun få partiets støtte i grundlovssagen og kun, så længe denne ikke var løst.

I. C. Christensen, som fik ordet efter Borgbjerg, kunne ikke stå for fristelsen til at drille socialdemokraterne med, at de nu ville indgå til Kongen med en ærbødig adresse. Han spurgte, hvem der skulle overbringe den, og mindede om, hvor højtideligt det var gået til i 1885 med formand, viceformænd og 12 medlemmer i kareter. Men i øvrigt forekom det ham at være en komplet overflødig manøvre, for det svar, Kongen i givet fald ville give, var konseilspræsidentens, ligesom valgets tale efter I. C. Christensens mening var entydig.

Selv om alle tingets medlemmer var på det rene med, at I. C. Christensen var situationens herre, og hans tale derfor skulle tages alvorligt, bredte munterheden i salen sig dog, da han efter at have konstateret, at den parlamentariske magt lå hos S og R, kom for skade at sige: »Alle parter står sig ved, at ledelsen og ansvaret er, hvor magten er«⁴. Det tør formodes, at Berntsen og Neergaard ikke har deltaget i munterheden.

Mens Socialdemokratiets forslag var en til Kongen rettet adresse, som var underkastet én behandling efter reglerne for lovforslags anden behandling, var Venstres forslag, som I. C. Christensen sluttede med at fremsætte, et forslag til motiveret dagsorden⁵. Det blev dermed skubbet foran det socialdemokratiske, og herved blev Det radikale Venstre tvunget til at bekende kulør.

Zahle, som nu fik ordet, hævdede ganske vist, at han var uvidende om, at Venstre ville stille dagsordenforslag; men om dette udsagn er sandt eller usandt, får stå hen. Der er dog grund til at tro, at de radikale ledere havde haft deres anelser. For at være på den sikre side havde P. Munch inden mødet i salen formuleret et radikalt dagsordenforslag, som snildeligt nøjedes med at tilsige et kommende ministerium støtte til at gennemføre grundloven⁶. Det er

åbenbart, at dette forslag var et udtryk for ønsket om at lurepasse yderligere en omgang for at bringe stikket hjem til de radikale. Nu blev der ikke brug for denne manøvre.

I. C. Christensen havde sat trumf på, og alvorstungt sagde Zahle derfor, at stillingen nu var blevet »noget indviklet, idet man vel må gå ud fra, at ministeriet slutter sig til den påstand på overgang til dagsordenen, som det ærede medlem fra Ringkøbing har fremsat«. Hertil råbte Berntsen – utvivlsomt som ventet – ja, og Zahle havde hermed fået klistret ministeriet og I. C. Christensen sammen. »For tingets værdigheds skyld« bad Zahle derfor om, at mødet blev afbrudt, for at partierne fik tid til rolig overvejelse⁷.

I. C. Christensens udspil er sikkert kommet de radikale ledere tilpas. Det er i al fald hævet over enhver tvivl, at de nu var klar over, at spillet var deres, hvis blot Socialdemokratiet kunne vindes for en aftale. De kommende 20 minutter blev derfor helt afgørende for regeringskrisens udfald. Der foreligger kun én kilde, nemlig P. Munchs optegnelser. Ifølge disse havde det været Socialdemokratiets tanke at opretholde adresseforslaget, hvad der lyder meget troligt. Men Rode og Munch fik overbevist Borbjerg og Stauning om, »at det var umuligt«. Af hvilken årsag oplyser Munch ikke; men man har lov til at antage, at de to radikale har spurgt de to socialdemokrater, hvad der ville ske, hvis adressen blev vedtaget, og I. C. Christensen dog fortsat var i stand til at få Venstre til at sige nej. Hvorfor da ikke gribe til straks? De radikale frygtede naturligvis for, at en forlængelse af forhandlingerne ville kunne hidføre en utilsigtet udgang. På den anden side ville socialdemokraterne ikke stemme for Munchs forslag, de foretrak blot at trække deres eget tilbage og stemme imod Venstres dagsordenforslag – måske i håbet om, at denne fremgangsmåde trods alt ville give det ønskede resultat.

Den radikale politiker Gunnar Fog-Petersen har berettet, at da et nyt medlem af den radikale gruppe, formentlig ham selv, mødte Klaus Berntsen uden for sit partis mødeværelse, sagde denne: »Ja, nu er det altså jer, der skal afgøre det!« Da han refererede bemærkningen på partimødet, blev han afbrudt af Zahle, der »i en hastig tone erklærede, at nu havde vi hørt nok om denne sag, og vi kan dog ikke blive ved at bede hr. Berntsen om at blive, når hans eget parti ikke vil støtte ham«.

»Hvad sker der nu?« spurgte den ængsteligt ventende trafikminister Thomas Larsen P. Munch, da han kom tilbage i salen. Det er Munchs sikkert rigtige opfattelse, at ministrene havde håbet, at Socialdemokratiet ville opretholde adresseforslaget⁶.

Da mødet blev genoptaget, indledte Zahle med at sige, at det var umuligt at tvinge ministeriet til at blive ved at vedtage Socialdemokratiets adresseforslag, når regeringen gik frivilligt i døden ved at stemme for I. C. Christensens

dagsorden. Han slog også fast, at ministeriet havde fået en dolk i ryggen ført af I. C. Christensen. I den resterende del af sin tale demonstrerede Zahle sine evner som den drevne parlamentariker, han var, idet det lykkedes for ham både at gøre indrømmelser til Højre (forholdstalsvalgmåden) og true det, hvis det sammen med de frikonservative ville bruge landstingsflertallet, ligesom han meget behændigt tog det socialdemokratiske adresseforslag til sit hjerte, men dog endte med at slå fast, at efter I. C. Christensens dagsorden »og efter at vi har fået at vide, at ministeriets medlemmer vil stemme for denne, bliver det vel nok ikke muligt at fastholde forslaget til beslutning«. I. C. Christensens dagsorden ville de radikale stemme imod⁸.

Den øvrige del af debatten var ret beset uinteressant. På Højres vegne erklærede Hammerich, at Højre ikke kunne stemme for en dagsorden, som udtalte påskønnelse af ministeriet Berntsens »grundlæggende arbejde i forfatningssagen«⁹. Højre ville undlade at stemme. Klaus Berntsen angreb i et forholdsvis kort indlæg R og S for ikke at have støttet V under valget. Nu var det for sent, fordi V ikke havde den fornødne styrke. Berntsen gjorde med andre ord en dyd af nødvendigheden, og bag hans polemik mod S og R spores i virkeligheden bitterhed rettet mod I. C. Christensen. Efter polemiske bemærkninger mellem Zahle og Borgbjerg på den ene side og I. C. Christensen på den anden skred man til afstemning, som gav til resultat, at 61 (R og S) stemte imod Venstres dagsorden, 42 (V) for, mens 7 (H) undlod at stemme¹⁰.

Efter afstemningen greb Borgbjerg ordet for at slå fast, at forkastelsen af Venstres dagsorden betød, at Socialdemokratiet havde opnået det samme, som det tilsigtede ved at stille sit adresseforslag, nemlig at opfordre ministeriet til at fortsætte¹¹. Det var naturligvis en tirade, der skulle tjene til at dække over, at partiet havde fundet det opportunt at trække sin egen positive adresse tilbage, og P. Munch kan da også berette, at under og efter mødet gav Borgbjerg over for ham udtryk for, at der nu burde dannes en VSR-regering med en enkelt socialdemokratisk minister eller en SR-regering baseret på »noget i retning af lige deling«⁶. Den første mulighed kan Borgbjerg umuligt have troet på. Under alle omstændigheder viser udtalelsen, at Socialdemokratiets ledere kunne tænke sig at indtræde i en regering.

11. Sidste runde

Kabinetssekretær Krieger havde vagtsomt fulgt debatten, og straks efter mødet spurgte han Zahle, om han og Stauning ville komme sammen til Kongen. Det er forståeligt, at Zahle ikke kunne imødekomme dette ønske, ikke mindst fordi I. C. Christensen under den nys afsluttede debat ironisk havde talt om de to samvirkende partier. Han bad Krieger lade Stauning

komme alene og først som leder af det større af de to partier, og således blev det ¹.

Også denne samtale har Stauning udførlig refereret. Først måtte han bringe Kongen ud af den vildfarelse, at I. C. Christensens dagsordenforslag var vedtaget. Også selv om ministrene havde stemt for den og dermed deres egen afgang, fandt Stauning dog på Kongens spørgsmål, at ministeriet Klaus Berntsen burde opfordres til at fortsætte. Da Kongen fremførte, at Socialdemokratiets adresseforslag burde have været til afstemning, svarede Stauning, at hans parti ved at stemme mod I. C. Christensens dagsorden havde udtrykt, hvad det ønskede. Hertil kom, at folketingets formand efter Staunings oplysning ville have nægtet at overbringe adressen til Kongen, »og derved havde dens betydning antagelig været mindre«. Hertil havde Kongen blot svaret, at han nok havde fået den på anden måde. Kongen var dog stadig af den mening, at det ikke nyttede mere med Venstre, og han spurgte derfor Stauning direkte, om han ville danne regering – eventuelt i forbindelse med et andet parti, ligesom han spurgte, om Stauning havde forhandlet med Zahle. Hertil svarede han, at Socialdemokratiet ikke havde drøftet en eventuel regeringsovertagelse, hverken indbyrdes eller med de radikale. Kongen pålagde nu Stauning at gøre dette, ligesom han ville henvise Zahle til at tale med denne. Stauning accepterede Kongens opfordring, og det aftaltes, at han skulle komme igen den følgende dag kl. 14,30.

Under samtalen udtalte Kongen sin anerkendelse af, at Socialdemokratiet så loyalt havde villet indgå til ham med adressen. Denne ros, som Stauning nok helst havde været foruden, besvarede han – ifølge sit referat – med at slå fast, at Socialdemokratiet anerkendte Kongen, så længe den nuværende statsform bestod, og at man forudsatte, at han ville handle ud fra de parlamentariske grundsætninger, som var blevet fastslået i Kong Frederik 8.s tid. Kongen svarede: »Ja, selvfølgelig« ².

Det betydningsfulde i samtalen er, at den viser, at Socialdemokratiet stadig ikke var glade for udsigterne til en radikal regering – ellers var der nu ikke længere grund til at presse Venstre, hvad Kongen for længst havde indset. Fremdeles fremgår det også af Staunings eget referat, at han ikke afviste at danne regering eller at indgå i et blandingsministerium. Kongen på sin side syntes, at situationen kaldte på en S- eller en SR-regering, og da formentlig helst den sidste mulighed, der betød, at ministeriet havde flertal i folketinget.

Staunings forsøg på i ellefte time at redde ministeriet Berntsen vakte irritation i det radikale hovedkvarter. Det fremgår af Ove Rodes lederartikel i *Politiken* 18. juni. Her hed det, at det var »kun formelt og ikke politisk begrundet«, når Stauning havde bedt Kongen om endnu engang at henvende sig til Berntsen, eftersom ministeriet selv havde tilsluttet sig Venstres ønske

om dets afgang. Rode tolkede den fornyede tilsigelse af Stauning således, at det heller ikke alene var denne løsning, som for tiden drøftedes mellem Kongen og formanden for Socialdemokratiet.

De radikale ønskede stadig at danne regering alene, men fandt det taktisk heldigt, om muligheden for et trestrengt ministerium kunne blive afprøvet – »en regering, der støtter sig til alle tre partier«, som Ove Rode skrev for ikke at sige for meget. De radikale ledere vidste meget vel, at I. C. Christensen og dermed Venstre ikke ønskede en sådan. Ved alligevel at foreslå den kunne de radikale levere endnu et bevis på deres dyd: Enhver mulighed for at få Venstre med var prøvet.

Men her kom de op mod Kongen. Han havde, som det fremgår, gjort sig klart, at Venstre var ude af billedet. Zahle, som aldrig havde let ved at greje Kongens facon og talemåder, var svært utilfreds med den samtale, han kl. 17,45 havde med Majestæten. Da Zahle slog på, at Kongen måtte have en til at undersøge muligheden af en trestrengt regering, svarede denne: »Hvor skulle jeg få sådan en mosegris fra?« Kongen henviste i stedet Zahle til at tale med Stauning. I den officielle pressemeddelelse hed det dog, at Zahle havde tilrådt Kongen »at lade undersøge muligheden for at danne et ministerium af de tre partier, som sammen i folketinget tæller 107 tilhængere af grundlovsforslaget«³.

Temmelig mismodig aflagde Zahle om aftenen (17. juni) rapport til Munch og andre ledere. Han ville jo gerne have været den af Kongen efterspurgte mosegris. De radikale ledere henfaldt ifølge Munch til allehånde teorier om, at Kongen var kommet under påvirkning af Højre, der kunne se en fordel i at tvinge R og S sammen. Herom foreligger der intet, og Munch har ret, når han konstaterede, at Zahle (der angives at have været træt hele dagen) havde misforstået Kongen, der blot anså undersøgelsen af en trekantregering for »et tidsspildende mellemstadium«.

Munch oplyser ikke, hvem Zahle skriftede for 17. juni om aftenen, antagelig var det foruden Munch i al fald også Brandes og Rode. Alle i denne kreds var imod en SR-regering, dog ikke P. Munch, hvis man kunne nøjes med en eller to socialdemokrater, idet der efter hans opfattelse »kun var enkelte ministerier, i hvilke det var muligt at have dem«⁴. Munch havde ingen fordomme over for socialdemokrater, men har antagelig ment, at det ville vække et ramaskrig og svække regeringen, dersom f.eks. konseilspræsidiets, udenrigsministeriets, forsvarsministeriets, ministeriet for kirke og undervisningsvæsen eller landbrugsministeriet blev besat med en socialdemokrat. 1913 var før verdenskrigen og revolutionerne i 1917 og 1918.

Onsdag 18. juni blev en af folkestyrets hektiske forhandlingsdage. Møde

afløste møde, og mellem møderne talte de politikere sammen, som uanset partifarve var på bølgelængde med hinanden.

Kl. 10 fortalte Stauning den socialdemokratiske gruppe, at Kongen havde opfordret Socialdemokratiet til at danne regering evt. sammen med Det radikale Venstre, hvad Stauning ikke fandt var nogen god idé. Han fik sin gruppes tilslutning til at foreslå de radikale at svare nej, indtil enhver mulighed for ministeriet Berntsens fortsættelse var udtømt.

Kl. 13,30 holdt S igen gruppemøde. Stauning kunne nu oplyse, at R ville støtte en fortsættelse af ministeriet Berntsen, hvis S rådede Kongen til at henvende sig til Berntsen, og denne var i stand til at få sit partis støtte. Det interessante ved dette gruppemøde er dog den beslutning, som blev truffet med alle stemmer mod 6, og som efter for 27. gang at have tryglet om Berntsens forbliven lød: »For så vidt en anden ordning er nødvendig, må det af hensyn til grundlovssagen være de tre grundlovspartier, der søger sagen løst, og vi vil, hvis det forlanges, drøfte den mulighed, behandle den i partiet og kan under visse betingelser tænke os en sådan udgang«.

Beslutningen viser helt klart, at Socialdemokratiet var rede til at gå med i en regering, og at oppositionen i gruppen var begrænset til 6 ud af 32 folketingsmænd og 4 landstingsmænd. Hvis protokollen er rigtig ført, viser beslutningen tillige, at Stauning var parat til at sætte en sådan beslutning igennem på trods af en mulig modstand i partiets hovedbestyrelse, som ikke var særlig godt orienteret om gruppens holdning – for ikke at bruge stærkere ord. Det tør formodes, at bølgerne på dette gruppemøde er gået højt, men vi ved intet derom. Mindretalsgruppen var i henhold til den dagældende partidisciplin forpligtet til at holde sin utilfredshed og sit særstandpunkt for sig selv – og den gjorde det.

Det radikale Venstres gruppemøde begyndte kl. 13, men varede kun kort. Det blev fortsat kl. 14,15, hvor Zahle skulle til Kongen. Venstre ses ikke at have holdt gruppemøde.

Mens rigsdagsbygningen summede af rygter, blev I. C. Christensen kl. 12 modtaget af Kongen, der nu havde fået den kære svigerfamilie fra Mecklenburg installeret. Det billede, der frembød sig for Kongen og kabinetssekretær Krieger, kunne se nok så forvirrende ud. Venstre havde ved valget mistet flertallet, konseilspræsidenten ville gerne fortsætte, men havde dog stemt sammen med sit parti om en dagsorden, der ønskede ministeriets afgang. Dagsordenen var ganske vist blevet forkastet af S og R, mens S havde taget den adresse tilbage, som udtrykkelig sagde, at ministeriet burde blive. Nu forsikrede socialdemokraterne, at deres nedstemning af I. C.s dagsorden

havde samme virkning som, hvis adressen var blevet vedtaget. Samtidig sagde de radikale: trekantregering, men mente det ikke.

For at forvise sig om, at en trekantregering ikke kunne dannes, benyttede Kongen sig ikke som foreslået af Zahle af en kongelig mosegris eller undersøger. Han sendte ganske simpelt bud efter Venstres formand, I. C. Christensen, som kort og godt erklærede, at hans parti ikke ville deltage i en regering med andre. Dette svarede til, hvad han også skrev i sit ugeblad *Tiden*, hvor Klaus Berntsen kunne læse, hvad Venstre ville vedtage⁵. Hermed havde Kongen for så vidt fulgt Zahles henstilling, omend ikke på den måde Zahle havde forestillet sig. De radikale blev snydt for nogle taktiske piruetter⁶.

Kl. 14,30 var Stauning så som aftalt hos Kongen. Følgende ordskifte udspandt sig:

»Kongen: Nå har De så et resultat?

Stauning: Ja, vi mener fremdeles, at Klaus Berntsens regering burde fortsætte, og at den ikke har pligt til at fortrække.

Kongen: Ja, det er umuligt.

Stauning: Vi er da som anden udgang villige til at optage en forhandling i vort parti om muligheden for at medvirke ved dannelsen af en regering af de tre partier, der er enige om grundlovssagen.

Kongen: Der er vinket af! Det vil Venstre ikke.

Stauning: Ja, så ser jeg ikke, at vi kan medvirke i øjeblikket«⁷.

Staunings råd var ikke til megen vejledning for Kongen. Men han kunne vanskeligt tolke dem på anden måde, end at S nu satte sig uden for indflydelse på regeringsdannelsen, hvorefter Kongen kun havde de radikale tilbage⁸.

På det efterfølgende socialdemokratiske gruppemøde kl. 15,15 refererede Stauning Kongens udtalelser, og rigsdagsgruppen besluttede at forhøre sig om de radikales betingelser for at danne regering. Gruppen vedtog også en udtalelse, hvori man over for forretningsudvalget anbefalede at støtte en radikal regering i forfatningssagen, men ikke selv »at deltage i regeringsdannelse under førerskab af Det radikale Venstre«. I det efterfølgende forretningsudvalgmøde vedtoges udtalelsen med alle stemmer mod 1. På hovedbestyrelsesmødet samme dag udspandt sig en længere diskussion om forløbet af regeringskrisen, men dens indhold kendes ikke. Staunings beretning godkendtes dog uden afstemning. Selv om der ikke kan være tvivl om, at Stauning havde fået sit parti med til en regering af S, V og R, ville der dog have været megen murren i de dogmefastes rækker. Som I. C. Christensen løste problemerne for de radikale, gjorde han det også for socialdemokraterne. Men Stauning havde opnået at få drevet en regeringsdeltagelsesvenlig beslutning igennem med et stort flertal. Den var god at have på lager med henblik på

fremtiden. Ingen kunne herefter være i tvivl om, hvor det bar hen med Socialdemokratiets deltagelse i det parlamentariske liv.

I den øjeblikkelige situation stod det altså til de radikale alene. Og til dem satte Neergaard sin lid. »Med ikke ringe lidenskab« sagde han på denne afgørelsens dag, at dersom de radikale sagde nej til en SR-regering og derpå »med formel »støtte« fra socialdemokraterne m.v.« selv dannede regering, gik de I. C.s ærinde og ville ødelægge sig selv. Hvis de derimod rådede Kongen til at spørge Klaus Berntsen, ville denne kun sige ja sammen med R. »Dette vil I. C. ikke have magt til at hindre«, forsikrede Neergaard den køligt observerende Rubin, der omgående tilskrev Brandes⁹. Det er en forbløffende mangel på realitetssans, Neergaard lagde for dagen på dette sene tidspunkt af krisen. Rent bortset fra at de radikale ikke ville spille Neergaards spil, hvorledes kunne Kongen da sende bud efter Berntsen på trods af Venstres formands råd? At tænke sig Berntsen fortsætte mod sit partis vilje alene støttet af R og S var en utænkelig situation – og for resten også en umulig tanke, eftersom det aldrig kunne være en radikal interesse at holde Berntsen oppe, når denne ikke havde sit parti med sig. Vreden, skuffelsen og fortvivlelsen over at blive sat fra bestillingen synes at have omtåget en ellers klar hjerne.

Efter Staunings audiens henvendte Kongen sig ved 15-tiden til Zahle, som han opfordrede til at danne regering uden nærmere at præcisere, hvorledes denne kunne tænkes sammensat. Zahle udbad sig betænkningstid til den følgende dag kl. 19⁶. Han ønskede at skaffe sig de fornødne garantier for de andre partier og sikre sig mod oprør i sit eget.

Ved 17-tiden genoptog den radikale rigsdagsgruppe sin forhandling. Her var der ifølge Munch enighed om ikke at danne regering sammen med S alene. Grunde angiver han ikke; men rent bortset fra at de radikale kunne have partiegoistiske fordele ved sololøb, må det retfærdigvis siges, at operationsfriheden var større, når regeringen havde en opposition både til venstre og til højre for sig. Det er åbenbart, at Venstre (og Højre) ville udnytte dannelsen af en SR-regering. Den radikale gruppe vedtog derfor at lade Zahle stille Stauning et par spørgsmål, som man med en til vished grænsende sandsynlighed kendte svarene på:

»Deler Socialdemokratiet den opfattelse, som råder i Det radikale Venstre, at det kommende ministerium – efter at dannelsen af et ministerium af de tre partier, der støtter det afgåede ministeriums grundlovsforslag, er blevet umuliggjort ved Venstres afvisning – ikke bør dannes af to af disse partier, medens det tredje står udenfor?

Hvis Socialdemokratiet deler denne opfattelse, spørges der – da Venstre ikke vil danne regeringen –, om Socialdemokratiet kunne tænke sig at påtage sig denne opgave? I så fald vil Det radikale Venstre meddele Kongen, at det ikke ønsker at danne

ministeriet, men vil yde et eventuelt socialdemokratisk ministerium støtte til grundlovssagens gennemførelse.

Hvis Socialdemokratiet ikke ønsker at påtage sig opgaven, men Det radikale Venstre påtager sig denne, venter det, at Socialdemokratiet vil yde det radikale ministerium støtte på lignende måde, som der under adressedebatten tilsagdes ministeriet Berntsen«¹⁰.

Som man vil se, var facitlisten vedlagt spørgsmålene. Havde de radikale af hjertet ønsket en S-regering, var det sidste afsnit næppe blevet formuleret. Men både socialdemokrater og radikale var meget vel klar over, at en ren socialdemokratisk regering ikke havde store muligheder for at gennemføre grundlovssagen.

I Socialdemokratiets gruppemøde 19. juni kl. 11,30 vedtoges enstemmigt et af Stauning formuleret svar. Det gik ud på, at der ikke burde dannes en regering af de to grundlovspartier, mens det tredje stod uden for. Derefter hed det ifølge gruppeprotokollen: »Socialdemokratiet vil ikke *for tiden* (udhævet her. T. K.) overtage dannelsen af en socialdemokratisk regering«, men derimod nok støtte en radikal. Af Staunings kladde fremgår, at ordene »for tiden« er indsat i det oprindelige udkast, men der knytter sig yderligere det pikanteri til, at i den sprogligt afpuksede version af gruppens beslutning, som offentliggjordes, var »for tiden« forsvundet igen. Hvad end årsagen til denne retten frem og tilbage har været, viser de to ord Staunings iver efter at forberede muligheden af en socialdemokratisk regeringsdannelse.¹¹

Da Socialdemokratiet således officielt havde sagt nej, kunne Zahle tilskrive I. C. Christensen, at den kommende radikale regering forventede loyal støtte fra Venstre, siden dette parti hverken ville være med i en tre-partiregering eller fortsætte alene, og siden en to-partiregering var af det onde. Herpå modtog Zahle aldrig noget svar, hvad han næppe heller havde ventet¹⁰.

Ifølge *Politiken* gik den radikale rigsdagsgruppe enstemmigt ind for, at Zahle påtog sig at danne en ren radikal regering. Sandheden var dog, at højskoleforstander A. T. Grønberg og den 77 år gamle landstingsmand N. P. Madsen-Mygdal var imod¹². Ingen af dem betød dog noget, og de forblev loyale udadtil.

Efter partimødet, som havde givet Zahle den fornødne dækning, var han atter kl. 18,30 hos Kongen, med hvem han drøftede spørgsmålet om de kongevalgte landstingsmænd. Kongen viste sig her imødekommende. Han ville ifølge Munch »tage det under overvejelse under hensyn til grundene i ministeriets indstilling og situationen i det hele«. I øvrigt stillede Kongen som allerede omtalt ikke andre betingelser, end at der skulle skabes ligevægt mellem indtægter og udgifter, ligesom der ikke måtte rejses uro om den pågældende forsvarsordning. Forståeligt nok havde Zahle – situationen taget i

betragtning – ikke svært ved at acceptere disse ønsker. På den anden side affandt Kongen sig med, at hans ministre ikke ville gå i uniform og ej heller være i 1. rangklasse nr. 4 med titel af excellencer. Sikkert forventede de dog med hensyn til gang og sæde at blive behandlet efter rangforordningen. Hvad angik ministeriets sammensætning, ønskede Kongen meget gesandten i Berlin, grev Carl Moltke, som udenrigsminister for at undgå Erik Scavenius.

Den 19. juni mødtes Socialdemokratiets og Det radikale Venstres forhandlere, og Munch beretter, at socialdemokraterne nu var »tilfreds med at være kommet ud over striden om deltagelse i et ministerium sammen med os ved, at vi havde afvist tanken«. Sandt er det, at det løste problemet, men om Stauning og Borgbjerg var tilfredse med, at de ikke selv traf beslutningen, får stå hen. Det kan ikke afgøres på den harmonisøgende Munchs udsagn. Socialdemokraterne syntes også tilfredse med Kongens stilling til de kongevalgte landstingsmænds opløselighed.

Torsdag 19. juni om formiddagen gav Det radikale Venstres gruppe endelig tilslutning til, at partiet dannede regering. Madsen-Mygdal sen. og Grønborg stemte ikke. Zahle gav ingen antydning af, hvorledes ministeriets sammensætning ville blive¹³.

12. Ministeriets sammensætning

Som tidligere nævnt havde Brandes, Munch og Rode allerede 2. juni drøftet fordelingen af ministerposterne. Omkring dette tidspunkt havde kabinetssekretær Krieger – utvivlsomt med viden om Kongens sympatier – slået på, at Edv. Brandes burde være konseilspræsident. På mødet 2. juni erklærede Brandes dog, at han havde sagt nej til Krieger. Det skulle være Zahle og i alt fald ikke en jøde, mente Brandes. Selv om han senere under krigen utvivlsomt higede efter statsministerposten også på Zahles bekostning, har han sikkert refereret rigtigt. Han indså, at de radikales tidligere konseilspræsident var den, der lettest kunne samle partiet. Formentlig havde han også ret i, at en jøde, der oven i købet få år forinden havde været en forargelsens genstand – straffet pornograf og duellant – ville være en anstødssten. Alene navnet Brandes kunne berede ministeriet besværligheder. Edv. Brandes var stedsmeget følsom – undertiden overfølsom – over for politiske imponderabilier.

De tre var derfor allerede 2. juni enige om, at det måtte blive Zahle igen, og Brandes og Rode fandt tillige, at Zahle ikke burde påtage sig noget fagministerium ved siden af dels for at have al sin tid til grundlovssagens fremme, dels for ikke at blive belastet af kritik på andre områder. Bag disse ideelle betragtninger lå dog også nok det forhold, at skønt Rode og Brandes ikke

elskede hinanden, kunne de dog enes om at gøre noget for *Politikens* formand, Oskar Johansen. Hvis Zahle nemlig ikke også skulle være justitsminister, blev denne post ledig til Oskar Johansen. Rigtig nok nævnedes Brandes professor juris Carl Torp, men da Munch gjorde indvendinger, og Rode derpå førte Johansens navn frem, erklærede Brandes, at det kunne tænkes, at han ville.

Landbrugsministeriet tænkte Brandes sig besat med professor Fr. Weiss, der var en anset plantefysiolog. Munch hævdede, at Weiss ikke var dygtig uden for sit snævre speciale, og da landbrugsministeren fra 1909–10 »ikke gik an« (motiveringen anføres ikke), endte man efter Rodes forslag med Kristjan Pedersen, uagtet »alle var betænkelige ved hans mangel på evne til at styre« – unægtelig en pinlig indrømmelse for landets husmandsparti, at det skulle standse ved en gårdejer, der ikke kunne styre.

Som handelsminister talte man først om Vilh. Weimann. Man tør gætte på, at det ikke er sket uden betænkelighed, fordi Weimann var nært forbundet med storkapitalistiske kredse som Ø.K., i hvis øverste ledelse han sad. Forholdet var dog også, at Brandes foretrak Hassing Jørgensen som handelsminister, mens Rode erklærede at vide, at Zahle ønskede Herman Heilbuth. Sandheden var nok nærmere, at Rode selv overmåde gerne ville have Heilbuth, der så idealistisk havde ofret sig for partiets organisationsapparat, og med hvem han havde haft et forbilledligt samarbejde, som havde udviklet sig til venskab. Men her overfor stod Brandes' dictum: én jøde er nok, og dermed var Heilbuth sat udenfor, da der ikke godt kunne være tvivl om, at den ene jøde måtte blive Brandes. Det gamle ord siger, at frænde er frænde værst, men ud fra en iskold betragtning var det formentlig ikke irrelevant at tage hensyn til den ikke ubetydelige antisemitisme, som dengang var rådende i det danske samfund.

Forsvarsministeriet mente både Brandes og Rode, at Munch burde tage, så at Rode kunne få indenrigsministerposten, som Munch havde beklædt 1909–10. Munch gjorde sagtomodig modstand. Han mente, at hans udnævnelse ville vække »den største forbitrelse« også hos Kongen, og foreslog i stedet Zahle eller ... Rode! Dette gik dog både Brandes og Rode imod¹.

Interessant er det, at Erik Scavenius ikke forekom de tre som det selvfølgeligste emne til udenrigsministerposten. Brandes, som aldrig brød sig om Scavenius, hævdede, at Kongen, der jo havde mere omgang med udenrigsministeren end med de øvrige ministre, ikke gerne så Scavenius som udenrigsminister. Brandes fremførte i stedet gesandten i Berlin, grev Carl Moltke, der havde besøgt ham og øjensynlig ladet forstå, at han var interesseret. Munch gik forsigtigt imod, idet han indrømmede fordelene ved Moltke (bl.a. hensynet til Kongen), men på den anden side anførte, at Moltke var fremmed for de radikales tankegang, måske for international og en for dristig eksperimenta-

tor. Scavenius mente selv som gammel mand, at Brandes havde påvirket Kongen til fordel for Moltke for derved at slippe for at komme til at sidde i regering med Scavenius².

7. juni skrev Brandes til Oskar Johansen, at der var optræk til, at Zahle ikke ville have noget fagministerium, hvorved vejen var banet for, at Oskar Johansen kunne blive justitsminister, hvad Brandes – utvivlsomt oprigtig ment – meget gerne så: »Meningen var, at vægten skulle lægges på gennemførelsen af den nye straffelov – og jeg behøver jo ikke at sige, at Zahle ikke magter forelæggelsen«, skrev den altid redbonne Brandes. Johansen sagde dog nej. *)

Brandes mente i brevet, at der kunne dannes »et anstændigt ministerium«, bl.a. fordi Munch og Rode havde været meget imødekommende over for ham: »Man gør mig den ære at anse et ministerium uden mig for umuligt, thi jeg tilbød at vige for Heilbuth«. De øvrige ministerposter besatte Brandes således: Munch – forsvarsminister, Rode – indenrigsminister, Povlsen – kultusminister, Hassing Jørgensen – handelsminister og Carl Moltke – udenrigsminister³.

Som omtalt tidligere drøftede Brandes, Munch og Rode igen situationen 8. juni, og overbeviste om, at det ville ende med en ren radikal regering, diskuterede man på ny porteføljernes fordeling. Rode insisterede fortsat på indenrigsministeriet for gennem valglovsforhandlingerne at få hånd i hanke med selve grundlovssagen. Rode foreslog i stedet generøst Munch at blive trafikminister. Men denne kunne heller ikke slippe tanken om indenrigsministeriet, hvor han havde befundet sig så godt 1909–10 og faktisk også som den eneste radikale minister opnået konkrete resultater. Munch syslede derfor med tanken om at dele indenrigsministeriet, så at Rode fik næringslov, kommunestyre og valglov sammen med handelsministeriet, mens han selv fik indenrigsministeriets sociale sager (og eventuelt midlertidigt forsvarsministeriet). Som man vil se, var det i mange henseender den ordening, der blev rådende under krigen med Rode som valglovs- og forsyningsminister og – fra 1918 – med Stauning som de facto socialminister⁴.

*) I brev af 8. juni 1913 afsløg Oskar Johansen at blive justitsminister på grund af »et sind, der er født med en overspændt refleksionstilbøjelighed«, og fordi hans udtalelser om de kongevalgte landstingsmænds opløselighed ville kunne berede ministeriet vanskeligheder. Han ville i øvrigt ikke ind i et rent radikalt ministerium under de foreliggende forhold, men holdt på et trestrengt ministerium. Han erkendte dog, at et sådant næppe lod sig etablere, og at det derfor ville ende med en ilde stillet ren radikal regering. Om straffeloven skrev Oskar Johansen, at næppe 20 mennesker brød sig om at få den forandret, og de forandringer, som disse ønskede, kunne ikke gennemføres i Det radikale Venstre (E. Brandes' arkiv).

Forhandlingerne om ministeriets sammensætning førtes i den sidste fase af Zahle, der som nævnt fra 9. juni var i København, Brandes, Munch og Rode. Ifølge sagens natur var det først og fremmest Zahle, der som designeret konseilspræsident var den afgørende faktor, men hans og Edv. Brandes' indbyrdes gode forhold og dennes betydelige position som radikalismens Altmeister gjorde, at også den kommende finansminister fik et afgørende ord. Der var derimod ikke tale om at rådføre sig med partiet.

Forhandlingerne kendes desværre stort set alene fra Munchs optegnelser, men de synes her troværdige. Om aftenen 18. juni drøftedes ministeriets sammensætning i Edv. Brandes' hjem. Her fandt det måske vanskeligste spørgsmål sin afklaring: Ove Rodes placering. Brandes var klog nok til at erkende, at *Politikens* nuværende og forhenværende redaktører nu kunne sidde på ministerbænk sammen, hvad han fire år før havde anset for en uoverstigelig belastning for regeringen. Ove Rodes position var gennem disse fire år blevet cementeret – endog i en sådan grad, at han kunne gennemføre sit ønske om at blive indenrigsminister imod P. Munchs ønsker. Disse gik som nævnt ud på at blive indenrigsminister igen, men de kolliderede med Rodes tanker. Hans hu stod til indenrigsministeriet, der under en grundlovsrevision ville få en central placering.

Det betød, at Munch måtte resignere og påtage sig forsvarsministeriet, hvad der måtte antages at være en upopulær opgave for en radikal af Munchs observans, fordi forsvarsspørgsmålet var lagt på is, i alt fald så længe grundlovssagen forhandlede. Hertil kom, at af alle måtte Munch antages at være den største anstødssten for de forsvarsvenlige. Den fremtrædende radikale organisationsmand K. Tovborg-Jensen lykønskede Munch med ordene: »Ja, der skal jo nogen til det værste, som han sa' drengen. Men én ting kan jeg i hvert fald trøste Dem med. Der er ingen, de radikale vælgere hellere ser på den plads end Dem«⁵. Det forbløffende er, at selv om Munch under verdenskrigen kom til at lægge navn og ansvar til de største forsvarsudgifter i nyere tid, bevarede han de radikale vælgeres tillid.

Hvorfor Munch bøjede sig for Rodes ønske, vides ikke. Antagelig har Munch set, at Rode nødvendigvis måtte med, og han har da resigneret. I 1942 skrev Munch, at han regnede med efter grundlovssagens løsning at blive frigjort for forsvarsministeriet for »at kunne vende tilbage til den virksomhed på den sociale lovgivnings og undervisningens område«, som han stærkest interesserede sig for. Historikeren Viggo Sjøqvist antager, at der er tale om en efterrationalisering, idet han forudsætter, at Rode så måtte vige for Munch⁶. Dennes ønske forudsætter dog ikke nødvendigvis Rodes afgang, idet der i 1916 oprettedes et selvstændigt undervisningsministerium, ligesom i 1918 inden-

rigsministeriets sociale sager samledes under Stauning. Under alle omstændigheder er dog et sådant ræsonnement også efterrationaliseret.

Edvard Brandes blev på ny finansminister og Zahle ligeledes justitsminister. Besættelsen af disse poster synes ikke på dette tidspunkt at have givet anledning til drøftelse, efter at det stod klart, at Zahle ønskede dette ministerium. Derved gled professor Torp helt ud.

Derimod var de øvrige besættelser i høj grad til diskussion. I forståelse med Zahle søgte Brandes forgæves at overtale højskoleforstander Th. Bredsdorff til at overtage ministeriet for kirke- og undervisningsvæsen. Derpå stod valget mellem de to præster og folketingsmænd, S. Keiser-Nielsen og Th. Povlsen, og det endte med den første, idet Zahle ønskede Povlsen som gruppeformand. Landbrugsministeriet besatte man med den sjællandske bonde, folketingsmand Kristjan Pedersen.

Som trafikminister kom den uafhængigt liberale redaktør Søren Svarre, *Østsjællands Folkeblad*, Køge, på tale. Zahle har naturligvis betragtet det som en politisk fordel, hvis han kunne få den af alle ansete Svarre, som var det samlede Venstres mand, ind i sin regering.

Til handelsministeriet førte Rode igen Heilbuths kandidatur frem, men blev atter bestemt afvist af Brandes. Weimann, der som berørt var bragt i forslag under forhandlingen 8. juni, havde sagt nej, og Brandes fik da sin kandidat, bankdirektør J. Hassing Jørgensen igennem.

Så langt var man kommet 18. juni.

Efter gruppemødet torsdag 19. juni forhandlede om eftermiddagen og aftenen videre hos Brandes om ministeriets sammensætning. Brandes talte med Hassing Jørgensen, som ønskede at betænke sig til næste dag. Der blev telefoneret til Svarre om at komme den følgende dag. Zahle skrev til Moltke, og Erik Scavenius mener, at Zahle ved at kræve medlemskab i Det radikale Venstre bevidst lagde op til et afslag⁷.

Fredag 20. juni gik forhandlingerne om regeringens sammensætning ind i deres afsluttende fase. De fandt fortsat sted i Brandes' villa i Skjoldsgade. Svarre kom ind fra Køge med et nej. Han følte sig i sit 62. år for gammel til at tage en regeringsvirksomhed op⁸. Også Moltke sagde, som håbet af Zahle, nej. Derimod sagde Keiser-Nielsen, Kr. Pedersen og Hassing Jørgensen ja.

Thomas Madsen-Mygdal, der opholdt sig i Assens, fik telefonisk tilbudt trafikministeriet, hvad han afviste. I stedet begyndte trafikministeriet at glide over til Hassing Jørgensen, idet man overvejede en omlægning af ministerierne. Efter ministeriets dannelse skrev *Politiken* da også 22. juni, at det var »almindelig anerkendt«, at handelsministeriets udvikling ikke havde taget nogen heldig retning, og at det ikke var kommet til at virke efter de hensigter,

man havde haft, da det blev oprettet i 1908. Det var dog først ved kgl. resolutioner af 8. september 1913 og 24. marts 1914, at der skete en ændret ressortfordeling, idet henholdsvis sparekasser, håndværk og industri flyttedes fra indenrigsministeriet til handelsministeriet.

Megen diskussion var der om udenrigsministeriet. Brandes var fortsat imod Scavenius, uden at det er til at se, om det alene skyldtes Kongens uvilje. Snarere skød Brandes denne foran sig som allerede nævnt, idet han af personlige grunde nærrede uvilje mod Scavenius. Rode foreslog ministeriet Berntsens udenrigsminister grev Ahlefeldt, der altså kunne komme til at gå over i en regering af anden partifarve, som Gustav Rasmussen under megen malheur gjorde en menneskealder senere. Selv om Ahlefeldt var professionel diplomat (tidligere gesandt i Wien som nu Scavenius), og selv om hans demokratiske sindelag var anerkendt, var han efter Zahles og Munchs mening for meget Venstremænd til, at de ønskede ham som minister. Om han overhovedet ville have fortsat under Zahle, vides ikke, for han blev aldrig spurgt. »Vi blev da til sidst ved Scavenius«, som man telegraferede til.

Lørdag 21. juni forelå Scavenius' svar. »Noget ubestemt« skriver Munch, mens Scavenius selv hævder, at han svarede nej, fordi han havde været arbejdsløs, omend på ventepenge, i to år efter sin første ministertid⁹. Formentlig har afslaget dog ikke været kategorisk, idet Zahle sendte et nyt telegram. Man kunne imidlertid ikke afvente Scavenius' svar, og i stedet blev Edvard Brandes udenrigsminister ad interim.

Med Madsen-Mygdal jun. forhandlede der også 21. juni. Han begærede landbrugsministeriet, hvad den radikale lederkreds ikke kunne acceptere. Skismaet mellem Th. Madsen-Mygdal og Det radikale Venstre fuldbyrdedes under verdenskrigens reguleringspolitik, og i 1920 kunne han overtage landbrugsministerposten på stort set et program, der var modsat det, Ove Rode (og Kristjan Pedersen) havde praktiseret i den regering, der kunne have fået Madsen-Mygdal som trafikminister. Hassing Jørgensen fik da både trafikministeriet og handelsministeriet.

Zahle kunne herefter gå til Kongen, der var utålmodig efter at få regeringen udnævnt.

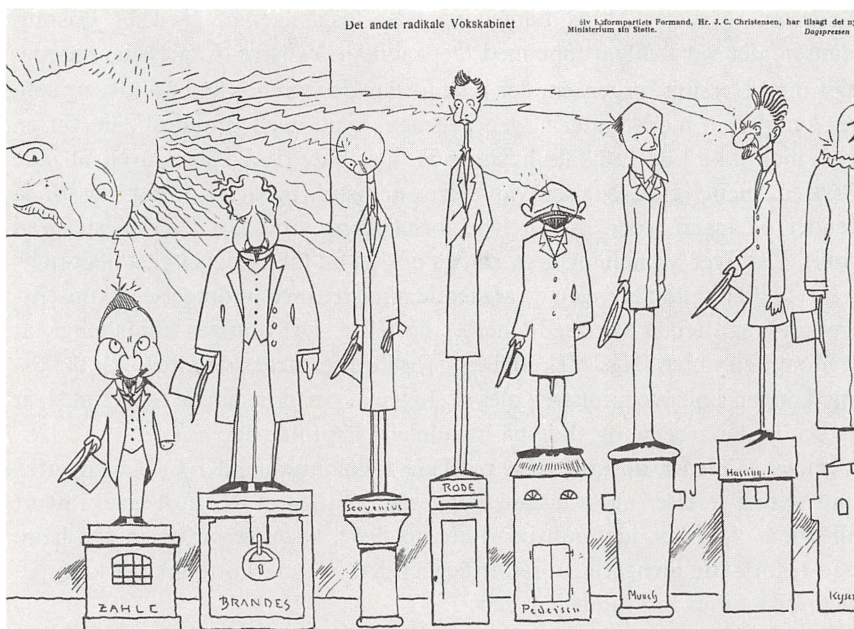
Ministeriet bestod den 21. juni af:

Konseilspræsident og justitsminister Carl Theodor Zahle, folketingsmand siden 1895, 47 år,

Finansminister Carl Edvard Cohen Brandes, folketingsmand 1880–1894, landstingsmand siden 1906, 65 år,

Forsvarsminister Peter Rochegune Munch, folketingsmand siden 1909, 42 år,

Indenrigsminister Ove Rode, folketingsmand siden 1909, 45 år,

I Klods Hans 27.6.1913 fremstillede Alfred Schmidt regeringskrisens udgang, som han kaldte »Det andet radikale vokskabinet«. I. C. Christensens bevågenhed – gengivet som varmende solstråler – synes ikke at bekomme ministre vel. Det varede dog syv år, før de var smeltet helt.

Minister for kirke- og undervisningsvæsen Søren Keiser-Nielsen, folketingsmand fra 1909, 56 år,

Landbrugsminister Kristjan Pedersen, folketingsmand fra 1895, 55 år,

Minister for offentlige arbejder og minister for handel og søfart ad interim, Jens Hassing Jørgensen, 40 år.

Da Kongen havde godkendt listen, gik Zahle kl. 12,30 med den til partiet. Under partimødet indløb Erik Scavenius' accept af udenrigsministerposten. Han havde overvundet sine betænkeligheder, og 24. juni forelå den officielle udnævnelse.

På partimødet 21. juni slog vreden ud i lys lue. De skuffede tog nu ordet, enten fordi de havde troet på det af Det radikale Venstre fremførte ønske om ministeriet Berntsens forbliven, eller fordi de selv havde håbet på en post, eller fordi de under alle omstændigheder fandt ministeriet forkert sammensat. Munch opregner: tidl. landbrugsminister Poul Christensen, bygmester Jens

Andersen, gårdejer Mads Larsen og især løsgængerer, gårdejer Rasmus Hansen, der var i valggruppe med Det radikale Venstre. Angrebene rettedes især mod Hassing Jørgensen, der ikke før havde været aktiv i politik, og som var kendt som modstander af georgeismen, hvad der i Brandes' øjne var en dyd, men ikke i de radikale husmænds. Der blev også klaget over, at ikke Povlsen, men Keiser-Nielsen var blevet minister, og over, at der var for få bønder og ingen jyder. »Den hele forhandling virkede i allerhøjeste grad pinlig«, skriver Munch, og man kan da nok gå ud fra, at det er gået hedt til¹⁰.

Kl. 17,30 modtog Kongen de afgående ministre med undtagelse af konseilspræsidenten, der lå syg med smerter og feber. Det antoges almindeligt, at sygdommen var en følge af skuffelse og forbitrelse. Straks derefter – kl. 18,00 – tog Kongen sine nye ministre i øjesyn. Ingen af parterne havde regnet med, at de skulle samarbejde og slide på hinanden i samfulde syv år.

Imens samledes de utilfredse radikale folketingsmænd i Carl Slengeriks statsrevisorværelse. »Ja«, sagde Slengerik, »én fejl er der nu begået i hvert tilfælde«. Alle tav, idet enhver af dem håbede, at talen var om netop ham. »Jo«, fortsatte Slengerik, »der er begået den fejl, at vi otte ikke er kommet med«. Derefter forsvandt han selv¹¹.

En følge af ministeriets sammensætning var, at georgeisten Jens Andersen nedlagde sit hverv som medlem af rigsdagsgruppens bestyrelse, ligesom han 22. juli bad om ved førstkommende møde i partiorganisationens hovedbestyrelse at måtte udtræde af denne. Dette møde fandt sted 17. september 1913. Jens Andersens motivering var først og fremmest, at »den stærkeste modstander af partiets sociale program« var blevet minister. Han tænkte på Hassing Jørgensen. Rode replicerede ved at sige, at Hassing Jørgensens medlemskab af ministeriet ikke havde ændret noget i det forhold, at »regeringens retning i jordspørgsmålet« uforandret var Det radikale Venstres, hvilket bl.a. fremgik af, at finansministeren havde foreslået en bevilling til vurdering af ejendoms-skyld med selvstændig vurdering af jorden. Men det stillede ikke Jens Andersen tilfreds. Han luftede atter sin vrede over, at Zahle ikke på forhånd havde underrettet partiet om ministerlisten, og om Hassing Jørgensens tilstedeværelse i ministeriet sagde han, at det »var den største fare for Det radikale Venstre, værre end general Madsens tilstedeværelse i ministeriet Deuntzer«. Han tog også afstand fra Keiser-Nielsen og Brandes. »Vi har intet at gå til kamp på ved dette ministerium, undtagen grundlovssagen«, sagde kritikernes fortalere. Jens Andersen fik ingen støtte i hovedbestyrelsen, og Hassing Jørgensen viste sig imødekommende ved at forsikre, at han anså den mission, han mente at have ved at tolke ikke-georgeisternes opfattelse inden for partiet, for at være endt. Hermed var kritikken klinget af¹².

Det er ikke let at gøre status over baggrunden for personvalgene og søge at klarlægge de indflydelser, der gjorde sig gældende ved ministerposternes besættelse, fordi drøftelserne foregik i et kollektiv bestående af Zahle, Brandes, Rode og Munch. Hvad der siges i det følgende, må derfor tages med forbehold. Zahle var som designeret konseilspræsident den, der havde ansvaret, og meget tyder på, at han i en sådan situation var karl for sin hat. Han ville have justitsministeriet og fik det. Han ville have Scavenius som udenrigsminister og fik det på trods af Kongens og Edv. Brandes' modstand. Han ønskede Brandes som finansminister og fik det, skønt Rode ved at foreslå Heilbuth som handelsminister kunne håbe på, at Brandes gled ud, og han fik Povlsen gjort til gruppeformand ved at gennemføre Keiser-Nielsens udnævnelse til kultusminister.

Der er allerede hermed udsagt noget om de andre ministres indflydelse. Brandes var som nævnt utvivlsomt den, som vejede tungest i Zahles overvejelser, skønt Brandes var fuld af foragt for ham. Brandes var bindeleddet til Hørup-tiden, og han havde som Zahle stået i Venstrereformpartiet. Brandes fik Hassing Jørgensens udnævnelse gennemført, men viste sig ellers stærkest i det negative, ved dem han holdt ude. Blandt dem var Herman Trier, som slet ikke kom til diskussion i den radikale inderkreds. Men Brandes var ikke så stærk som i 1909. Nu – i 1913 – måtte han acceptere Rode, hvilket han synes at have gjort straks, og Erik Scavenius, hvilket kun skete under stor modstand. Rode kunne altså ikke sætte Heilbuths udnævnelse igennem og ej heller Moltkes, men havde på den anden side styrke til mod Munch at sikre sig selv indenrigsministeriet. Tilbage er så Munch, hvis indflydelse er svær at definere på trods af – eller måske netop derfor – at hans optegnelser er hovedkilden. Han bed i det sure æble og tog det mest upopulære ministerium. Utvivlsomt har han dog sin natur tro været den mæglende, der søgte at moderere temperamerterne og holde sammen på forhandlingerne, når Zahle var træt, Rode nervøs og Edv. Brandes træsk.

Det samlede resultat blev en blanding af gammel-radikale med en markeret fortid i Venstrereformpartiet som Brandes, Keiser-Nielsen og Kristjan Pedersen samt Zahle selv, den radikale klubs mest markante medlemmer, nemlig Munch og Rode og udefra kommende eksperter med radikale sympatier som Scavenius og Hassing Jørgensen. Men af disse to sluttede Scavenius sig snarere til Munch og Rode, så at magtforholdene ikke umiddelbart kan udledes af den ovenfor foretagne opregning. Zahle blev en formidler ikke blot mellem forskellige politiske synspunkter, men også mellem temperamerter og varierende udtryk for magtglæde. Det var et spil, han magtede.

I *Politiken* digtede en huspoet 22. juni 1913:

Foran os ligger landet, hvortil vor længsel går,
med lige ret for alle og med lidt bedre kår,
lidt sol til husmandshytte, lidt lys til småmandshjem
– vi tager trøstigt roret og fører skibet frem.

Den radikale provinspresse udtrykte sig på samme måde, omend i mere prosaiske vendinger. *Social-Demokraten* måtte ifølge sagens natur også anbefale regeringen, siden man selv havde sagt nej tak, men bladet fremhævede, at det var første gang i verden, at der havde foreligget et tilbud fra statschefen om at danne en ren socialdemokratisk regering med mulighed for et parlamentarisk grundlag. Venstre-pressen var – partitro, som den var – også positiv, eftersom Venstre selv havde frasagt sig magten og peget på R og S.

Tilbage af politisk interesse var så kun de aviser, der sædvanligvis støttede Højre eller dog havde en konservativ holdning. Her var der frit slag, fordi Højre var holdt udenfor. Disse blade, som *Berlingske Tidende* og *Nationaltidende* var dog meget moderate, den første næsten positiv og den anden med nogle refleksbetingede angreb på Det radikale Venstre for forsvarsnihilisme.

Kun de mere fribytterprægede aviser som *København* og *Vort Land* kom med egentlige kraftudladninger; men disse var dog af en art, som ministeriet ikke behøvede at bekymre sig om og næppe heller gjorde, optaget som de var efter at komme til at regere.

13. Parlamentarismens Nirvana?

Derimod kunne der nok være anledning til en kort eftertanke for dem, der interesserede sig for parlamentarismens principielle stade. Det nysnævnte *Vort Land* skrev nemlig:

»Socialdemokraterne demonstrerede indbyrdes uenighed om parlamentarismens forpligtelser og tog på den med plumpe og famlende hænder.

Parlamentarismen ville være endt i den rene Nirvana, hvis ikke Kongen havde bragt forholdene ind på virkelighedens grund. Hans Majestæt har benyttet sin ret og sin frihed til uden om parlamentarismens strengeste regler at træffe bestemmelse om, hvem han efter alle foreliggende forhold og fremtidige hensyn fandt det rigtigst at henvende sig til om dannelsen af et nyt ministerium.

Det er dog kongemagten, der er midtpunktet i forfatningen«¹.

Uagtet *Vort Land* i nærværende fremstilling er reduceret (dog ikke in absurdum), er denne for en nutidig betragtning særprægede kommentar brugbar til at anstille nogle betragtninger over parlamentarismens udviklings-trin i det Herrens år 1913. Først er at sige, at skønt *Vort Land* ikke havde

nogen partipolitisk betydning, gav det dog mund og mæle til Estrup-tidens mænd, hvis holdning utvivlsomt deltes af adskilligt flere end dem, der skilte sig med den. De fleste havde registreret, hvad der var sket i 1901; men hvis den brede pensel bruges, stod Estrups æra i et forklaret skær for næsten alle embedsmænd over fuldmægtig-niveau, alle officerer over premierløjtnantsgrad, så godt som alle borgmestre og herredsfogeder, de fleste latinskolelærere, en god portion af gejstligheden og af de liberale erhverv. Med en blanding af lige dele resignation og nostalgi så de tilbage på fordums dage. Under normale forhold var de politisk ufarlige, men de kunne aktiveres, som man så det syv år senere.

Går vi dernæst til sagens genstand, er det allerede konstateret, at Kongen stillede tre betingelser: ligevægt mellem indtægter og udgifter i statshusholdningen, ingen uro omkring forsvarsordningen og ingen opløsning af de kongevalgte landstingsmænd. Mens den radikale regering i den øjeblikkelige situation var i stand til at acceptere de to første krav, kunne det tredje udvikle sig til en effektiv hemsko for den grundlovspolitik, regeringen var dannet på, og som havde kunnet få den til at godtage de to andre krav. Ud fra en nutidig betragtning ville opstillingen af sådanne krav være utænkkelig. I virkeligheden kan man sætte skellet ved 1920. Men i 1913 var Kong Christian – uanset grundlovens ord om Kongens ansvarsfrihed – som nævnt optaget af forestillingen om at have et moralsk ansvar ikke mindst over for historiens domstol, fordi han vitterligt lagde navn til regeringens foranstaltninger. Var den radikale regering ikke vejet med hensyn til det tredje krav, havde følgen været både en parlamentarisk og en konstitutionel krise, fordi et flertal i folketinget ville have en ny grundlov.

Om Kongens handlemåde var i overensstemmelse med forudsætningerne for det konstitutionelle monarki, således som dette opfattedes i 1913, lader sig i virkeligheden ikke besvare entydigt. Ud fra en historisk betragtning mente Kongen, Højre og i ret høj grad også Venstre, at kronen var berettiget til at formulere sig, som det skete, mens en mere politisk, pragmatisk – og fremsynet – holdning måtte tilsi tilbageholdenhed.

Noget lettere er det derimod at vurdere Kongens holdning til regeringens partimæssige sammensætning. Det er ganske åbenbart, at Klaus Berntsen og Niels Neergaard satte deres lid til, at Kongen ville følge folketingsflertallets henstilling om at lade dem fortsætte. Men hvorledes skulle Kongen kunne give sig til at presse Klaus Berntsen til at fortsætte, når denne som fungerende konseilspræsident – og dermed Kongens første konstitutionelle rådgiver – havde erklæret ikke at ville fortsætte? Partierne havde i virkeligheden inddraget Kronen i deres taktiske spil om magten. Venstres rigsdagsgruppe = I. C. Christensen ønskede R og/eller S til magten, Berntsen-Neergaard samtykkede

officielt heri, men mente privat noget andet. S og R pegede fortsat på Berntsen, mens i al fald R selv ønskede at komme til. Det kan på denne baggrund ikke bebrejdes Kongen, at han skar igennem og fremskyndede dannelsen af en regering, som hans konseilspræsident, Venstre og i virkeligheden også R ønskede, og som tillige S gav sin støtte. Der fremkom da heller ingen seriøs kritik bagefter af regeringskrisens udfald; men dens forløb viser, at de tre toneangivende partier i deres velforståelige iver efter at placere sig bedst muligt taktisk ikke veg tilbage for at give afkald på deres konstitutionelle principper. De tænkte næppe på, at deres handlemåde kunne tjene til at bestyrke Kong Christian 10. i hans opfattelse af kronens rettigheder og pligter.

Da Zahle 24. juni 1913 fremstillede sig for folketinget, erklærede han: »Ministeriet har ikke søgt førerskabet, men enhver ved fra de for fuld offentlighed førte forhandlinger mellem partierne, at de politiske omstændigheder har pålagt os det«². Mens den sidste sætning rummede nogen sandhed, var den første usand. Den radikale lederkreds havde med en ikke ringe fingerspidsfornemmelse i et udtalt samspil med arvefjenden I. C. Christensen udnyttet de politiske omstændigheder. I. C. Christensen regnede med at kunne aftvinge den radikale regering og dens støtteparti indrømmelser i grundlovssagen. Regeringen var villig til at yde disse, fordi den af partimæssige grunde så en fordel i at have – og beholde – regeringsmagten. I meget minder situationen om den, der forelå 40 år senere, hvor det var Erik Eriksens vurdering, at han ved at give indrømmelser i grundlovssagen kunne bevare magten for, hvad han betragtede som et perspektivrigt alternativ til S og R-kombinationen.

I 1913 blev det vel I. C. Christensen, som i forfatningssagen trak det længste strå, fordi han fik forsynet grundloven med konservative elementer, der holdt i 40 år – en lang periode, eftersom også politikere fornemmelig skriver i sand. På den anden side kunne ingen forudse, at verdenskrigens udbrud i 1914 meget mod I. C. Christensens forestilling og vilje under regeringen udspændte et sikkerhedsnet, der holdt, til I. C. Christensen i 1920 blev i stand til at yde sin afgørende hjælp til at få det fjernet.

Vurderet ud fra en almen parlamentarisk betragtning kan det vist nok fastslås, at den regering, der blev dannet i 1913, var den, som svarede bedst til den politiske situation, og at dens dannelse derfor tjente til at styrke den parlamentariske statsskik, der var introduceret i 1901.

Utrykte kilder

- Edv. Brandes' arkiv. Breve fra Oskar Johansen (KB)
Højres rigsdagsgruppes protokol (RA)
Oskar Johansens arkiv. Breve fra Edv. Brandes (hos retsassessor J. P. Bünsow Johansen, Frederiksberg)
Niels Neergaards arkiv. Optegnelser 1912–16 (RA)
Ove Rodes arkiv. (Tillæg II Bc) Beretninger fra 1913 af C. Th. Zahle og P. Munch med Ove Rodes kommentarer (RA)
Ove Rodes arkiv (Tillæg II D). Hovedbestyrelses- og landsmødereferater 1913 (RA)
Erik Scavenius' beretning til forf. 19.12.1961
Socialdemokratiets partiprotokol 1913 (Folketingets arkiv)
Socialdemokratiets hovedbestyrelses protokol 1913 (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv)
Socialdemokratiets arkiv: Rundskrivelse til Internationales tilsluttede partier 1913. Skrevet af Th. Stauning og identisk med artiklen i *Vorwärts* 6.7.1913 (ABA)
Thorvald Staunings arkiv. Notater om samtaler med Kongen 1913 (ABA)
Venstres partiprotokol 1913 (Folketingets arkiv)

Litteratur og øvrige kilder

- Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: En bygning vi rejser I (1954)
Hanne Eriksen og Kirsten Johnsen: En klarlægning af regeringsdannelsen i 1913 (utrykt afløsningsopgave, 1974)
Gunnar Fog-Petersen: Det radikale Venstres historie I (1938)
Tage Kaarsted: Ove Rode som partipolitiker (1971)
P. Munch: Erindringer II, 1909–1914 (1960)
P. Munch: Under den første verdenskrig 1914–1920 (Schultz' Danmarkshistorie VI, 1943)
Erik Rasmussen: Velfærdsstaten på vej 1913–1939 (Politikens Danmarkshistorie 13, 1965)
Erik Rasmussen og Roar Skovmand: Det radikale Venstre 1905–1955 (1955)
Rigsdagstidende 1912–1913
Rigsdagstidende. Overordentlig Samling 1913
Erik Scavenius: Dansk Udenrigspolitik under den første Verdenskrig (1959)
Viggo Sjøqvist: Peter Munch (1976)
Viggo Sjøqvist: Erik Scavenius I (1973)
Socialdemokratiets taktik under regeringskrisen 1913. Nogle breve fra Th. Stauning. Ved Bent L. Johansen. (Årbog for arbejderbevægelsens historie 2, 1972)
Svend Thorsen: De danske ministerier 1901–29 (1972)
Tre Venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard. Ved Harald Jørgensen (1962)
Nete M. With: I. C. Christensens grundlovspolitik 1912–14 (utrykt specialeopg., 1971)
Aarboeg for Rigsdagssamlingen 1912–1913. Ved Fr. Kretz (1913)
Tillæg til ovenst. (1913)
- Dagspressen, bl.a. Politiken, Social-Demokraten og Vorwärts (30.5., 12.6., 18.6., 21.6. og 6.7.1913)

Noter

Kap. 1.

1. O. Johansens arkiv.
2. E. Brandes til O. Johansen, 1.8.1911, sst.
3. E. Brandes til O. Johansen, 17.3.1911, sst.
4. Fog-Petersen s. 410.
5. Rigsdagsårb. overordentl. saml. 1909.
6. Rode: Påskekrisen s. 22.
7. Zahle til E. Brandes 11.2.1911, E. B.s arkiv.
8. Rigsdagsdebatterne om grundlovssagen følges selvfølgelig bedst i rigsdagstidende, men rigsdagsårbøgerne 1909 ff. har fortrinlige oversigter. Grundlovssagens tidlige faser er i øvrigt fremstillet tydeligt, men farvet, bl.a. i Til Valget 1910 (1910) og Til Valget 1913 (1913), valgboøger udg. af Det radikale Venstre, i G. Fog-Petersen: Det radikale Venstre I-II (1938), i J. H. Monrad: Venstre i 100 år, II, 1970, En bygning vi rejser II, foruden naturligvis i værker som Rigsdagshistorien, Schultz' Danmarkshistorie og Politikens do. Forf. har tillige haft nytte af en utrykt specialeopgave af Nete With: I. C. Christensens grundlovspolitik 1912-14 (1971), og af en utrykt afløsningsopgave af Hanne Eriksen og Kirsten Johnsen: En klarlægning af regeringsdannelsen i 1913 (1974), der fortrinsvis bygger på det af mig indsamlede kildemateriale.

Kap. 2.

1. Original i folketingets arkiv, kopi i RA.
2. O. Rodes arkiv, tillæg II Be.
3. Munch II, s. 114 f.
4. O. Johansens arkiv.
5. I. C. Christensen til Neergaard 7.5.1913, Tre Venstremænd s. 142.
6. Venstres prot. s. 74.
7. Da Rode har gennemlæst og godkendt fremstillingen, er denne oplysning altså førstehånds. Elmholt's kilde oplyses ikke.
8. Venstres prot. s. 81 f. Den soc.dem. rigsdagsgruppes prot. indeholder intet til belysning heraf.
9. Zahles beretn., jf. Munch II s. 114. Også E. Brandes blev orienteret, jf. hans brev til O. Johansen.
10. Venstres prot. s. 75 f.
11. Zahles beretn.
12. Venstres prot. s. 14 ff.
13. sst. s. 77.
14. Venstres prot. s. 78, 81.

Kap. 3.

1. Munch II s. 115, Soc.dem. prot. 14.4.1913.
2. Venstres prot. s. 81, Soc.dem. prot. 17.4.1913.
3. Ifølge Munch II s. 114 begyndte mødet med, at I. C. Christensen hævdede, at det var sammenkaldt på initiativ af R, ifølge det samtidige referat faldt ordvekslingen herom mod slutningen af forhandlingen.
4. Munch's beretn.
5. Rasmussen og Skovmand s. 135.
6. Munch II s. 114, jf. Rasmussen og Skovmand s. 136 f.
7. E. Brandes til O. Johansen 26.4.1913, O.J.s arkiv.
8. Her cit. efter Rigsdagsårb. 1912-13, s. 45 f.
9. Berntsen s. 206, Den da. Rigsd. II s. 262.

10. Rigsdagsårb. 1912–13, s. 46.
11. Venstres prot. s. 84.
12. sst. s. 92.

Kap. 4.

1. O. Johansens arkiv.
2. Ref. i O. Rodes arkiv, tillæg II, jf. Rasmussen og Skovmand s. 137.
3. En bygning I s. 342.
4. Munch II s. 115.
5. Venstres prot., jf. note 4.
6. Munch II s. 118 f.
7. Tillæg t. årb. for rigsdagssaml., overordentl. saml. 1913, s. 23 f.
8. Munch II s. 122.

Kap. 5.

1. Munch II s. 122.
2. Pol. 21.5.1913.
3. Aalb. Amtstid. 28.5.1913.
4. Pol. 30.5.1913, Tiden 23., 30.5. og 6.6.1913.
5. Pol. 22.5.1913.
6. Johansen s. 125 f.
7. O. Johansens arkiv.
8. Artikler fremkom 30.5., 12., 13., 18. og 21.6. samt 6.7.1913.
9. Johansen s. 127 f.
10. sst. 130 f.
11. Social-Dem. 2.6.1913.
12. Venstres prot. s. 98, Pol. 28.5.1913.
13. Neergaards opt. 14.6.1920.
14. Staunings udtalelser kendes kun på anden-tredie hånd, nemlig i Munchs optegnelser (II, s. 123) byggende på Rodes oplysninger.
15. Munch II s. 125.
16. T. K. i Historie VIII, 1970, s. 485 ff.
17. Tre venstremænd s. 142 f., Munch II s. 125 ff.
18. Neergaards opt. s. 16 (14.6.1913).
19. Munch II s. 127.
20. Tre venstremænd s. 142.

Kap. 6.

1. Neergaards opt. s. 15 (14.6.1913)
2. Venstres prot. s. 100.
3. Munch II s. 128.
4. Soc.dem. rigsdagsgruppes prot.
5. Højres rigsdagsgruppes prot.
6. Historie VIII, 1970, s. 485 ff.

Kap. 7.

1. Venstres prot. s. 103.
2. Staunings arkiv. Det er ikke muligt at sige, hvornår Stauning har nedtegnet referatet. Muligvis er det først sket efter den sidste samtale med Kongen 18.6.1913.
3. Munch II s. 128.

4. Højres prot.
5. Venstres prot. s. 103–106.
6. T. Kaarsted: Påskekrisen 1920 (1968).
7. Munch II s. 128 f.
8. Senere omtalte Krieger samtalen for Brandes. Munchs referat falder sammen med Neergaards bortset fra sproglige afvigelser («Kongen måtte gøre noget»).
9. Neergaards opt. 18 ff.
10. Munch II s. 129.

Kap. 8.

1. Venstres prot. s. 108–11.
2. Munch II s. 130.
3. Rigsdagstid. overordentl. saml. 1913 sp. 43 f.
4. Neergaards opt. s. 21.
5. Munch II s. 129.
6. Kriegers vurdering var, at Kongen havde været fronderende over for sin far og nu følte sig trykket over for dem, til hvem han i sin tid havde udtalt sig i denne retning. (Neergaards opt. s. 24 f.)
7. P. Th. Nielsen og Brorsen var ifølge Neergaard (opt. s. 24) inde på tanken om et koalitionsministerium, hvad I. C. Christensen havde afvist i Tiden.

Kap. 9.

1. Neergaards opt. s. 26.
2. sst. s. 27 f.
3. sst. s. 28 f.
4. Venstres prot. s. 111 f.
5. sst. s. 112.
6. Rigsdagstid. overordentl. saml. 1913 sp. 69.
7. Munch II s. 130.

Kap. 10.

1. Rigsdagstid. overordentl. saml. 1913 sp. 54.
2. sst. sp. 58.
3. sst. sp. 61.
4. sst. sp. 67.
5. sst. sp. 44.
6. Munch II s. 131, Fog-Petersen s. 468.
7. Rigsdagstid. overordentl. saml. 1913 sp. 70.
8. sst. sp. 73 ff.
9. sst. sp. 75.
10. sst. sp. 85.
11. sst. sp. 86 f.

Kap. 11.

1. Ifølge Munch II s. 131 troede Kongen, at Socialdemokratiets adresseforslag var vedtaget. Munchs opfattelse strider dog mod Staunings notat, hvorefter Kongen mente, at I. C. Christensens forslag var vedtaget.
2. Staunings beretn. i ABA.
3. Pol. 18.6.1913, Tillæg t. Rigsdagsårbog 1913 s. 18.
4. Munch II s. 131 f.

5. F.eks. 6., 13. og 20.6.1913.
6. Se Pol. 19.6.1913.
7. Samtalen sluttede med nogle anerkendende ord fra Kongen, der var glad for den noble måde, hvorpå Stauning havde behandlet deres samtaler over for pressen. Han bad Stauning om at sørge for, at socialdemokraterne i borgerrepræsentationen ikke sendte afbud til kongelige selskaber.
8. Rasmussen og Skovmand s. 141 hævder, at Stauning henviste Kongen til Zahle. Der synes dog ikke at være noget belæg herfor. Indirekte havde Staunings udtalelser dog samme effekt.
9. Rubin III s. 208.
10. Tillæg til Rigsdagsårbog 1913 s. 19.
11. sst. s. 20, jf. soc.dem. gruppeprot. og Staunings arkiv («Forfatningssagen 1913«).
12. Pol. 20.6.1913, Munch II s. 132.
13. Rasmussen og Skovmand s. 142, jf. Munch II s. 132.

Kap. 12.

1. Munch II s. 125 ff.
2. sst., jf. E. Scavenius' beretning til forf. 19.12.1961.
3. O. Johansens arkiv.
4. Munch II s. 127.
5. Sjöqvist: Munch s. 87.
6. sst. s. 295.
7. Scavenius: Dansk udenrigspol. s. 12.
Sjöqvist mener, at Moltke var i Berlin. I så fald er det gået hurtigt, idet Zahles brev blev afsendt 19. juni, og allerede dagen efter var Moltke i Kbh. I Moltkes arkiv (RA) findes Zahles brev ikke.
8. Rasmussen og Skovmand s. 143.
9. Munch II s. 133, Sjöqvist: Scavenius I s. 83.
10. Munch II. s. 134, jf. Scavenius s. 12, Sjöqvist: Scavenius I s. 83, Pol. 22.6.1913.
11. Rasmussen og Skovmand s. 144.
12. Referater i Rodes arkiv, tillæg II D.

Kap. 13.

1. Vort Land 23.6.1913.
2. Rigsdagstid. overordentl. saml. 1913 sp. 91.

Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740

Af Jens Holmgaard

Baggrunden for landsarkivar, cand. mag. Jens Holmgaards artikel er undersøgelser over krisen i 1730'erne og den prisudvikling i de følgende årtier, som førte frem til de store landboreformer i århundredets 2. halvdel.

Det er almindelig antaget, at de fra tid til anden forekommende store udslag på kornpriskurven skyldes misvækst. I så fald bør de pågældende år formentlig udskydes ved udregninger af periodevise gennemsnitstal for priseniveauet. På grundlag af materiale i Kommercekollegiets arkiv påviser forfatteren imidlertid, at forklaringen på priseksplosionen i 1740 er mere sammensat. De voldsomme prisstigninger i dette år skyldtes vel i nogen grad klimatiske forhold, men dog især en pludseligt opstået ekstraordinær stærk udenlandsk efterspørgsel, der medførte, at kornet dels blev udført i for store mængder, dels blev holdt tilbage af producenter eller handlende i forventning om endnu højere priser, altsammen med dyrtid og i visse områder hungersnød til følge.

Når man betragter en grafisk fremstilling af kornpriserne år for år i ældre tid, f.eks. på grundlag af kapitelstaksterne, springer nogle meget kraftige stigninger med større eller mindre mellemrum stærkt i øjnene. I figur I, der viser Sjællands stifts kapitelstakster for rug 1720–46¹, ses en stærk stigning 1726, en noget mindre i 1735 og -36 samt en voldsom stigning i 1740.

For en vurdering af konjunkturforløbet over længere tid, f.eks. fra krisen i 1730'erne til de konjunkturer, der fremkaldte de store landboreformer (se figur II), er det vigtigt at være klar over, hvad disse store udsving indebærer, om det er tilladeligt at lade dem indgå i gennemsnitsberegninger, eller om de som udtryk for anormale forhold bør udskydes.

Det har vistnok været en almindelig antagelse, som også jeg hidtil har næret, at de meget høje priser, der hæver sig markant over de nærmest

1. Kapitelstakster i ældre og nyere Tid. Statistiske Meddelelser, 4.rk. 15. bd. Kbh. 1904.

tilstødende års niveau, ikke afspejler gode år for landbruget, men tværtimod misvækst med betydelige tab for producenterne. At dette faktisk gælder i nogle tilfælde, vil jeg fortsat anse for sandsynligt. Men som det skal vises i det følgende, kan sammenhængen være mere kompliceret end som så, og den er det i hvert fald, når talen er om kornprisstigningen i 1740, der i øvrigt gav anledning til de første af de fravigelser fra forordningen af 16. september 1735 om forbud mod indførsel af korn til Danmark og det søndenfjeldske Norge, som Chr. Martfelt sidenhen harcellerede så stærkt over².

Edv. Holm omtaler i »Danmark-Norges Historie« under behandlingen af landboforholdene i Norge årene 1740–42 som uår og anfører, at misvæksten også strakte sig over andre lande. »Årene 1739 og især 1740 var dårlige i Danmark.« Han fortsætter med at omtale regeringens foranstaltninger mod kornmangelen i Norge og dennes følger, bl.a. »svære sygdomme, formodentlig hungertyfus« med overdødelighed som resultat, navnlig i Kristiansand stift³. C. Christensen (Hørsholm) betegner bl.a. 1739 som et af flere »særlig slemme misvækstår« i Danmark⁴. V. Falbe Hansen forklarer i »Kapiteltakster i ældre og nyere tid« de største prisstigninger som resultat af misvækst og nævner som eksempler 1661, 1699, 1709, begyndelsen af 1770'erne og midten af 1780'erne, men ikke udtrykkeligt 1740⁵. Derimod tales der i den danske prishistorie om »The failure of the crop in the summer of 1740«⁶. Der kan formentlig findes flere udtalelser i den historiske litteratur om misvækst som forklaring på de høje kornpriser i 1740, men de anførte må nok være tilstrækkelige til at illustrere den gængse opfattelse. At denne skulle være letfærdig, ville det i øvrigt være ganske urimeligt at hævde. Voldsomme prisstigninger er i sig selv et stærkt indicium på mangel, og når man ved, hvor ringe sikkerhedsmargen datidens lave foldudbytter og kornavlens store afhængighed af vejrliget frembød, er den mest nærliggende forklaring herpå misvækst. Desuden finder misvækstforklaringen umiddelbar næring i den betydelige overdødelighed, som er påviselig i 1740 og de nærmest følgende år.

Af »Generaltabel over fødte og døde i Danmark, Norge, Slesvig, Holsten, Oldenburg og Delmenhorst 1735–1775«⁷ ses det, at monarkiets enkelte dele i årene 1740–43 havde en overdødelighed, der fordeler sig således:

2. Chr. Martfelt: Bevis, at Danmarks og Norges 40 Aar gamle Kornhandelsplan, lagt ved Forordningen af 16. Sept. 1735, ikke naar sin Hensigt til Tronens og Statens Bedste. Kbh. 1774 (1785).
3. E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720-1814, II, Kbh. 1891, s. 418 ff.
4. C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier, II, Kbh. 1891, s. 30.
5. Det i note 1 anf. værk, s. 125 ff.
6. Astrid Friis and Kristof Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark 1660–1800, I, Kbh. 1958, s. 144.
7. RA. Rtk. 352.27.

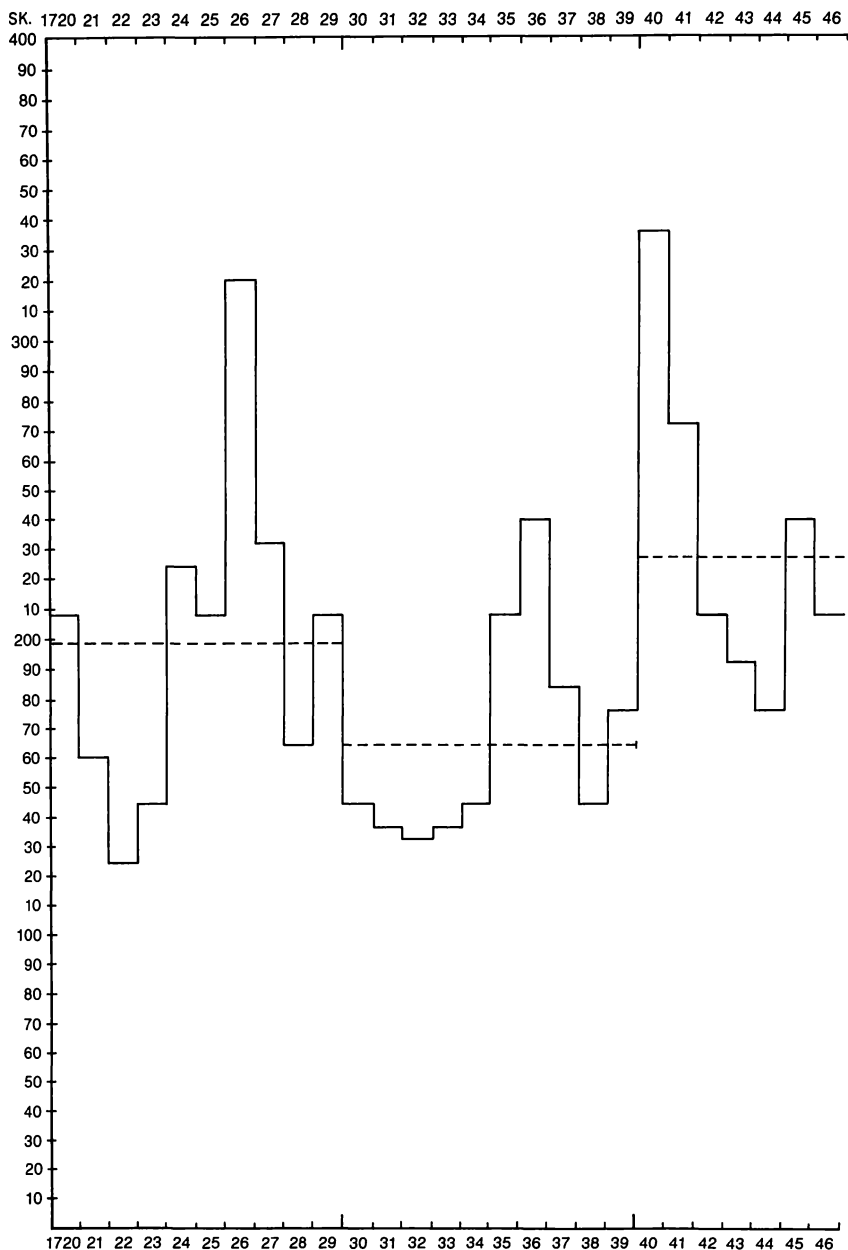

Fig. 1 Sjællands stifts kapitelstakster for rug 1720–1746 år for år, angivet i skilling.

De fuldt optrukne søjler angiver de hvert år omkr. 1. februar fastsatte kapitelstakster for rug af den nærmest forudgående høst. Kapitelstaksten for 1720 er således fastsat omkr. 1. februar 1721 osv. – De stiplede linier angiver 10-års gennemsnit, der, som det ses, er sammensat af meget stærkt varierende enkeltårstakster. Det bør tilmed erindres, at kapitelstaksternes udsving er mindre end de faktiske markedspriser, der under en lavkonjunktur ofte går under, og under en højkonjunktur ofte går over kapitelstaksterne.

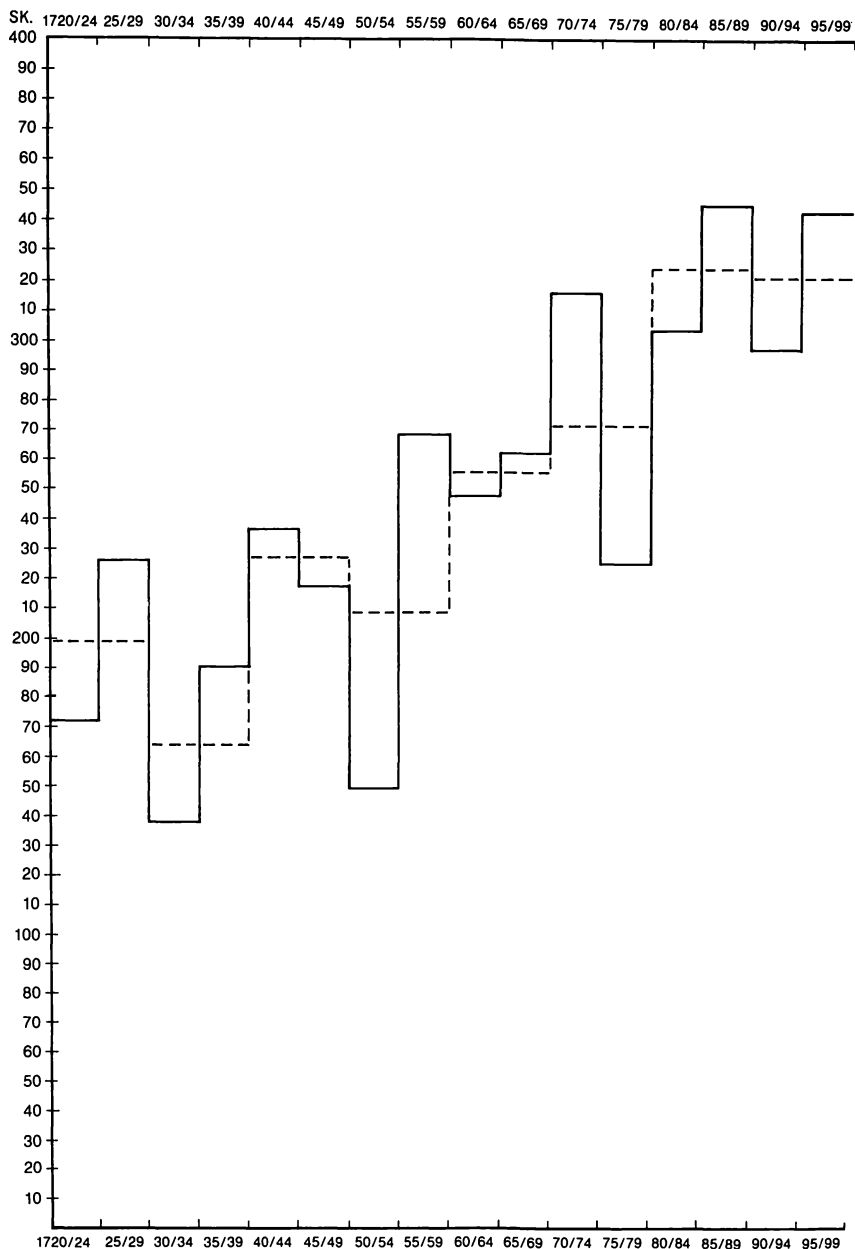

Fig. II Sjællands stifts kapitelstakster for rug 1720–1799 i 5- og 10-årige gennemsnit, angivet i skilling.

De fuldt optrukne søjler angiver 5-års gennemsnit. De stiplede 10-års gennemsnit. – Krisen i 1730'erne markerer sig klart, og at navnlig årene 1730–34 betegner et kraftigt dyk, ses tydeligt. At der, trods ret kraftige svingninger, var tale om en stærk og vedholdende prisstigning op gennem århundredet, fremgår ligeledes klart.

	1740	1741	1742	1743
Danmark	596	2.363	526	
Norge		5.638	16.258	17
Hertugdømmerne	1.515	1.123		

Da det gennemsnitlige fødselsoverskud for hele monarkiet i de 32 af periodens 41 år, som havde flere fødte end døde, var 9.538, udtrykker disse tal tydeligvis en alvorlig tilstand. I Norge var det samlede dødstal i 1742 32.821, og overdødeligheden svarede her meget nær til årets samlede fødselstal på 16.563.

Man må vist kunne hævde, at prisstigningen, sammenholdt med disse tal og med verbale udsagn om hungersnød, er et så stærkt indicium for misvækst, at der skal positive modbeviser til for at anfægte det. Men sådanne findes faktisk – omend måske ikke stærke nok til at bevise det modsatte af misvækst, så dog i stand til at godtgøre, at dyrtid og hunger i 1740 i hvert fald også havde andre og formentlig mere tungtvejende årsager.

Inden disse beviser føres frem, skal kort omtales de synspunkter, som Aksel Lassen har fremsat om sammenhængen mellem høst og epidemier. Den interessanteste iagttagelse, han har gjort, er, at »prisbevægelserne opad på korn står i åbenbar forbindelse med krigsforberedelser ude eller hjemme og med krige i Østersø-egnene«⁸. Denne iagttagelse, som ret beset er ganske nærliggende, kan det materiale, jeg skal fremlægge, bekræfte for 1740-prisstigningen. I øvrigt er sammenhængen mellem krige og kornpriser allerede påpeget af Otto Thott i hans »Uforgribelige tanker om commerciens tilstand og opkomst«, der som medvirkende årsag til de lave kornpriser før 1735 omtaler »det gode køb udenlands, hvortil har hjulpet ... den lange fred«, og som i konsekvens heraf som et bodemiddel – uden for dansk kontrol ganske vist – omtaler »krig andre steder, især hvor Holland er i med.«⁹. Også interessant, men afgjort mere diskutabel, er Aksel Lassens anden tese, at det mindre er dårlig høst, der forårsager stor dødelighed, end omvendt »stor sygelighed (og dødelighed som følge deraf), der medfører dårlig høst. Sygdom kan reducere en arbejdsindsats i høsttiden«¹⁰.

Det første svage tegn på dyrtid i 1740 er kapitelstaksten for 1739, dvs. for korn af 1739-høsten, som fastsattes omkr. 1. februar 1740. Den blev for rug i Sjællands stift sat til 176 sk. pr. tønne mod 144 sk. året før. Men selv om dette i

8. Aksel Lassen: *Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960*, Aarhus 1965, s. 282.

9. Kristof Glamann: *Otto Thott's Uforgribelige Tanker om Commerciens Tilstand*, Kbh. 1966, s. 88 og 89.

10. Aksel Lassen, *op. cit.*, s. 280.

sig selv ikke var alarmerende og ikke tyder på en dårlig høst, var det alligevel retrospektivt betragtet et første varsel om den hurtigt påfølgende priseksploration. At denne ikke kan føres tilbage til noget, der blot ligner misvækst i 1739, kan med betydelig sikkerhed sluttet af, at de københavnske torvepriser på rug i august og september 1739 lå endog meget lavt, fra 112 til 144 sk. pr. tønne. I oktober viste der sig en svagt stigende tendens til priser mellem 128 og 160 sk. Men da de københavnske noteringer efter en lakune igen kendes fra 23. juli 1740, er rugprisen 288–320 sk. De første priser på rug af 1740-høsten møder vi 3. december, og de ligger på 304–352 sk., altså på linie med den omkr. 1. februar 1741 fastsatte kapitelstakst for 1740 på 336 sk. Den 25. februar 1741 er de københavnske torvepriser helt oppe i 360–384 sk. eller det tredobbelte af priserne et år før¹¹.

Den følgende redegørelse for prisudviklingen, dens årsager og følger bygger overvejende på korrespondance i General-landets-økonomi- og kommercekollegiets (herefter Kommercekollegiet) arkiv. Dette kollegium oprettedes i december 1735¹², og som ansvarligt for den samlede erhvervs- og befolkningspolitik fik det også sager vedrørende landbrug, handel, toldvæsen m.v. henlagt under sig. Kompetenceafgrænsingen til de eksisterende kollegier var dog ikke alt for klar. Administrationen af kornindførselsforbudet af 16. september 1735, som var en af de afgørende landbrugskriseforanstaltninger, og fravigelser fra forordningens bestemmelser var det nye kollegiums anliggende.

Den første verbale advarsel om, at prisstigninger og dyrtid var i sigte, kom fra Københavns 32 mænd (den daværende borgerrepræsentation) i en supplik af 20. maj 1740¹³. Kommandovejen til kongen (via Kommercekollegiet) gik over Københavns magistrat, som i første omgang standsede supplikken, der, foruden at indlede en serie af henvendelser til Kommercekollegiet fra mange sider om kornforsyningsproblemerne, også indleder et tovtrækkeri i flere faser mellem de 32 mænd og magistraten. Supplikens indhold er, at vinteren 1739/40 har været den hårdeste siden 1708/09. Efter høsten 1739 har vedvarende østenvind hindret tilførsler til hovedstaden fra de danske provinser af fødevarer i almindelighed og korn i særdeleshed. Man satte så sin lid til forårstilførslerne, men imod al forventning og sædvane udeblev også de stort set, fordi »den største beholdning af alle slags kornvare her og der i provinserne enten allerede er afskibet eller for fremmed commission ligger indkøbt og færdig at udskibes, hvorudover ... Danmark, som naturen har

11. Astrid Friis and Kristof Glamann, op. cit., s. 209.

12. Ved reskript af 5. og frd. af 30. december 1735.

13. RA. Kommercekoll. Dansk-norske sekretariat. Journ. A, nr. 1495. – Henv. til Kommercekoll.s journalsager sker herefter i formen: KK, A 1495. – De citerede steder her og i det følgende er gengivet ordret, men med tillempt bogstavering.

destineret til at være som en kornlade for både Norge og andre, snarlig kan komme selv til at mangle«. Derfor beder man, da priserne allerede er steget højt – rug til 3 rd., byg til 2 rd. og havre til 7 à 8 mk. – og der nu må befrygtes »ydermere mangel«, om at kongen vil tillade fri kornindførsel mod erlægelse af indenrigs told, »indtil der hen på høsten kan gøres nogenledes facit på dette års afgrøde.« – Hermed er to ledemotiver anslået: en usædvalig hård vinter og ekstraordinære udenlandske opkøb.

Da magistraten havde bremset denne supplik, afgav man over for den ene af de 32 mænds formænd, Christopher Jensen Lund, en »mundtlig declaration, at de ikke kunne interessere sig derudi«¹⁴. Denne afgørelse forlangte Lund sammen med sin formandskollega Jacob Severin i skrivelse til magistraten af 1. juni¹⁵ at få meddelt skriftligt, hvilket skete ved påtegning af samme dato på skrivelsen. Magistraten anførte, at man havde erfaret, at Kommercekollegiet gennem amtmændene havde indhentet underretning om eksisterende kornforråd, at disse skulle være tilstrækkelige til, at »ikke nogen mangel var at befrygte«, og at »der findes personer, som er overbødige at levere 4 à 6.000 tønder rug her udi staden for 16 mk. tønden, om nogen med dennem sig derom vil forene.« På den baggrund fandt man det betænkeligt at ansøge om indførselstilladelse »i henseende til Hans Kongl. Maj^{ts} andre undersåtter og især proprietarierne og landmanden, som ved den lejlighed meget lettelig kunne blive fornærmet og betaget lejlighed at debitere og afsætte deres havende forråd«. I øvrigt ville man ikke modsætte sig, at de 32 mænd indsendte deres supplik, om de måtte befinde det tjenligt, »ligesom vi og agter at forsvare ... hvad vi på vor side i lige tilfælde lader og gør.«

Man må nok undre sig lidt over en sådan divergens mellem hovedstadens to styrende organer og måske ikke mindst over magistratens varme omsorg for landbrugets interesser. Uden at ville have lagt for meget heri, kan jeg oplyse, at et magistratsmedlem, rådmand G. Hilmand, var privatsekretær for Fr. Danneskiold-Samsøe og administrator af dennes og brodersønnens omfattende godser, bl.a. baroniet Lindenberg. Man skal muligvis endvidere være opmærksom på, at borgmester Fr. Holmsted var kommitteret i Kommercekollegiet og kan have repræsenteret regeringssynspunkter i magistraten. Om andre af dennes medlemmer skulle være involveret i landbrugs- eller regeringsinteresser, er mig ukendt, ligesom jeg selvsagt heller ikke kan forsvare uden videre dokumentation at skyde disse medlemmer motiver, som er hovedstadens kornforsyning uvedkommende, i skoene.

14. KK, A 1495.

15. KK, A 1495.

Allerede den 9. juni 1740 meldte de 32 mænd sig med en ny supplik¹⁶, der stort set blot uddyber den foregående, men desuden afviser de af magistraten »anførte momenta«. Om de påståede forråd siges det, at »det har formodentlig været i afvigte april måned og førend vandet var åben, at sådanne forråd af kornvare ... er befunden, at ikke nogen mangel var at befrygte, men sådant må, til megen stor del, ved vandets åbning være udført til Holland og andre fremmede stæder, hvor der har været stor mangel af disse speciers og store priser«. At godsejere og bønder skulle fornærmes ved indførsel af korn til de nugældende priser med tillæg af told, bestrides, da østersø-korn kostede over 14, 11 og 7 mk. for hhv. rug, byg og havre. Ej heller kunne det være rimeligt, at bønderne skulle sikres så høje priser, at bybefolkningen måtte lide nød. Byens bagere og de private husholdninger havde kun små forråd, og der var efterretninger om, at rugen i Holsten allerede skulle være steget til 26 mk. (416 sk.). De 32 mænd slutter med at skitsere forslag til en ordning, hvorefter indførsel af fremmed rug skulle være tilladt, når indenlandsk rug gik over 14–16 mk. tønden.

Den 13. juni fandt magistraten det nødvendigt at spille ud med en skrivelse til Kommercekollegiet¹⁷. Den viser, at man nu var kommet i defensiven og nølende var begyndt at acceptere de 32 mænds vurdering af situationen. Vi ser gentaget disses forklaring om østenvindene i efteråret 1739, den lange vinter og de skuffede forventninger om forårstilførsler. Men magistraten havde ment det forsvarligt, at man »så meget roligere anså tiden, som det ikke var ubekendt, at den gode Gud havde velsignet Deres Kongelig Maj^{ts} riger og lande med en ønskelig og rundelig høst sidst afvigte år [1739] og landets eget forråd derfor og var så god og tilstrækkelig, at man ikke behøvede kornvare fra fremmede«. Hertil kom ønsket om ikke at præjudicere de danske landmænd. Men nu »er det dog udi nogle dage befunden og erfaret, at tilførselen her til staden af kornvare er meget mindre, end man enten ventede, eller det denne årsens tid tilforn haver været sædvanlig, og prisen derfor dog derpå tiltager, alt af årsag ... det er bleven bekendt, hvorledes nogle fremmede høje potentater lader oprette store magasiner og forråd deraf, og til den ende ikke alene haver ladet forbyde kornvares udførsel af deres egne riger og lande, men endog givet anledning til, at adskillige såvel af Deres Kongelig Majestæts undersætter som fremmede søger at opkøbe store kvantiteter her i landene«. Og da det »altså højlig måtte blive at befrygte, at det med denne kornhandel omsider skulle gå så vidt, at der til sidst skulle blive mangel ... og utålelig pris«, så foreslog man forbud mod udførsel af alle slags kornvarer. Hensynet

16. KK, A 1495.

17. KK, A 1495.

til landbruget er nu skudt noget i baggrunden, »thi den fordel, som det end og kunne synes, landmanden kunne have ved at ... sælge disse kornvare til fremmede og udenrigs stæder, kunne langt fra ikke være i lighed ... med den hårde skæbne, som kunne strække til såvel dem selv som det ganske riges undersætter, om landet skulle blive udtømmet«. – Man mærker sig trods omslaget mellem den 1. og den 13. juni, at mens de 32 mænd ønskede indførselstilladelse, foreslog magistraten kun udførselsforbud, hvilket vel må bygge på en fortsat formodning om, at der endnu var tilstrækkelige kornforråd i landet, når blot yderligere reduktion ved udførsel forhindredes.

Omtrent samtidig med det københavnske udspil kom der alarmerende henvendelser fra den modsatte side af landet. Den 30. og 31. maj 1740 afsendte stiftamtmand C. C. Gabel i Ribe en serie skrivelser¹⁸. Den første, egenhændig og på tysk, af 30. maj er stilet til en ikke ved navn nævnt gehejmeråd, formentlig J. S. Schulin, der i 1739 havde afløst Fr. Danneskiold-Samsøe som præses i Kommercekollegiet. Gabel meddeler, at griskheden (der Geitz) med brødkorn (Leben Korn) tager overhånd, og at prisen sættes for højt for fattigfolk. Der bør derfor gennemføres et forbud mod kornudførsel fra Ribe stifts vestside, hvorfra korn udføres til Holland og Hamborg. Fra østsiden derimod, med byerne Kolding, Vejle og Fredericia, bør forbudet ikke gælde, for så ville Norge komme til at lide nød. Endelig ventilerer han en tanke om, at han selv kan gennemføre et interimforbud. I skrivelse af 31. maj til Kommercekollegiet refererer Gabel til en korrespondance med kollegiet i marts om kornpriserne, som tyder på, at problemerne allerede da så småt var under udvikling. Nu er situationen i hvert fald akut. Det meste af kornet, især rug og byg, er allerede udført til udenrigs stæder, og med rugsæden (til høsten 1740) »tegner det sig på de fleste steder ikkuns meget mådelig«. Det er derfor »uforbigængeligen fornøden, at der uden mindste tids forsømmelse gøres forbud på al videre udførsel af kornvare, thi prisen er nu ikke alene stegen på en tønde rug her i egnen til 3 rd. 2 mk., men der høres endog allerede lamentation hos almuen, at de ikke kan få rug for penge, dels fordi købmændene haver opkøbt, hvis de kunne falholde for at føre det ud af landet, og dels fordi adskillige, som venter dyrtid, ikke vil sælge noget af det, de haver, førend prisen endnu bliver højere«. I skrivelse til Rentekammeret af samme dato underretter Gabel dette om henvendelsen til Kommercekollegiet og anmoder om, at der med næste post må gå ordre til alle toldsteder »her på vesterkanten og i dette stift, at ingen kornudførsel enten til det slesvig-holstenske eller andre stæder, og end mindre til udenrigs lande måtte tillades; thi kommer sådan ordre ikke uden ophold, bliver den endelige rest af korn udført og landet

18. KK, Da.-no. sekr., nr. 408, Div. sager handelen og søfarten vedk., II, 1736–ca. 1764, 642/1–2.

aldeles blottet«. Endelig beder han om, at amtsforvalteren må få ordre til, hvis der er noget forråd i kongens magasin på Ribe amtstue, at udlevere det til en vis pris eller til låns mod tilbagelevering efter ny høst.

En uge senere, den 8. juni, skred Gabel til handling på eget ansvar og udstedte interimisforbud til toldstederne i Ribe stift mod udførsel af korn¹⁹. I en skrivelse af samme dato til oversekretær J. L. Holstein²⁰ beder han denne »På allerbedste og bevægeligste måder« at lade kongen forelægge en vedlagt forestilling om det skete, og i denne forsvarer han sit skridt nærmere og beder om et generelt forbud snarest muligt, »thi ellers er det befrygteligt, at landet med dyrtid vil blive hjem søgt og undersåtterne komme til at lide nød af mangel på rug til brød og levnedsophold.«

Endnu et par henvendelser indløb fra Jylland. Den 9. juni fra amtsforvalter Folsach i Randers om, at kornvarerne på kort tid var steget til 16 mk. for rug og 8–9 mk. for byg. Et udførselsforbud »kunne formindske det befrygtende onde, alligevel flensborgerne og deslige har en stor del borte, som vil savnes«²¹. Og den 16. juni (via Rentekammeret sammen med norske henvendelser, som omtales nedenfor) fra amtmand C. Teilmann, Lundenæs og Bøvling amter, med bøn om at få åbnet for kornforrådet på Ringkøbing amtstue i anledning af »den almindelig store nød og trang her på vestkanten, som den fattige almue lider for rug til brød formedelst den store udførsel af landet og forleden års slette afgrøde.« – Man kan formentlig af den sidste bemærkning slutte, at netop Vestjylland (og måske andre magre jyske egne) har haft en mindre god rughøst i 1739, selv om dette som nævnt næppe kan have været et generelt fænomen for landet som helhed. Teilmann er klar over, at det er et usædvanligt skridt, han foreslår, »men jeg kan underdanigst forsikre, at få, som nu lever, mindes så hastig og uformodentlig dyrtid; thi da kornet begyndte i vinter at stige udenlands i pris, blev det meste her udi egnen opkøbt og (af mangel for penge til skatter og udgifter) solgt for 8 à 10 mk. tønden, som udi foråret blev udskibet, siden kostede det, som nu sidst udgik, 12 à 14 mk. tønden; men nu, her er ingen forråd, og den fattige trænger, er det steget til 4 à 5 rd. tønden«. Endelig antyder Teilmann udsigt til problemer med den kommende høst »formedelst grødens langvarige ophold ved den hidtil continuerende tørke og nattekulde«²². I den skrivelse af 28. juni, hvormed Rentekammeret fremsendte Teilmanns skrivelse til Kommercekollegiet, måtte man meddele, at »almuen, på den måde, som amtmanden forlanger,

19. Som note 18.

20. Som note 18. Adressaten er ikke navngivet, men efter titulaturen må der utvivlsomt være tale om J. L. Holstein.

21. Som note 18, dog 642/3a.

22. KK, A 1489.

ikke kan assisteres, i henseende til, at det ved Ringkøbing i behold havende magasinrøg allerede til andet sted er blevet ordineret«²³.

Også fra Bornholm blev der slået alarm. Den konstituerede amtmand J. Cronenberg skrev 19. juni, at »her på Bornholm er en særdeles stor mangel på alle kornvare og ... om endskønt nogle få af købmændene kunne ventelig have nogen forråd deraf, så holder de dog dermed tilbage.« Cronenberg har formået en købmand fra Pommern til at levere »6.000 forbagede brød, der har våren en stor soulagement for mange fattige mennesker hidtildags, men er nu oppe; foruden denne brødmangel er en elendig tilstand her på landet, at creaturene, formedelst mangel af underholdning, en stor del er, og endnu bortdør, så desårsag jorden for mange udyrket må henligge, og mange, som har haft 16 køer, har næppe 2 eller 3«²⁴.

Fra midten af juni begyndte foruroligende meldinger også at indløbe fra Norge. Med i den nævnte skrivelse af 28. juni²⁵ fremsendte Rentekammeret en henvendelse fra Oberbergamtet om tilladelse til indførsel af fremmed korn mod 12 sk. i told pr. tønde (satsen for kornindførsel til Norge nordenfjelds) til Drammen til forsyning af værkerne i Kongsberg. Desuden en memorial af 18. juni fra Christianias købmænd og borgere bilagt en betænkning af samme dato fra stiftsamtmanden over Aggershus stift F. O. Rappe. Christianiaborgerne anmodede som Oberbergamtet om tilladelse til indførsel af fremmed korn mod 12 sk. i told. Motiveringen er, at »kornvarene her søndenfjelds udi Norge er ... stegen udi en temmelig høj pris, og det både fordi det fra forrige år i behold havde korn, såvel af landets eget som det fra Danmark opkomne, er i det lange og hårde forår for mangel af hø til creaturenes ophold fortæret, og fordi i dette år har været ganske liden eller ingen tilførsel fra Danmark«. Desuden havde man erfaret, »at fra Danmark allerede er udskibet til fremmede og udenrigs stæder fast alle de kornbeholdninger, som fra forrige år havdes, så at derfra ej kan ventes nogen tilstrækkelig tilførsel, førend dette års afgrøde indkommer«. Der er derfor »højliggen at befrygte dyrtid ... allerhelst dette års sæd ved det kolde og lange forår tegner sig meget slet«, og da underretning fra Danmark og kongens andre provinser tyder på, at »året der ej heller synes at vil blive frugtbart«. Stiftamtmand Rappe kan bekræfte, »at alle slags kornvare ... excessive stiger udi prisen og næppe for penge er at få«. Han kan tilføje den ikke uinteressante oplysning, at en del af forrådene »dels til de svenske er solgte og dels af de svenske selv er afhentet, så at bonden og landmanden dermed således har blottet sig, at han allerede udi mange bygder

23. KK, A 1489.

24. KK, A 1498.

25. KK, A 1489.

langs grænserne er obligeret at æde barkebrød«. Dertil kommer, at »dette år tegner sig meget slet, idet at jorden både formedelst den lange og hårde forår, vi her i landet har haft, som for den skarpe nordenblæst og nu indfaldende store tørke således bliver udmarvet, at den ikke promitterer megen afgrøde.« Og så naturligvis de svigtende tilførsler fra Danmark. Rappe støtter derfor anmodningen om indførselstilladelse og føjer dertil et forslag om forbud mod brændevinsbrænden undtagen til nødtørftigt brug hos de privilegerede gæstgivere. Forbudets overholdelse skulle sikres ved forsegling af alle brændevinskedler indtil videre. Fra samme dato, 18. juni, foreligger en henvendelse fra borgerne i Drammen af stort set samme indhold som Christianiaborgernes.

I en ny skrivelse af 25. juni²⁶ redegjorde Rappe for, hvorledes det ikke blot var de norske bønder, der – til egen skade – optrådte upatriotisk. Han havde siden sin forestilling »bragt i erfaring, hvorledes en del borgere fra andre købstæder her i landet i forrige vinter selv skal have været i Danmark at opkøbe, hvad kornvare de kunne overkomme, ligeså at de skal udrejse mod de få danske fartøjer, som agter sig her til landet, og undervejs, førend de til noget ladested ankommer, afkøber dem deres kornvare, og samme derefter til Frankrig afsender, alene for deres egen profit, den gemene mand og hele landet til skade«. For at bremse denne trafik med den deraf flydende ganske utålelige skade for de fattige har Rappe – som tidligere Gabel – på eget ansvar ladet forbyde udskibning af kornvarer til fremmede steder fra Aggershus stift.

Den 2. juli fremsendte Rentekammeret endnu et nødråb fra Norge, denne gang fra Kristiansand, som ene af de søndenfjeldske byer havde tilladelse til indførsel af udenlandsk korn til eget forbrug, ganske vist mod en højere told end de 12 sk. pr. tønne, som svarede nordenfjelds²⁷. De 12 »anordnede borgere« har været indkaldt af magistraten til høring om årsagerne til de ringe forsyninger og om midlerne til at forebygge yderligere kornmangel. I skrivelse af 16. juni oplyser magistraten på grundlag heraf, at flensborgerne overalt i Danmark opkøber alt det korn, de kan få, og at de danske selv bringer korn i store kvantiteter til Amsterdam. Til forebyggelse af nød i den kommende vinter foreslås et almindeligt forbud mod udførsel af korn fra Danmark til fremmede steder; »thi det er allerede kommen så vidt, at indbyggerne her udi staden ikke er forsynet til egne husholdninger, mindre til at hjælpe det fattige opland, som allerede så højt trænger ... ja, her er allerede så stor mangel, at de anordnede borgere ikke haver kunnet fået så meget rug indkøbt, at de kunne forsyne byen og de fattige i skillingtal«. På spørgsmålet, om man ikke selv kunne sende skibe til at hente korn, havde de anordnede borgere

26. KK, A 1489.

27. KK, A 1497.

svaret, at nedsendelse af skibe til Danmark allerede var forsøgt, men de var kommet næsten tomme tilbage, »formedelst flensborgerne og andre allerede forud havde opkøbt, hvad kornvare som var at bekomme«. Hvad angår korn fra Østersøen eller Skotland, var det så dyrt, at det med tillæg af tolden ville »blive en umulighed for indbyggerne at kunne købe«. Man endte derfor med at foreslå anmodning om toldfri kornindførsel eller i det mindste nedsættelse til de 12. sk., som gjaldt nordenfjelds. I skrivelse af 17. juni fremsendte Kristiansands magistrat yderligere en redegørelse fra byens kgl. vejer og måler for de sparsomme tilførsler af korn og andre fødevarer siden årsskiftet og oplyste samtidig, at det var blevet den bekendt, »at kongens magasin for garnisonen her udi byen ikke med nogen forråd til denne tid er bleven forsynet, så det er at befrygte, at her vil blive en almindelig hungersnød«.

Under indtryk af den situation, som disse vidnesbyrd afspejlede, skred regeringen til handling. 3. juni 1740 blev udførsel af korn fra Slesvig forbudt, 7. juni fra den kgl. andel af Holsten og de øvrige tyske rigsdele²⁸. Og 5. juli 1740 udkom plakat om forbud på alle slags kornvarers udførsel fra Danmark til fremmede steder indtil september måneds udgang²⁹. Den 9. juli blev indførsel af korn til det søndenfjeldske Norge tilladt indtil udgangen af 1741 mod betaling af 12. sk. told pr. tønne som i Norge nordenfjelds³⁰, og den 10. september kom tillige et forbud mod udførsel til vands af korn og kornprodukter fra Norge.

At forbudet af 5. juli kun skulle gælde til udgangen af september, altså til korn af den nye høst kunne ventes på markedet, tyder i sig selv på, at udsigterne for denne høst blev bedømt som rimeligt gode. I samme retning peger det, at udførselsforbudet for Slesvig og Holsten m.v. blev hævet allerede 17. september med den bemærkning, at frygten for kornmangel »nach itzo efterfølger geseegneten Erndte nunmehr Gott Lob! wieder cessiret«, og at udførselsforbudet for Danmarks vedkommende ikke blev fornyet ved udløbet den 30. september.

Men skulle regeringen end have bedømt høstudsigterne nogenlunde korrekt, har den i hvert fald fejlvurderet forsyningsituationen som helhed alvorligt. Det første varsel herom kom allerede den 19. juli fra Bornholm, hvorfra

28. Forbudene for hertugdømmerne af 3. og 7. juni 1740 er ikke optaget i den originale forordningssamling, men er omtalt i plakaten af 10. sept. 1740, der ophævede dem igen. Denne plakat findes i forordningssamlingen.

29. For denne og de flg. forordninger m.v. henvises til den originale forordningssamling.

30. Indførselstilladelsen for det søndenfjeldske Norge er heller ikke optaget i den orig. forordningssaml., men er omtalt i skrivelsen fra borgerne i Frederikshald, se note 63.

Cronenberg meddelte, at der måtte ventes endnu større problemer i den kommende vinter og foråret 1741, »såsom af rug og alle sædevarer som ordinær om efterhøsten og foråret bliver lagt, er af det første ikkun $\frac{2}{3}$ part imod som de plejer, kommen i jorden, formedelst den uformodentlig tidlig påkomne frost, som siden med regn blev afløst, og af byg og havre ikke den halve part, dels fordi hestene er stærkt bortdøde, og de, der har kunnet reddes i live, har været så magtesløse, at de ikke kunne bruges til pløjning«. Desuden savnedes sædekorn, der sammen med det øvrige korn blev opkøbt og udført. Nu stod sæden ganske vist »temmelig god på marken«, og de overlevende køer begyndte at komme sig lidt, men straks begyndte købmændene at opkøbe og udføre smørret af landet, og det samme ville ventelig ske med »al anden sædevarer, når høsten er forbi«. ³¹ Herpå har Cronenberg fået et svar af 2. august, der ikke har beroliget ham, så den 29. august understregede han i en ny skrivelse, at det er situationen efter 1740-høsten, der bekymrer ham mest, og at udførselsforbudet bør forlænges, »som dette års afgrøde efter al anseende, når Gud vil give lykke til en god høst, ikke bliver overflødige, men vel mindre, end det var afvigte år, og ikke vil være tilstrækkelig til landets underholdning«. Hvilke virkninger det ville medføre af mangel og sult med »sygdom og påfølgelig død«, det forstår man, når i skrivende stund »mange mennesker findes her, som ikke har fået brød i ganske 8 og 14 dage, ja 4 til 6 uger tillige, og ser ud, som de havde ligget i jorden« ³².

Også Københavns magistrat ytrede sig om udsigterne i en skrivelse af 22. august ³³. Udførselsforbudet af 5. juli havde gjort »uskatterlig nytte«, men skønt, »for øjnene ses den herlige frugt og grøde, som Gud have velsignet landet med og står i vækst, og deraf kunne promitteres fremdeles god forråd«, så begynder høstvejret at se vanskeligt ud, men især giver det anledning til uro, at bønderne fra landet nu, for mangel af korn, her udi staden tilkøber sig brød, rug og deslige ... til deres nødtørftig underholdning, hvoraf man må gøre den slutning, at proprietarierne ikke selv har at forstrække deres bønder med ... men at der og er mangel på kornvarer udi landet«, og endelig er kornpriserne »nu på nogle dage stegen højere og højere«. På denne baggrund bad magistraten om, at forbudet måtte prolongeres indtil videre, og at det gennem amtmændene måtte blive undersøgt, hvad forråd der findes »på alle herregårde, præstegårde og andre steder«. Nu skulle man jo tro, at magistraten, belært af forsommerens erfaringer ville lytte mere til de 32 mænd, men den nævnte skrivelse indleder en ny fase af tovtrækkeriet mellem de to

31. KK, A 1535.

32. KK, A 1591.

33. KK, A 1573.

organer. De 32 mænd påskønnede i en supplik af 14. september³⁴ ligeledes forbudet af 5. juli og tilskrev det, at priserne på rug, byg og havre, der var kommet helt op på 24, 16 og 12 mk. »på nogen kort tid ... til noget mindre er affalden«. Dog, høsten var faldet sent, og dens resultat var endnu usikkert, men mest betænkeligt: kornvarerne »ere ydermere stegne udi høj pris på fremmede stæder«, så det måtte frygtes, at forrådene såvel af ældre kornvare som af indeværende års afgrøde ville blive udført straks ved forbudets ophør 1. oktober, og så længe søen var navigabel. Man bad derfor om, at forbudet måtte prolongeres til årets udgang. Og igen luftedes forslaget om en fast ordning, hvorefter indførsel af fremmed korn blev tilladt, når priserne gik over et vist punkt, nu taltes om »12, 9 og 6 mk. for tønden eller noget lidet højere«. Man mente, at selv om det ville komme til at dreje sig om meget beskedne kvanta, »så gav det dog de indenrigs sælgende skippere og andre (som tid til anden opkøber korn i landet, samler og gemmer, til her fornemmes mangel) eftertanke ikke for meget at stige deres priser«. Denne supplik standsede magistraten og gjorde i en skrivelse af 19. september³⁵ til de 32 mænd gældende, at de selv den 22. august havde anbefalet prolongering, og »at man da ikke vel kan incommodere Deres Kongelig Maj^t videre eller med ny forestilling derom«. Hvad forslaget om indførsel af korn angår, »holde vi meget betænkelig forud at gøre ... proposition herom, i henseende at sligt kan ske, når nødvendigheden det udkræver, som vi nu for nærværende tid ikke ser, efterdi det tegner til bedre tider ved den gode grøde, Gud i dette år har velsignet jorden med«. I en svarskrivelse af 22. september³⁶ bebrejdede de 32 mænd magistraten, at den ikke havde kommunikeret dem sin skrivelse og givet dem lejlighed til at deliberere nærmere derom. I øvrigt påskønnede man magistratens ansøgning om prolongering af forbudet og holdt den fast på dens principielle tilslutning til tanken om indførselstilladelse. Det springende punkt var, hvornår nødvendigheden heraf indtrådte. Efter de 32 mænds opfattelse var tiden inde. Vel er der tegn til bedre tider ved den gode grøde i dette år, men »alting er udtømmet«, og man ved ikke, »når og hvorledes samme velsignelse kan komme i lade i henseende til vejrligets ustadighed. Man ved og ikke, hvor meget af landets grøde kan vorde udført til fremmede steder efter denne måneds udgang ... siden kornvarerne på nogen tid er stegne og er endnu i høj pris på fremmede steder. Her i staden ere der (dem), som allerede have considerable commissioner til kornvarernes indkøb, så snart udførselen er tilladt«. Og det kunne blive for sent at ændre opfattelse, når kontrære vinde

34. KK, A 1587.

35. KK, A 1587.

36. KK, A 1587.

hindrede tilførsel, og der opstod dyrtid; »hvorledes ville da indbyggerne, blandt hvilke og ere mængde af håndværksfolk og andre, som ikke have meget at vente for deres arbejde ... blive farne, når deres nødsyn skulle koste dem dobbelt og mere end i den bedre tid, banede det ikke vejen for dem til aldeles undergang?« Og for at magistraten ikke skulle savne klar besked om det ansvar, den pådrog sig: »hvor ubeskrivelig ulyksalig stand måtte staden finde sig udi, om den i sådan tilstand blev besøgt af en fjende«. Og til slut følgende salut: »var derimod slige vares udførsel til fremmede forbuden, og Gud gav misvækst et år, så fik man finde sig derudi som en skæbne fra Guds hånd ... men at lide ved det, at landets eget brød udføres til fremmede ... det ville blive alt for farlig og smertelig«.

Magistratens svar herpå af 26. september³⁷ var første led i en forsigtig retræte. Eftersom der altså for de 32 mænd forelå viden om, at nogen i staden havde fået kommissioner fra udenrigs boende til at indkøbe korn til udskibning ved forbudets udløb, og da magistraten endnu ikke havde modtaget kgl. resolution på sin ansøgning af 22. august, så kunne de 32 mænd, »om de behager, efter deres forslag, denne sinde for sig selv gøre ... forslag til kongen«. Det gjorde de så ved supplik af 28. september³⁸ med reference til den forudgående korrespondance og under påberåbelse af deres ret ifølge stadens privilegier, men nu med den tilføjelse, at også udførsel af smør etc. burde forbydes, »efterdi lybeckske og andre fremmede købmænd for nærværende tid ... i Jylland, Fyn, Falster, Sjælland etc. opkøber store kvantiteter af smør og deslige«.

Endnu en indrømmelse til de 32 mænds standpunkt måtte magistraten bekvemme sig til. Den 30. september havde bagerlauget søgt om tilladelse til at indføre 1.000 td. hvede fra Danzig eller andetsteds, eftersom »vi ikke så snart kan gøre os nogen vis regning på at kan få fra de steder, nemlig Holsten og Lolland, som vi plejer«. Denne ansøgning anbefalede magistraten stærkt, »da vi må tilstå, at de af den mangel, som forhånden af denne tilligemed andre sorter kornvare her udi staden befindes, noksom til denne ansøgning er beføjet«. Den 22. oktober øgede bagerlauget i øvrigt ønsket til 4.000 td. hvede og 4.000 td. rug³⁹.

En skrivelse fra borgerne i Ribe af 24. september⁴⁰ priste kongen for ved udførselsforbudet at have frelst landet fra »dyrere tid og hunger end ellers skulle sket«. Men da købmændene »ved deres fra fremmede stæder havende kommissioner allerede sætter kornet og fedevare i høj pris for samme, (når

37. KK, A 1587.

38. KK, A 1587.

39. KK, A 1610.

40. KK, A 1588.

forbudet ved) denne måneds udgang expirerer, af landet at udføre«, bad man kongen fastsætte, at korn og fedevarer af »Jylland ej måtte blive udført, hvor mange tusinde fattige mennesker sukke efter det daglige brød, fordi 4 à 6 købmænd i det højeste derved kan profitere og forsørge Holland, Hamborg og andre udenlands stæder«.

De forskellige henvendelser om forlængelse af udførselsforbudet gav anledning til, at Kommercekollegiet den 4. oktober 1740 fra stiftamtmand og amtmænd udbad sig indberetning om, »hvorledes dette års grøde udfalder«, og om de »eragter tjenligt eller fornøden, at noget sådant nyt forbud sker«⁴¹. I tiden 6. oktober til 4. november indløb svar fra 21 af de adspurgte. Skønt mange udtalte sig nogenlunde positivt om høstens udfald, om end bjergningen var våd og besværlig, gik de fleste ind for nyt forbud, især fordi forrådene var udtømte, og den udenlandske efterspørgsel frembød fare for mangel.

N. Gersdorff, Sjællands stift, mener, at man »ikke kan klage over nogen misvækst, men på adskillige steder ... er endnu (18/10) en del byg, havre og boghvede på marken udestående ... men for resten kan kornet ved det, at prisen udenlands stiger, ikke andet ved udførselstilladelse end her i landet stige til en høj og for almuen utålelig pris«. Også smørret er i høj pris, fordi græsningen har været slet, og på grund af tidligt vintervejr må kreaturerne tages hurtigt på stald. Gersdorff foreslår derfor foruden udførselsforbud for korn og smør maksimalpris på korn, pligt for bagerne i København til at forsyne sig for et år, derefter på ny ophævelse af forbudet, men til gengæld indførselstilladelse for København indtil videre⁴². Fr. v. Gram, Frederiksborg amt, oplyser, at »grøden i år på dels steder falder mædelig og på dels steder ringe«. anbefaler forbud⁴³. C. Berregaard, Sorø amt, nævner, at forårssæden kom sent i jorden, og at høsten de fleste steder har været så langsom, »at der vil findes nogle steder i landet, hvor sæden endnu (6/10) ikke er bragt i laden«. Men i øvrigt er afgrøden »temmelig vel udfalden«. Man må vælge mellem de to onder: enten at hindre landmanden i at udbringe sine varer det højeste muligt er, som »kunne rejse landmanden nogenledes igen fra den store decadance, han er falden udi«, eller »til foråret ... en almindelig trang og dyrtid i landet, når den indhøstede forråd var bortsolgt og udført«⁴⁴. T. Lillianschiold, Ringsted amt, vurderer »dette års grøde ... fast ringere og slettere end næst forrige år«. Meget korn er endnu (13/10) udestående »formedelst dette ubeständige vejrlig som, destoværre, i lang tid har continu-

41. Se f.eks. LAfN. B O D – 93. Ålborg stiftamt. Breve fra kommercekoll. 1736–48.

42. KK, A 1617.

43. KK, A 1613.

44. KK, A 1594.

eret«⁴⁵. Blandt de mest pessimistiske er amtsfuldmægtig Bolt, Tryggevælde amt, som melder, at »den fromme Gud har ladet os se sin velsignelse på marken, men om det alt bliver bjerget og indhøstet, beror på Hans videre nåde og barmhjertighed; thi endnu (12/10) er den største del på marken ... så det ser så bedrøvet ud for landmanden som aldrig nogensinde«⁴⁶. Heller ikke C. Schøller, Vordingborg amt, har meget positivt at sige. »Sidste års afgrøde ... har været hel slet, på adskillige steder særdeles bygget, som formedelst den megen regn og væde ikke er kommen til sin rette fuldkommenhed, foruden at samme continuerende vejrlig endog har forårsaget en meget vanskelig høst«⁴⁷.

P. O. Rosenørn, Nykøbing amt, finder ikke behov for nyt forbud på denne side af nytår, bl.a. af hensyn til bønderne, »som hårdelig udi sidste vinter ere blevne trykkede og medtagede, (og) måtte tage anselig skade ved det købmændene efter sådant forbuds bevilgelse foresatte dem en ganske ringe pris«. Ganske vist kan »dette års indavlede grøde i alle måder anses lige så slet som forrige«, men inden næste forårs sejlads begynder, »(kan) ingen slags mangel på korn og fedevare være at befrygte«⁴⁸. Fr. Raben, Ålholm m.fl. amter, anbefaler uden nærmere forklaring forbud indtil videre⁴⁹.

Hans Simonsen, Assens og Hindsgavl amter, melder om en »nogenledes god« afgrøde, som, skønt fodringen [halmen] er meget mindre, giver en del bedre i skæppen end forleden år. »Men er alligevel ved disse 2 åringer denne forskel, at i det forrige år var der en del gammelt korn fra 1738 i behold, hvorimod nu intet er tilovers af sidste års«, dels på grund af den hårde vinter, dels fordi kornet blev solgt⁵⁰. Th. Adeler, Nyborg og Tranekær amter, peger ligeledes på, at »forråden af gammel korn aldeles er udtæret, og indeværende års kornavling langt fra ikke har været så grødefuld og tilgængelig som næstafvigte års, foruden at det lidet, Gud har givet, de fleste steder har taget skade på marken«. Adeler bedømmer dog ikke forsyningsudsigterne ringere, end at han vil have et udførselsforbud ledsaget af et indførselsforbud. I øvrigt ser han det største problem i græsmangelen på grund af kulde og tørke indtil sidst i juli og nu (19/10) stærk og tidlig kulde med nattefrost og uvejr. Desuden er det dårligt oldenår, så svinene må fedes med korn⁵¹.

C. C. Schinkel, Dueholm, Ørum og Vestervig amter, melder om mådelig afgrøde og silde og slet indhøstning. Især har høavlen været ringe, så der i den

45. KK, A 1606.

46. KK, A 1607.

47. KK, A 1621.

48. KK, A 1605.

49. KK, A 1631.

50. KK, A 1612.

51. KK, A 1626.

kommende vinter vil blive tæret mere på kornet. Men navnlig er der »aldeles intet i behold af nogen slags korn fra forløbne år«⁵². Fra Ålborg stift melder I. Holck, at dette års kornafgrøde er »meget vel og ... bedre end næstafvigte års«, hvorfor forbud ikke agtes fornødent. Det samme gælder fedeverer, hvorpå der vel er lidt højere priser, men »ikke nogen mangel«⁵³. C. Gülden-crone, Viborg stift, melder, at »nærværende års grøde ... har, Gud være lovet, været god, så vidt rugavlen angår, men vårkornet har formedelst vejrligets vanskelighed i denne sommer ikkun været mådelig«. Forbud må anbefales, fordi der savnes »forråd af forrige åringers afgrøde, og man hører almindelig rygte, at der allerede af dem, som agter det igen af riget at udføre, bydes for 1 td. rug 4 slettedr. (256 sk.)«⁵⁴. I følge S. Müller, Skivehus amt, har »kornvæksten både været temmelig god og samme betids vel indbragt«. Men der er »aldeles ingen forråd til stede af forrige åringers afgrøde«, og rugsæden tegner vanskelig »formedelst den indfaldene strenge vinter«⁵⁵. Fra Dronningborg m.fl. amter melder D. Trappaud, at rugen »ej fylder så meget i laden«, men »dog næsten det samme i skæppen« som de forrige åringer. Men alle forråd af gammelt korn er »ganske udførte og fortæret«. Den ringe afgrøde af hø og halm vil kræve mere korn til fodring⁵⁶. J. Benzon, Århus stift, har fra toldstederne indhentet underretning om, hvor meget korn der i de sidste 6 år har været udskibet fra stiftet for »at kunne omgefehrlig calculere, hvor meget der udi et år som dette kan undværes, uden at indbyggerne selv skulle exponeres til at lide nød ... Indavlingen af rug og havre har været generaliter god, ja endog tildels bedre end i det sidst afvigte år, men bygget ikkun mådelig.« Undersøgelsen har vist, at da der »har været udskibet anseelige kvanta af korn i de forrige åringer, som ikke har været bedre end dette, så måtte deraf erfares, at dette district ligeledes i år fuldkommen kan føde sine indbyggere og endda udskibe en del til andre stæder.« Om der bør udstedes nyt forbud, må derfor komme an på efterretningerne fra de andre stifter, »samt hvorvidt Norge i år kan trænge til at må nødvendig forsynes fra Danmark«⁵⁷. I Skanderborg og Åkær amter har grøden, ifølge F. L. Woyda, også været »nogenledes god«, men landet var før høst »så godt som udtømmet for korn«⁵⁸. J. Gersdorff, Kalø amt, melder ligeledes om en »nogenledes god« kornafgrøde, der »dog ikkun fylder mådelig i laderne,

52. KK, A 1619.

53. KK, A 1603.

54. KK, A 1601.

55. KK, A 1632.

56. KK, A 1614.

57. KK, A 1642.

58. KK, A 1620.

formedelst vårkornet var kort og tyndagtig ... rugen giver over alt meget godt, ja mere end ordinær til skæppe, og de andre sorter ... ventes at blive middelmådig, så jeg endnu ej kan skønne ... at der på korn, især rug, kan blive trang eller dyrtid«. Forbud kan altid siden følge, hvis det bliver nødvendigt. Sker det nu, bliver følgen blot, at »købmændene deraf vil benytte sig og sætte en såre ringe, ja ubillig pris på kornet for den fattige bonde«. Og så kan det gå »ligesom i år ... at han til sommerdagen måtte give formuende købmænd dobbelt så meget, som han nu selv kunne bekomme«⁵⁹. F. Oertz, Koldinghus amt, mener ikke »man vel kan sige, at dette år på kornet har været misvækst«, men derimod en våd og vanskelig høst. Det store problem er, at den store udførsel før forbudet af 5. juli har »medtaget al den kornforråd, som af forrige åringers avl ... fandtes, ja jeg har selv hørt af proprietarierne, at en del ... ikke have een tønde gl. rug i behold«. Og desuden har man »allerede her erfaret, at købmændene indfinder sig og vil betinge korn hos landmændene«, så man må slutte, at de vil »endnu inden vinteren, om ikke forbud sker, købe og lade korn udskibe«⁶⁰. C. C. Gabel, Ribe stift, finder »jordens grøde ... temmelig god og af den bonitet, at man skulle vente, landets indbyggere kunne blive vel forsynet«, men hvis ikke nyt forbud kommer både på korn og fedevarer, vil der blive dyrtid og mangel, thi »landet er blot på begge dele, den velsignelse undtagen, som dette års grøde haver givet«, og »det er i pris og begærlig udenlands«. Befolkningen er urolig, »tilmed høres allerede lamentation iblandt almuen for befrygtende mangel«, hvis der ikke kommer forbud⁶¹. Endelig melder C. Teilmann, Lundenæs og Bøvling amter, at »rugavlingen, Gud ske lov, på de fleste steder har været god, undtagen på adskillige skarpe sandmarker«. Men vårkornet fejlede, og »den liden udførsel, som nyligen er sket, (har) allerede forhøjet kornprisen«. Da Teilmann samtidig frygter, at »den største del af proprietarierne og forpagtere (som står for anseelige udgifter til snapsting) ... vil blive graverede, når de ikke kan sælge deres fæ og korn«, foreslår han dels en vis begrænsning af forbudet, så godsejerne må udføre korn til dækning af deres renter, og dels at omslagsterminen flyttes til 1. maj, »da nogenledes kan skønne om afgrøden på marken«⁶².

Regeringen lod sig overbevise, og den 19. oktober 1740 udkom forbud på alle kornvares, så og smørs udførsel af Danmark til fremmede steder indtil videre. 24. oktober fulgte to enslydende plakater for hhv. den kgl. del af Holsten m.v.

59. KK, A 1635.

60. KK, A 1604.

61. KK, A 1595.

62. KK, A 1627.

og for Slesvig om forbud mod udførsel af korn. I disse to plakater anføres det udtrykkeligt, at forbudet sker, uanset at høsten er udfaldet »ziemlich wohl«.

Inden det nye forbud udkom, og før meddelelsen om det, da det var udstedt, nåede frem til Norge, kom der herfra nye nødråb. Den 22. oktober 1740 fremsendte stiftsamtmand Rappe en memorial af 17. oktober fra borgerne i Frederikshald og en af 22. oktober fra borgerne i Christiania⁶³. At bitter nød herskede i disse egne af landet, lades man ikke i tvivl om. Fra Frederikshald meldes, at alle fødevarereserver er brugt i den sidste lange og strenge vinter, »da ej alene den største del af bøndernes creature bortstyrtede for mangel af foder, og de, som mod foråret var i live, måtte de, for at underholde, først gribe til den ringe del af korn, de havde sparet til deres egne legemers ophold«. Og siden udeblev næsten helt de længselsfuldt ventede forsyninger fra Danmark. Man »måtte gribe til at afskære det halvmodne korn på agrene, samme tørre udi aksene, blande med bark og lade male til føde«. Den nye afgrøde blev ødelagt i den dårlige sommer, og af det lidet, som høstedes, »befindes næsten overalt hvede, rug og byg af orm i aksene at være fortærede«. Hos Christianiaborgerne spores tydeligt bitterhed mod Danmark. Til den store nød »er ingen anden årsag, end at Danmark til udenrigs stæder, førend forbudet blev bekendtgjort, allerede havde udført deres beholdninger«. Tilladelsen af 9. juli til indførsel har vist sig af begrænset værdi, bl.a. fordi »udi Engeland har været og endnu er forbudet at udføre kornvare«. Da 1740-høsten har svigtet, kan selv de bedste kornbygder næppe føde sig selv. Og svenskerne forventes at presse på, så prisen på korn drives op. Man forudser, at »mange kommer til at dø af hunger, og sygdom tage overhånd«. Derfor ønsker man forbudet af 10. september mod udførsel til vands suppleret med forbud mod udførsel også til lands. Et vist håb sætter man til, at udførselsforbudet i England snart vil ophøre. At Danmark ikke »med nogen føje (kan) besvære sig« over fri indførsel til Norge, bevises deraf, at nordmændene »udi de tider, vi fra andre steder kunne blive forsynede, altid har modtaget de kornvare, Danmark os tilbringer«, og »så kunne det og være billigt, at de igen forsyner os, når vi trænger, på det vi ej skulle lide nød«. Rappe kan i sin følgeskrivelse bekræfte, at indholdet i de to memorialer »er ej alene i alle måder sandfærdigt, men derforuden formår min pen ej at beskrive den elendighed så stor, som den allerede er i det ganske stift, eller forklare den nød, som der i fremtiden vil blive«. Han gentager sit ønske fra 18. juni om midlertidigt forbud mod brændevinsbrænden, »thi den umådelige drikken ... haver taget stor overhånd blandt gamle og unge af almuen ... Når korn dertil ikke er til fals, så købes commisbrød, som forbruges til brændevinsbrænden«.

63. KK, A 1637.

Havde Københavns magistrat tidligere på året været noget tilbageholdende med krav om forbud, lød der ganske andre toner i en supplik af 24. oktober 1740⁶⁴. Nu var end ikke forbudet af 19. oktober tilstrækkeligt. Det var et nødvendigt middel mod »den mangel og høje priser, (korn og smør) mere og mere steg udi, fordi der befandtes de, som opkøbte og udførte samme sorter vare her af riget til fremmede og udenrigs stæder, hvor høje potentater opretter og gør store magasiner«. Men nu er situationen mere alvorlig end som så, da der »her til staden ikke af indeværende års indavling er sket nogen synderlig tilførsel ... og vejene siden bliver så onde og besværlige, at de [bønderne] med læs ikke kan passere til stæderne, ligesom søen imidlertid kan blive innavigable«. Man ønsker derfor indtil videre forbud mod at brænde brændevin i København. Men også andre fødevarer stiger til »ganske usædvanlig og exorbitant pris«, hvorfor et forbud indtil videre overalt i Danmark, Norge og fyrstendømmerne mod at opkøbe og udføre flæsk, ost og talg bør gennemføres. Da disse forslag i forhold til magistratens tidligere udtrykte hensyn til landbrugets interesser betegner et temmelig stærkt omslag, har man øjensynligt fundet det nødvendigt at forklare den nye holdning ved at understrege lands og bys dybest set fælles interesser. »Begge deles velfærd og lyksalighed ere så inseparabelment forbundne med hinanden, at den ene ikke kan bestå uden den anden, thi når landmanden ikke haver noget at købe for, så kan købstædmanden intet sælge af sine vare til ham, og når købstædmanden intet negocierer og er udi sin vedbørlig stand, kan han ikke handle med landmanden og afkøbe ham sine vare«. Og endelig bør »København ikke crevere af hunger, fordi landmanden eller rettere at sige ubillige particulieres skal vinde«.

I sammenligning hermed virker en supplik fra de 32 mænd, også af 24. oktober, nærmest spag og tilbageholdende⁶⁵. Den er skrevet samme dag, som forbudene for Slesvig og Holsten udkom, og forudsætter ukendskab til dem. Pointen er netop, at man takker for det danske forbud, men gør opmærksom på, at det bliver illusorisk uden et tilsvarende for hertugdømmerne. Der findes jo nemlig undersætter »så gerrige at kunne agte privat interesse og pengefylde mere end Deres Maj^{ts} og almindelige bedste«, og de har mulighed for at udføre varerne via Holsten til »Frankrig, Spanien og flere stæder, hvor vivres ere i høj pris«. Man har erfaret, at der i Fyn og andre steder »skal i år være opkøbt og contraheret store partier.« Med vemod ser man tilbage på de forsyningsmuligheder, som mangelen på den indførselstilladelse, de 32 mænd tidligere havde foreslået, har forskertset. Nu har selv Danzig indført udfør-

64. KK, A 1639 (1628).

65. KK, A 1639.

selsforbud, og herfra »kunne man i maj sidstleden haft rugen her for omtrent 14 mk. tønden«. Nu må man i stedet se »skippere og andre, som tid til anden har opkøbt landets victualier alene lucrere, ved det de ligge her ... og under store priser tilbageholder og udhøkrer deres vare«. Da de 32 mænd erfarede om forbudene i hertugdømmerne, sendte de en ny supplik af 28. oktober⁶⁶, der udtrykte deres tilfredshed. Dog, helt tilfredse var de alligevel ikke, for de savnede forbud mod udførsel fra hertugdømmerne af malt, mel og gryn, i hvilke former de frygtede byg, rug og havre omsat og udført. At heller ikke udførsel af smør fra hertugdømmerne var forbudt, fandt man også meget betænkeligt, da det »på 3 ugers tid er stegen imod 50 pCto, gælder nu nogle 30ve mod 40 rdr. tønden, således ved dobbelt og derover mod forrige åringer«. Og yderligere stigning må befrygtes, da 1 td. mådeligt godt smør i Holland nu koster 200 gylden, »som gør i 14 pCto i dansk cour^t 91 rd. 1 mk. 3 1/5 sk.«

Fra Bornholm sendte den nyudnævnte amtmand J. C. Urne den 25. oktober, kort efter sin ankomst til øen, en beretning om den »overalt her på landet sig befindende store mangel af alle slags levnetsmidler og deraf flydende brødtrang og hungersnød«⁶⁷, og kort tid senere kom en bornholmsk delegation til København for at købe »rug og korn og andet til vores og landets nødtørftighed«. Den måtte rejse tomhændet hjem og skrev, inden den forlod hovedstaden, den 14. november en indtrængende bøn om, at der dog måtte blive udstedt forbud mod brændevinsbrænden på Bornholm, og om, at kongen »ville allernådigst behage at forunde os fattige mennesker for en billig pris noget af Deres Maj^{ts} havende rug og korn«⁶⁸.

Noget tyder på, at der trods de indførte forbud stadig er blevet opkøbt korn på spekulation i forventning om senere udførselstilladelse, eventuelt på dispensation. Den 21. november 1740 svarede stiftamtmand Gersdorff på en kgl. forespørgsel om, hvorvidt der endnu var kornmangel i Sjællands stift, at der klages over, at flensborgerne opkøber kornet »så at hverken købmænd eller andre ... kan få noget hos præster, forvaltere eller proprietarier«, så »endskønt man ikke kan klage over misvækst, så dog forårsager flensborgernes opkøb ... at af kornvare ikkun ganske lidet kommer til torvs, at kornvarene dagligen stiger udi pris, således at det snart for almuen (er) utålelig så mange penge derfor at kunne betale«. Han omtaler, at Københavns magistrat skal have iværksat en undersøgelse af, hvad forråd der findes i byen. Da der er troværdige forlydender om, at der »udi provinserne her og der skal være

66. KK, A 1639.

67. KK, A 1643.

68. KK, journ. B, nr. 8.

Guds velsignelse«, og at »ruget udi Kolding ikke skal i dette år have gældet mere end 10 mk.«, så foreslår han, at amtmændene overalt »straxen måtte inquirere hos proprietarier, forpagtere, præster og forvaltere, hvad kornvare, torsken og utorsken, de endnu til at sælge have i behold ... hvorefter tilførslen til de stæder, hvor derpå haves mangel, kunne for en på begge sider tålelig pris foranstaltes«⁶⁹.

Om undersøgelsen af Københavns forråd berettede de 32 mænd i en supplik af 14. december⁷⁰. De skønnede, at der i folks huse fandtes rug og mel til 2½ uge, gryn til 1½ uge, ærter til 5/6 uge, smør til 4/8 uge og flæsk til ⅔ uge. De gentog deres ønske af 28. oktober om, at forbudet for hertugdømmerne måtte blive udstrakt til også at omfatte mel, malt, gryn og smør, og antydede i øvrigt stærkt, at der fra Jyllands og hertugdømmernes vestkyst udsmygledes korn »med smacker til Holland og flere fremmede stæder«, mod hvilken trafik de foreslog »mængde af trofaste strandridere«.

Ikke alle fremsatte forslag og ønsker blev efterkommet, dertil var mange nok for stridende mod regeringens krisebekæmpende landbrugsprotektionistiske politik, men den 24. november udstedtes dog forbud mod brændevinsbrænden i Norge søndenfjelds, og samme dag kom et forbud for København mod at brænde brændevin af hvede og rug.

At formodningerne om opkøbte kornlagre her og der næppe er helt grundløse, viser en række ansøgninger fra begyndelsen af 1741⁷¹ om tilladelse til at udføre partier, af hvad der betegnes som »brandhvede«, hvorom det som regel hævdedes, at det var usælgeligt her i landet. Den første, der meldte sig med en sådan ansøgning den 24. januar 1741, var købmand Johan Detmer i Nakskov, som fra Lübeck var tilbudt 5 rd. pr. tønne for et parti på 3–400 td. brandhvede. 14. marts meldte selveste amtmanden over Ålholm m.fl. amter, Fr. Raben til Christiansholm, sig med ønske om at måtte udføre 1.000 td. »som af mine bønders landgildekorn ... befindes således med brandhvede og hejre bemenget, at ingen købmand her i landet tør tilforhandle sig det«. Fra købmand Niels Jacobsen Toft i Maribo foreligger en ansøgning af 15. marts. Han har, som han siger, »tilforhandlet mig af bønderne en del kornvare, som jeg haver købt dyrt, og taget noget af creditorer, så en tønne hvede haver kostet mig her på stedet 4 rdr.« Sine 200 tønner hvede vil han nu sælge i Lübeck, hvilket efter hans opfattelse »ikke kan være hinderligt, såsom her på

69. KK, B 19.

70. KK, B 27.

71. KK, B 175 (m.fl. herpå henlagte journ.nrr.)

stedet er en stor forråd af hvede«. Flere ansøgninger foreligger, men her skal endnu blot omtales en af 2. marts fra købmand Hans Martner i Nykøbing på Falster, der ganske frimodigt bekender at have brændt sig på indkøb med henblik på udførsel. Han har, før forbudet af 19. oktober 1740 blev publiceret, »tilforhandlet mig en del korn, hvoriblandt det største quantum er hvede, bestående af 800 tønder, ved hvilket indkøb og ventelig forhandling jeg havde håbet at få nogen oprejsning ... Da vinteren nu er ophævet, og det tegner sig til et velsignet frugtbart år ... og det allernådigste [læs: forbandede] forbud endnu ikke er ophævet«, så ansøger han om tilladelse til at udføre halvparten af sit forråd, »da jeg det andet halve quantum her i riget får at sælge for, hvad jeg kan få.«

Det må af det fremlagte materiale være klart, at der i flere områder af det danske monarki herskede katastrofal kornmangel i 1740 med deraf følgende dyrtid – og dette var i datiden et ganske anderledes skæbnsvangert begreb end i nutiden – og hungersnød til følge. Det gælder især i Sydnorge, i København og på Bornholm. Det må også være klart, at denne tilstand i nogen udstrækning havde sammenhæng med de klimatiske forhold og et høstudbytte i 1740, der i visse egne var under det normale. Men det er lige så klart, at der ikke har været tale om generel misvækst for Danmarks vedkommende. En sådan må bl.a. på grundlag af de københavnske torvepriser betragtes som udelukket for 1739-høstens vedkommende. Og om 1740-høsten er der så mange vidnesbyrd om i det mindste et tåleligt godt udbytte trods klimatisk betingede problemer både med udsæd og indbjergning, at man med rimelighed kan antage, at kun de to faktorer: den lange og strenge vinter 1739/40, som medførte, at landbruget selv tærede mere end normalt på kornet af 1739-høsten, og navnlig den ekstraordinært store udenlandske efterspørgsel fra det tidlige forår 1740, som hastigt fjernede de resterende kornlagre, bærer skylden for, at en noget reduceret høst i 1740 fik helt katastrofale følger for store dele af befolkningen.

Baggrunden for den udenlandske efterspørgsel efter den svigtende afsætning af dansk korn i 1730'erne, var formentlig dels, at den hårde vinter 1739/40 og udsigterne til en mindre god høst i 1740 også gjorde sig gældende ude i Europa, dels, og sandsynligvis især, krig eller forberedelse til krig. Fra 1739 forberedte Sverige sig på den krig med Rusland, som blev erklæret i 1741. I oktober 1739 begyndte krigen mellem England og Spanien. I december 1740 indledte Frederik II af Preussen med angrebet på Schlesien den østrigske arvefølgekrig, og fra 1740 herskede der stigende spænding mellem England og Frankrig.

At skurkene i dramaet var de korneksporterende købmænd, især de

flensborgske, lades man ikke i tvivl om. Men også andre grupper var i søgelyset, f.eks. godsejere, forpagtere og selv præster – kort sagt alle, som havde mulighed for at bidrage til den pludseligt så lønsomme eksport eller for, uden smålige hensyn til de befolkningsgrupper, som herved blev ramt på liv og helbred, at holde korn tilbage i forventning om stadigt stigende priser på det indenlandske marked.

At ret mange bønder høstede større fordel af prisstigningen, kan nok betvivles. Men at det kornproducerende landbrug som helhed gennem 2- og 3-dobbelte priser har fået rigelig kompensation for et noget reduceret høstudbytte i 1740, må nok anses for sandsynligt. Og dermed må det formentlig kunne betragtes som tilladeligt at lade i hvert fald de høje kornpriser i 1740 indgå i gennemsnitsberegningen af kornpriserne i 10-året 1740–49 som grundlag for en rentabilitetsvurdering.

Hvis jeg til slut på grundlag af det fremlagte materiale skal vurdere Aksel Lassens teori om sammenhængen mellem høstresultat og dødelighed, må jeg gøre gældende, at der ikke er noget i materialet, der støtter den opfattelse, at den dårlige høst er en følge af sygelighed – i hvert fald ikke blandt menneskene, men måske nok i nogen grad blandt husdyrene og da som følge af underernæring på grund af fodermangel –, mens alle vidnesbyrd klart peger på den omvendte sammenhæng, der efter min opfattelse også er den mest nærliggende: hungersnød med overdødelighed som følge af dårlig høst eller in casu mere korrekt: svigtende tilførsler til misvækstramte marginalområder og andre sårbare områder (større bysamfund) på grund af et ulykkeligt sammenfald af protektionistisk landbrugspolitik, uheldige klimaforhold og ret pludseligt opståede anormale markedsforhold. At overdødelighed i en sådan situation ikke nødvendigvis i alle tilfælde behøver direkte at skyldes sult, men måske nok så meget kan tilskrives sygdomme, som hungersvækkelsen har givet grobund, og som derfor meget vel kunne have virkninger flere år ud over den akutte nødssituation, forekommer nærliggende.

Danmarks folketal omkring år 1700

Af Hans Chr. Johansen

I artiklen foretager professor, dr. oecon. Hans Chr. Johansen en kritisk gennemgang af de metoder, som tidligere forfattere har anvendt til at beregne den danske befolknings størrelse forud for de første folketællinger. Det vises, at kirkebøgerne både i dåbs- og begravelseslisterne har så mange mangler, at summariske optællinger ikke kan give noget pålideligt resultat. I stedet vil det være nødvendigt at gennemføre meget detaljerede kildekritiske studier af et stort antal kirkebøgers kvalitet, før man kan nå frem til pålidelige resultater.

Forud for den første danske folketælling i 1769 har vi kun relativt usikre formodninger om, hvor stor Danmarks befolkning har været; men forskellige forfattere har ud fra andet materiale søgt at skønne over befolkningens størrelse i de 100 år, der ligger forud for 1769.

I det følgende skal forsøges en vurdering af nogle af disse beregninger med henblik på at se, om de fører til rimelige resultater med hensyn til de vigtigste størrelser, der bestemmer ændringer i folketallet, det vil sige antallet af fødsler og dødsfald og omfanget af vandringer til og fra de områder, der behandles. Der vil desuden blive foretaget en gennemgang af fejkilderne i det materiale, som de pågældende forfattere har benyttet for at se, om der i kilderne kan være fejltyper, som ikke er taget i betragtning af disse forfattere, og som kan være af betydning for resultaternes pålidelighed.

Flest forfattere har beskæftiget sig med tiden 1735–69, idet man da tilsyneladende har relativt sikker grund under fødderne som følge af, at der fra Kommercekollegiet blev indsamlet oplysninger fra bisperne om det årlige antal fødte og døde i hvert stift for hvert af disse år. Såfremt vandringerne til og fra udlandet har været omtrent lige store, skulle man derfor kunne beregne hvert års folketal ved at regne baglæns fra 1769, idet man trækker de fødte fra og lægger de døde til.

Der er imidlertid almindelig enighed blandt de forfattere, der har beskæftiget sig med disse tal, om, at man ikke uden videre kan godtage hverken 1769-folketællingens eller bispelisternes tal, da der kan påvises en del mangler i disse. I tabel 1 er vist de korrektioner, som nogle af de vigtigste fremstillinger har anvendt.

Tabel 1: *Befolkningsudviklingen 1735–69.*

	Ukorrigerede tal fra befolknings- statistikken	Beregninger foretaget af			
		Schar- ling I	Schar- ling II	Adolph Jensen	Aksel Lassen
		1000 personer			
Folketal 1769	786	828	835	838	810
Antal fødte 1735–69	795				
Antal døde 1735–69	753				
Tilvækst 1735–69 ..	42	46	50	63	96
Folketal 1735	744	782	785	775	714

Kilder: V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik, bind I, 1885, side 416 og supplement til samme, 1890, side 82.

Ad. Jensen: Befolkningsforholdene i de nordiske lande i det 18. århundrede, National-økonomisk Tidsskrift, 1935, side 1ff.

Aksel Lassen: Fald og fremgang, 1965, side 530.

Med hensyn til 1769-tællingen er korrektionerne fremkommet ud fra overvejelser over befolkningstilvæksten mellem 1769 og 1801, hvor de fleste regner med, at den tyder på ret store mangler i tællingen, mens Aksel Lassen ud fra de samme kriterier, som omtales ved hans øvrige beregninger nedenfor, mener, at der er tale om mindre fejl end hidtil antaget. Dette begrundes han tillige med, at man derved når frem til et billede af omfanget af de indre vandringer, der stemmer godt overens med det, man får fra andre kilder, og at det giver en rimelig kønsproportion, såfremt man antager, at de personer, der mangler i tællingen, alle er mænd.

Scharling accepterer for årene 1735–69 i sin første beregning i det store og hele bispelisterne tal for fødte og døde, og i den anden regnes der kun med små fejl.

Adolph Jensen har inddraget nogle mindre korrektioner i bispelisterne, som blev påvist af Statistisk Bureau i 1905¹. Han regner tillige med, at der i tallene for de fødte mangler dødfødte og en del børn, der døde før dåben, mens en del af disse er med i tallene for døde. Han konkluderer derfor: »Den omstændighed, at de indberetninger, som overhovedet indeholder bemærkninger om dødfødte, angiver tal, der ligger så lavt som ca. 2 pct. af samtlige fødte, tyder på, at en væsentlig del forblev uregistrerede. Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at de dødfødte, som begravedes på kirkegården, i almindelighed er blevet registrerede og i listerne inkluderede i tallene for døde. I overensstemmelse med det skøn, bearbejderen af general-ekstrakterne (afdøde dr. Edv.

1. Statistisk Tabelværk, V, A, 5, Befolkningsforholdene i det 19. århundrede, 1905.

Mackeprang) udtaler i det foran nævnte tabelværk, har jeg, for at neutralisere den sandsynlige fejlregning af dødfødte, formindsket tallene for døde i tiden før og efter 1780 med henholdsvis 2 og 1 pct. af de respektive tal for fødte«².

Denne korrektion betyder en forøgelse af tilvæksten i tiden 1735–69 med ca. 16.000 personer; men det må ved bedømmelsen af det skønsmæssige fradrag på 2 pct. tages i betragtning, at det er baseret på oplysninger, der er fra tiden efter 1775 og kun vedrører enkelte dele af landet.

Aksel Lassen har gjort en betydeligt større indsats med henblik på at vurdere bispelisternes pålidelighed. Han har dels foretaget en række undersøgelser ved optællinger fra kirkebøger af fødte og døde, dels nøje gennemgået forholdene i Ålborg stift 1780–99 samt i dele af Århus stift for endnu længere tidsrum. Konklusionen på dette er, at der må regnes med, at korrektionen hos Ad. Jensen er for lille, og at det vil være mere rimeligt med et fradrag på 5½ pct. af de begravede for at gøre tallene for fødte og døde i begravelseslisterne sammenlignelige. Som dokumentation herfor henvises også til den undersøgelse, som Gustav Bang har foretaget på sjællandsk kirkebogsmateriale³, og hvor han når frem til et tilsvarende resultat. Dette fradrag medfører en betydelig større befolkningstilvækst end den, som er antaget af de tidligere forfattere.

Aksel Lassen har tillige fremdraget et omfattende – hidtil ukendt – materiale for tiden forud for 1735, og han har ved den samme metode som for perioden 1735–69 og ved at regne op til hele landet fra de områder, han har kunnet studere, ført befolkningsudviklingen endnu længere tilbage og beregnet folketallet i Danmark tilbage til midten af det 17. århundrede.

Det er imidlertid karakteristisk, at de nævnte forfattere i deres forsøg på at foretage korrektioner i bispelisterne hovedsagelig har interesseret sig for fejl, der fremkommer, såfremt dødfødte og børn, der døde udøbte, kun er medtaget i begravelseslisterne, fordi præsterne har registreret kirkelige handlinger, altså dåb og begravelse, og ikke demografiske begivenheder, fødsel og dødsfald. Der kan derfor være grund til at undersøge nærmere, om der i de anvendte kilder kan påvises andre fejltyper, som kan få indflydelse på beregningerne. Dette vil blive forsøgt nedenfor med særligt henblik på at vurdere Aksel Lassens resultater, idet der dog først skal gøres nærmere rede for denne forfatters beregningsmåde for derved at gøre det muligt at sammenholde usikkerheden i kildematerialet med nøjagtigheden i resultaterne.

Udviklingen på *Fyn* vurderer Aksel Lassen ud fra optællinger i kirkebø-

2. Ad. Jensen: Befolkningsforholdene i de nordiske lande i det 18. århundrede, Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1935, side 5f.

3. Gustav Bang: Sjællandsk landbefolkning i det 17. og 18. århundrede, Historisk Tidsskrift, 7. rk., II, side 417–54.

Tabel 2: Folketallet på Fyn og Langeland 1660–1769

År	Folketal ved periodens begyndelse	Antal fødte	Antal begravede (—udøbte)	Årligt antal pr. 100 indbyggere midt i perioden	
				fødte	begravede
1660–69	54 100	18 200	9 700	3,1	1,7
1670–79	62 600	22 300	15 600	3,4	2,4
1680–89	69 300	22 700	18 200	3,2	2,5
1690–99	73 800	20 900	17 000	2,8	2,2
1700–09	77 700	25 600	19 500	3,6	2,8
1710–19	83 800	23 000	20 000	2,7	2,3
1720–29	86 800	24 500	19 300	2,7	2,2
1730–39	92 000	24 800	20 000	2,6	2,1
1740–49	96 800	25 500	24 500	2,6	2,5
1750–59	97 800	24 900	23 200	2,5	2,4
1760–69	99 500	28 800	27 100	2,9	2,7

Kilde: Aksel Lassen: Fald og fremgang, side 505.

gerne i et vekslende antal sogne, der i 1769 havde fra 3,7 til 8,6 pct. af Fyns befolkning (inkl. Langeland). Der er optalt de faktisk indførte døbte, mens der i begravelserne er fradraget de dødfødte og udøbte, således at der i dette tilfælde ikke har været brug for at anvende nogen fast fradragsprocent. Ved opregning til hele Fyn fås den i tabel 2 viste udvikling. Fødsels- og døds-hypighederne (antal fødte og døde pr. 100 indbyggere) i denne og de følgende tabeller findes ikke hos Aksel Lassen, men er beregnet på grundlag af de foregående kolonnens tal.

I *Århus stift* findes der bevaret bispelister tilbage til 1695. Disse er af Aksel Lassen anvendt til en tilbageregning fra 1769, idet de officielle tal for døde først er reduceret med 5 pct.⁴ Aksel Lassen offentliggør kun det derved beregnede fødselsoverskud for hvert tiår 1700–69 (side 507–08); men ved at anvende hans grundmateriale (s. 483–84) kan man finde frem til, hvor mange fødsler og dødsfald, der omtrentlig indgår i beregningerne. Disse tal er vist i tabel 3.

For *Sjælland-Møn* findes der ikke officielle tal før 1735, men Aksel Lassen anvender for dette område de tal, der kan hentes fra Gustav Bangs tidligere nævnte undersøgelser, hvor denne forfatter mener at kunne finde 5½ pct.

4. Aksel Lassen gør ikke nærmere rede for, hvorfor han nogle steder vælger en korrektion på 5 pct. og andre steder 5½ pct. Ved beregningen af døbte og begravede pr. 100 indbyggere har det dog ingen betydning for størrelsesordenen, om man vælger den ene eller den anden korrektion.

Tabel 3: *Folketallet i Århus stift (eksklusive Samsø) 1700–69*

År	Folketal ved periodens begyndelse	Antal fødte	Antal begravede (—5 pct.)	Årligt antal pr. 100 indbyggere midt i perioden	
				fødte	begravede
1700–09	74 800	28 600	24 700	3,7	3,2
1710–19	78 700	28 800	22 400	3,5	2,7
1720–29	85 100	30 100	23 500	3,4	2,7
1730–39	91 700	32 400	25 900	3,4	2,7
1740–49	98 200	34 000	30 100	3,4	3,0
1750–59	102 100	35 000	29 400	3,3	2,8
1760–69	107 700	36 700	32 100	3,3	2,9

Kilde: Aksel Lassen: Fald og fremgang, side 483–84 og 507–08.

dødfødte og udøbte blandt kirkebøgernes begravede, som ikke findes i dåbslisterne. Disse tal er derefter opregnet til hele Sjælland og ved at regne bagud fra 1769-tællingens tal kan man få en oversigt over udviklingen. På grund af en ret forskelligartet udvikling i Sjællands enkelte dele gennemføres en opdeling på amtsbasis, og i tabel 4 og 5 er vist to eksempler på de resultater, som Aksel Lassen derved kommer frem til.

Ved de beregninger, der ligger til grund for tabel 2–5 er der, som det korrekt fremhæves af Aksel Lassen, ikke taget hensyn til de indre vandringer mellem de forskellige regioner. Dette må naturligvis gøres, idet de fundne fødsels- og

Tabel 4: *Folketallet i Københavns amt 1660–1769*

År	Folketal ved periodens begyndelse	Antal fødte	Antal begravede (—5½ pct.)	Årligt antal pr. 100 indbyggere midt i perioden	
				fødte	begravede
1660–69	30 449	9 200	6 602	2,9	2,1
1670–79	33 047	8 180	10 136	2,4	3,2
1680–89	31 091	9 160	8 350	2,9	2,7
1690–99	31 901	10 610	9 909	3,3	3,1
1700–09	32 602	8 670	8 132	2,6	2,5
1710–19	33 140	8 490	11 343	2,7	3,6
1720–29	30 287	9 920	9 044	3,2	2,9
1730–39	31 163	10 960	10 146	3,5	3,2
1740–49	31 977	12 450	11 200	3,8	3,4
1750–59	33 227	12 580	11 883	3,7	3,5
1760–69	33 924	12 310	11 305	3,6	3,3

Kilde: Aksel Lassen: Fald og fremgang, side 500.

Tabel 5: Folketallet i Præstø amt 1660–1769

År	Folketal ved periodens begyndelse	Antal fødte	Antal begravede (—5½ pct.)	Årligt antal pr. 100 indbyggere midt i perioden	
				fødte	begravede
1660–69	11 940	8 820	9 358	7,6	8,0
1670–79	11 402	13 570	9 728	10,2	7,3
1680–89	15 244	11 640	7 439	6,7	4,3
1690–99	19 445	15 980	11 001	7,3	5,0
1700–09	24 424	16 630	12 037	6,2	4,5
1710–19	29 017	15 850	13 860	5,3	4,6
1720–29	31 007	16 970	12 530	5,1	3,8
1730–39	35 447	16 020	16 777	4,6	4,8
1740–49	34 690	14 620	12 939	4,1	3,6
1750–59	36 371	17 270	14 012	4,5	3,7
1760–69	39 629	16 400	14 269	4,0	3,5

Kilde: Aksel Lassen: Fald og fremgang, side 502–03.

dødshyppigheder vil blive for store, hvis det drejer sig om fravandringsområder, mens de vil være for små, hvis der er tale om tilvandringsområder.

Aksel Lassen regner med, at ind- og udvandring fra Århus stift nogenlunde har opvejet hinanden i perioden, mens Fyn-Langeland skulle have haft en nettotilvandring på ca. 6.000 personer mellem 1660 og 1769 (s. 69). På Sjælland regnes med, at Præstø amt har afgivet ca. 10.000 personer i den samme periode, mens Nordøstsjælland netto har været et tilvandringsområde (s. 37). Dette passer udmærket sammen med, at tabel 2–5 tidligt i perioden viser den højeste fødselshyppighed i Præstø amt og den laveste i Københavns amt.

Prøver man at korrigere for de fejl, der fremkommer i tabel 2–5 på grund af vandringerne, idet man for Fyn-Langeland og Præstø amt fordeler de nævnte vandringstal jævnt over perioden, kommer man til de fødselshyppigheder, der er vist i tabel 6. Københavns amt har måttet udelades, da Aksel Lassen ikke udtaler sig om vandringen til dette amt isoleret. Tallene indgår i tallene for hele Nordøstsjælland.

To ting falder i øjnene ved bedømmelsen af tallene i tabel 6. Det ene er den meget store forskel i niveauet mellem fødselshyppighederne i de tre områder. Omkring 1800, hvor statistikken har nået en betydelig grad af pålidelighed, svinger fødselshyppigheden inden for et niveau på 2,9–3,3 mellem de enkelte stifter.

Det andet er, at der i alle tre serier er en tendens til, at fødselshyppigheden stiger, jo længere man kommer tilbage i tiden, hvilket kan være et tegn på, at

Tabel 6: *Fødselshyppigheder, korrigeret for vandringer 1660–1769*

År	Fyn-Langeland	Århus stift	Præstø amt
1660–69	3,5	–	4,1
1670–79	3,7	–	6,1
1680–89	4,0	–	4,6
1690–99	2,9	–	5,5
1700–09	3,3	3,7	5,1
1710–19	2,8	3,5	4,5
1720–29	2,8	3,4	4,6
1730–39	2,7	3,4	4,2
1740–49	2,7	3,4	3,9
1750–59	2,6	3,3	4,4
1760–69	2,9	3,3	4,0

der er regnet med for lille et folketal, når hyppigheden beregnes for de tidligste år.

Et for lille folketal kan fremkomme ved for store tal for fødte, et for lille tal for døde eller ved, at der er regnet med for stor fravandring eller for lille tilvandring i perioden.

Ved bedømmelsen af tallene som udtryk for frugtbarheden i befolkningen må man tage i betragtning, at det fradrag på 5½ pct., der er i dødstallene for Århus stift og Præstø amt, og undladelsen af at tælle dødfødte og udøbte døde med i de fynske tal, betyder, at det faktiske antal fødsler ligger noget højere end tabellens tal, svarende til en forøgelse af fødselshyppigheden med 0,1–0,2.

Tilsvarende beregninger over dødeligheden for de samme tre områder er vist i tabel 7.

Også disse tal viser store regionale forskelle, og således, at det ligesom ved fødselshyppigheden, er Præstø amt, der ligger højest, og Fyn-Langeland, der ligger lavest. Derimod er der ikke nogen udpræget tendens i retning af, at dødeligheden skulle være stigende, jo længere man går tilbage i tiden, men dette billede ville under alle omstændigheder være sværere at få frem ved dødstal, fordi de årlige udsving i dødeligheden i ældre tiders samfund altid er betydeligt større end udsvingene i fødselshyppigheden. Som ved fødselshyppigheden må man have i erindring, at tallene i tabel 7 er 0,1–0,2 for små som følge af, at der er foretaget fradrag for dødfødte og udøbte i begravelleslisterne.

Til sammenligning med tallene i tabel 7 kan det oplyses, at dødshyppigheden omkring 1800, hvor registreringen anses for at være en del mere pålidelig, for provinsen som helhed har ligget på knap 3,0 pr. 100 indbyggere, og dette

Tabel 7: Dødshyppigheder, korrigeret for vandringer 1660–1769

År	Fyn-Langeland	Århus stift	Præsto amt
1660–69	1,9	–	4,3
1670–79	2,6	–	4,4
1680–89	2,7	–	2,9
1690–99	2,4	–	3,8
1700–09	2,5	3,2	3,7
1710–19	2,4	2,7	4,0
1720–29	2,2	2,7	3,4
1730–39	2,2	2,7	4,4
1740–49	2,6	3,0	3,4
1750–59	2,4	2,8	3,6
1760–69	2,7	2,9	3,4

tal er baseret på år, hvor der ikke har været tale om, at epidemier eller hungersnød har givet en overdødelighed. Dette er sjældent tilfældet for et helt årti før 1769, og man må derfor nære mistanke om, at der er registreret for få dødsfald på Fyn-Langeland og i Århus stift, eller at det beregnede folketal er for lavt, hvilket også kan fremkomme ved en underregistrering af dødsfaldene.

Det skal på den baggrund i det følgende undersøges, hvor sandsynlige de i tabel 6 og 7 beregnede størrelser er, og hvor korrekt det materiale, der er anvendt af Aksel Lassen, kan anses for at være. Dette vil ske for hvert af de tre udvalgte geografiske områder for sig.

Udviklingen på Fyn

For Fyns vedkommende bringer Aksel Lassen i sin bog nogle supplerende oplysninger for 1660'erne ud over dem, han har fået ved den optælling, der er lagt til grund for beregningerne i tabel 2. Han refererer således H. H. Fussings tal fra 14 fynske sogne i 1660'erne, og på grundlag heraf beregnes (s. 87) fødsels- og dødshyppigheder for bl.a. 1660–66. Gennemsnittet for de syv år er henholdsvis 5,1 og 5,3, altså langt større end de fynske tal i tabel 6 og 7, der kun dækker tre år mere, og selv om der tages et vist forbehold med hensyn til niveauet, foreslås der dog ikke en korrektion, der på nogen måde vil kunne reducere de to tal til en størrelsesorden som den, der er beregnet i tabel 6 og 7. Hertil kommer, at det oplyses (s. 253), at der i de af Aksel Lassen bearbejdede sogne er en overvægt af nordfynske, der »var forholdsvis hårdt ramt i 1660«. Dette skulle betyde, at dødeligheden i tabel 7 burde være højere end Fussings tal.

Kontrolmuligheder for den efterfølgende tid er der kun små muligheder for i Aksel Lassens materiale, heller ikke ved sammenligning med bispelisterne fra 1735–69, idet de fynske tal da er lagt sammen med tallene for Lolland-Falster.

For at få en idé om, hvad der kan ligge bag de lave tal for Fyn, er gennemført en kontrolundersøgelse på en del af Aksel Lassens grundmateriale, først og fremmest kirkebogen for Norup sogn vest for Odense fjords udløb for årene 1690–1709. Sognet indgår i Aksel Lassens beregningsgrundlag og udgør for de pågældende år 9 pct. af det fynske materiale, som er anvendt til at beregne fødsels- og dødshyppighederne, men man kan naturligvis ikke regne med, at sognets forhold, som de omtales nedenfor, er repræsentative for hele Fyn.

Ifølge kirkebogen for sognet er der i de tyve år født 205 børn, mens antallet af begravede er 134, hvoraf 5 formodentlig er dødfødte eller udøbte, således at fødselsoverskuddet skulle være på 76 personer – Aksel Lassens tal (s. 506) er på 75. Underregistreringen – 5 i forhold til 134 – ligger tilsyneladende tæt på det niveau, som Aksel Lassen anvender på andre geografiske områder.

En nærmere analyse af de døbte og begravede person for person og familie for familie afslører imidlertid, at der må være langt alvorligere mangler i materialet end de fem, der savnes i dåbslisterne. Det første, der virker overraskende, er, at af de 205 fødte børn findes der inden for det første år efter dåben kun begravelsesregistreringer på 12, d.v.s. at spædbørnsdødeligheden skulle have været på ca. 6 pct. af en årgang, eller såfremt man medtager de fem, der manglede i dåbslisterne, en dødelighed på 8 pct. I sidste halvdel af det 18. århundrede er den tilsvarende dødelighed på ca. 25 pct. i de danske landdistrikter^{5,6}, og selv dette tal er efter en international målestok lavt. Et niveau på 8 pct. viser den danske befolkningsstatistik ikke før i 1920'erne, og man kan derfor med meget stor sikkerhed sige, at et meget betydeligt antal døde børn må mangle i begravelseslisterne.

Når man skal vurdere, hvilken betydning det får for befolkningstilvæksten, at dødelighedsregistreringen er mangelfuld, er det af afgørende betydning, om de pågældende børn også mangler på dåbslisterne, idet tilvæksten så bliver den samme, som hvis der ikke var taget hensyn til manglerne, eller om de kun mangler på begravelseslisterne, idet befolkningstilvæksten så vil blive reduceret betydeligt.

5. Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, 1975, side 118 ff.

6. I en undersøgelse af befolkningsudviklingen på Sejrø har Anders V. Kaare Frederiksen vist, at spædbørnsdødeligheden var stærkt aftagende mellem 1650 og 1800. Han finder omkring 1700 en spædbørnsdødelighed på over 30 pct. A. V. Kaare Frederiksen: Familierekonstitution, 1976, side 80ff.

Den lave fødselshyppighed i tabel 6 for årene 1690–1709 kunne tyde på, at i hvert fald en del af de manglende ikke findes i dåbslisterne. Tænker man sig imidlertid, at alle mangler skulle forklares ad denne vej, og at den korrekte spædbørnsdødelighed var på 25 pct., ville det kræve, at der i sognets kirkebog i de 20 år manglede godt 50 børn både blandt de døbte og de begravede.

Antallet af fødte ville så stige fra ca. 200 til ca. 250, og antallet af døde spædbørn fra 12 til 62. Dette ville imidlertid – overført på hele det fynske materiale – medføre, at fødselshyppigheden skulle have været ca. 4,0 og dødeligheden 3,5, og det forekommer ikke rimeligt, at dette skulle have været tilfældet over en tyve års periode ud fra det kendskab, som vi iøvrigt har til det 17. og 18. århundredes befolkningsforhold.

Det samme resultat kommer man til, hvis man betragter aldersfordelingen for de døde i Norup. I tabel 8 er vist denne fordeling under forskellige forudsætninger og sammenlignet med andre kendte aldersfordelinger.

Kirkebogens tal viser alt for mange gamle blandt de døde, selv sammenlignet med en fordeling, der skulle karakterisere en betydelig overdødelighed for gamle, og det er utænkeligt, at der skulle være en sådan overdødelighed over tyve på hinanden følgende år. Tilføjes af 50 døde spædbørn fjerner stort set overdødeligheden for de gamle, men giver for få døde med en dødsalder fra 1–10 år. Det synes derfor mest sandsynligt, at der mangler omkring 50 døde, og at de fordeler sig med noget over halvdelen på døde under et år og noget under halvdelen over 1 år. Det betyder formodentlig også, at det kun er en del af de 50, der mangler i dåbslisterne, og at det af Aksel Lassen beregnede fødselsoverskud derfor er 20–30 personer for stort⁷. Da det vil betyde, at befolkningen på Fyn i det 17. århundrede har været større end antaget af Aksel Lassen, passer det også med, at fødselshyppigheden i tabel 6 viser en stigende tendens, når man går tilbage i tiden, idet den i så fald er beregnet i forhold til for små befolkningstal.

Det er ikke muligt at foretage en tilsvarende kontrol på alle de 11 fynske sogne, der indgår i Aksel Lassens materiale, idet de fleste sognes kirkebøger er dårligt ført og kun indeholder få aldersangivelser. Der er dog to undtagelser, nemlig Kauslunde og Ørbæk. For disse er aldersfordelingen for de døde medtaget i tabel 8. Billedet her svarer bedre til sammenligningen med 1790–99; men der er dog atter en for lille procent af 1–10-årige, således at man også i disse sogne må regne med mangler blandt de begravede, omend fejlene må være af betydeligt mindre omfang end i Norup.

7. For dette taler også, at materialet viser flere eksempler på, at et forældrepar har fået døbt to børn med samme navn inden for de 20 år, uden at der findes en begravelsesregistrering på det ældste barn mellem de to dåbshandlinger.

Tabel 8: *Aldersfordelinger for døde i en række sogne*

	Aldersgruppe				I alt
	Dødfødte og døde under et år	Dødsalder			
		1-10 år	11-60 år	61 år og derover	
		pct.			
Normale forhold 1790-99 ¹⁾	31	16	26	27	100
Enkeltår med overdødelighed for gamle ²⁾	15	15	33	37	100
Norup kirkebog uden korrektioner 1690-1709	10	8	39	43	100
Norup kirkebog med tillæg på 50 udøbte	35	6	28	31	100
Ørbæk kirkebog uden korrektioner 1690-1709	33	7	29	31	100
Kauslunde kirkebog uden korrektioner 1690-1709	34	10	31	25	100

¹⁾ Taget fra dødeligheden i 26 danske landsogne, jf. Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, side 127.

²⁾ Dødeligheden i Fodslette 1762-63, jf. Hans Chr. Johansen, *op.cit.*, side 83.

Hvordan den samlede udvikling har været på Fyn, kan naturligvis ikke bevises ud fra disse spredte tal, men den tendens, der ligger i tolkningen af tallene, synes at give mere sandsynlige niveauer for fødsler og dødsfald end Aksel Lassens. At det ikke er urimeligt at regne med betydelige fejl i begravelseslisterne, viser sig også ved, at en repræsentativ undersøgelse af fejl i danske kirkebøgers begravelseslister så sent som i 1750'erne i gennemsnit viser mangler på ca. 16 pct.⁸

Det kan endelig tilføjes, at en undersøgelse af fertilitets- og dødelighedsforhold på Tåsinge i sidste halvdel af 1600'tallet⁹ viser, at udviklingen, f.eks. i fertilitet og vielseshyppighed der har et forløb, der minder meget om de forhold, som man kender fra slutningen af 1700'tallet, og det, skønt der er tale om et område, som ifølge andre undersøgelser var stærkt påvirket af befolkningstab under svenskekrigene, således at man kunne forvente, at der ville være unormale forhold, f.eks. stor tilvandring af unge og dermed et stigende antal fødsler og færre dødsfald end under mere stabile forhold.

8. Hans Chr. Johansen, *op. cit.*, side 68.

9. Poul Thestrup: *Household Structure on the Island of Tåsinge 1678* in Sune Åkerman, Hans Chr. Johansen and David Gaunt (ed.): *Chance and Change*, 1978, side 13-22.

Konklusionen må derfor blive, at man ikke ud fra det anvendte materiale kan fæste lid til de beregninger, som Aksel Lassen har gjort af det fynske folketal omkring 1700.

Udviklingen i Århus stift

I dette område er det vanskeligere at kontrollere Aksel Lassens kildemateriale, idet det udgøres af den officielle statistik – bispeindberetningerne. For at kunne gennemføre en undersøgelse af tilsvarende art som på Fyn måtte man kræve, at der for en længere tidsperiode og for et helt herred fandtes bevaret kirkebøger med gode aldersangivelser for de begravede, og det synes intetsteds at være tilfældet.

I stedet er valgt at foretage en nærmere undersøgelse af forholdene i Hedensted sogn, hvis kirkebog Aksel Lassen anvender til at demonstrere, hvorledes man ved at anvende tallene for døbte og begravede minus udøbte kan nå frem til en rimelig vurdering af befolkningsudviklingen mellem 1660 og 1769 (s. 258 og 495), idet der bortset fra korrektionen for de udøbte på begravelseslisterne er tale om, at Aksel Lassen accepterer sognets kirkebøgers opgivelser.

Kontrolundersøgelsen er koncentreret omkring årene 1700–14. Midt i perioden skiftes kirkebogsfører, og dette giver mulighed for at sammenligne kirkebogsføringen før og efter dette skift. Man får da for årene 1700–06 (inkl.) i gennemsnit 12 døbte og 8 begravede om året og for årene 1707–14 (inkl.) 17 døbte og 13 begravede om året. Selv om tallene er små, giver sammenligningen et fingerpeg om, at kirkebogsføringen i den første af de to perioder ikke synes at være helt, som den burde være, og dette bekræftes da også ved et nærmere studium af indholdet af begravelseslisterne for årene 1700–06. Det viser sig nemlig, at af de 56, der er blevet begravet i disse år, er kun ni under et år (heraf en dødfødt), 10 er andre børn, og 37 er voksne. Sammenlignet med de normale forventninger, der blev beskrevet i tabel 8, forekommer der således også i dette sogn et meget lavt antal døde spædbørn. Dette forhold kommer også frem, såfremt man direkte undersøger, hvor mange af de 82 døbte børn fra disse år, der forekommer i begravelseslisterne inden deres et års fødselsdag. Det er kun 8 børn, d.v.s. en spædbørnsdødelighed på under 10%, et niveau, der som tidligere omtalt må anses for ganske usandsynligt for denne periode.

Sammenligningen med årene efter 1706 kunne umiddelbart føre til den slutning, at den lave spædbørnsdødelighed skyldtes mangler både på dåbs- og begravelseslisterne, da tallet stiger begge steder i den sidste delperiode. Som for Norups vedkommende fører en sådan antagelse imidlertid til problemer med den relative aldersfordeling for de begravede, idet der så må antages at

være for få 1–10 årige blandt de begravede. Man må derfor regne med, at der også i Hedensted er tale om, at en del af underregistreringen på begravelsessiden rammer andre end udøbte, således at fødselsoverskuddet har været mindre end af Aksel Lassen antaget. Er det korrekt, betyder det formodentlig også, at selv efter at den nye kirkebogsfører har fået rettet op på forgængerens forsyndelser, er der mangler i begravelseslisterne, således at Aksel Lassen også for disse år regner med for hurtig befolkningstilvækst. Skulle Aksel Lassens beregninger af befolkningens størrelse (s. 495) være korrekte, ville de i øvrigt implicere, at fødselshyppigheden i årene 1707–14 havde været på knap 6 pct. om året og dødeligheden på ca. 4½ pct. Disse tal forekommer alt for store (jf. tabel 6 og 7) selv ud fra Aksel Lassens egne forudsætninger, og man må derfor konkludere, at der også i det jyske kirkebogsmateriale kan påvises sådanne mangler, at det må anses for risikabelt at basere en vurdering af folketallets udvikling på en summarisk korrektion af den officielle statistiks opgivelser af antallet af døbte og begravede.

Udviklingen på Sjælland

For Sjælland anvender Aksel Lassen som nævnt Gustav Bangs optællinger fra 30 sjællandske kirkebøger. Et nærmere studium af de udvalgte sognes kirkebøger afslører imidlertid også her en række problemer.

For det første kan man stille sig noget tvivlende til rigtigheden af Gustav Bangs optælling. Mange af de anvendte kirkebøger har en relativt ufuldstændig registrering af de begravede børns navne. Der er f.eks. tale om en vending som »Jens Hansens barn« uden aldersangivelse. Hvilke muligheder har man i et sådant tilfælde for at afgøre, om det er det barn, som Jens Hansen kan have fået umiddelbart forud uden dåbsregistrering i kirkebogen, eller om det drejer sig om et noget ældre barn, der er døbt flere år før? Men det er nødvendigt at vide dette for at kunne beregne, hvor stor en andel der mangler i dåbslisterne på grund af dødfødsel eller dødsfald før dåb.

For det andet viser en nærmere gennemgang af de forholdsvis få kirkebøger, der har aldersangivelser ved alle eller næsten alle døde, at der formodentlig også på Sjælland må regnes med betydelige mangler i begravelseslisterne, hvis konsekvens vil være, at befolkningstilvæksten har været en anden end den, som Aksel Lassen antager. I tabel 9 ses forholdene i fire af de af Gustav Bang udvalgte sogne omkring år 1700. De har alle en lav børnedødelighed – de 5½ pct. er ikke fratrukket – på omkring 3/5 af det forventede, og aldersfordelingen for de døde viser da også ligesom ved de tidligere viste eksempler, at der formodentlig er for få i aldersklassen under et år. Et andet helt klart tegn på

Tabel 9: Dødelighedsforholdene belyst ud fra nogle sjællandske kirkebøger omkring 1700

Sogn	Periode	Spædbørns- døde- lighed ¹⁾	Dødsalder			
			under 1 år	1–10 år	11–60 år	61 år eller derover
			pct.			
Allerslev	1700–09	15	26	16	25	33
Bjergsted	1700–09	18	34
Fjenneslev	1690–99	16	28	14	26	32
Rønnebæk	1690–99	13	20	13	33	34

¹⁾ Antal døde spædbørn i procent af antal fødte i perioden.

dette er, at der i Rønnebæk blandt de 28 døde spædbørn i årene 1690–1704 er 18, som har en dødsalder mellem et halvt og et helt år og kun 10 med en dødsalder under et halvt år. Dødeligheden i sidste halvdel af det første leveår er ellers mindre end 10 pct. af dødeligheden i det første halve leveår.

Da de i tabellen nævnte kirkebøger er blandt dem, der giver de mest fuldstændige oplysninger, kan man meget vel tænke sig endnu alvorligere mangler i andre af de 30 sogne, og man må derfor også for de sjællandske sognes vedkommende slutte, at Aksel Lassens grundmateriale hviler på et for usikkert grundlag, der er anvendt uden nogen egentlig kildekritik af begravelseslisternes værdi.

Specielt for Præstø amt gælder det tillige, at de fødsels- og dødshyppigheder, der fremgår af tabel 6 og 7, for perioden før 1710 forekommer at være alt for høje, således at det er mest sandsynligt, at der i opgørelserne over folketallet enten er tale om en for stor tilvækst eller en for lille afvandring.

Mulighederne for at foretage beregninger af Danmarks folketal omkring 1700 og ændringerne i dette

Det fremgår af den ovenstående gennemgang af det danske kirkebogsmateriale omkring år 1700, at det må anses for at være meget upålideligt, og det kræver derfor dybtgående kildekritiske studier, før det kan anvendes. Sådanne studier er ikke gennemført af de forfattere, hvis resultater er refereret ovenfor.

Fejlene fra kirkebøgerne vil naturligvis gå igen i den tidlige officielle statistik, hvor der yderligere kan tænkes at opstå nye fejl under bearbejdelsen af de indsendte oplysninger fra præster og provster. Forud for omkring 1780

kan den officielle statistik kun anvendes i analyser, hvor tendenserne er meget klare, f.eks. til at finde frem til store dødsår.

Den nyeste forskning har tillige sat spørgsmålstegn ved Aksel Lassens anvendelse af 1600-tallets mandtal¹⁰, som er den anden hovedhjørneste i denne forfatters beregninger af folketallet i perioden 1660–1769, og man må derfor på nuværende tidspunkt konkludere, at beregninger af de typer, som er vist i tabel 1, ikke kan give os noget sikkert billede af befolkningsudviklingen forud for 1769.

I stedet må man gå i gang med langt mere arbejdskrævende undersøgelser, hvor man person for person og familie for familie undersøger kildematerialets værdi. Efterhånden som sådanne undersøgelser kommer til at foreligge for mange sogne og delperioder, vil disse brudstykker kunne danne et mønster, der kan vise os, hvorledes befolkningsudviklingen har været i perioden¹¹.

10. A. V. Kaare Frederiksen, *op. cit.*, side 44–53.

11. Den metode, der kan anvendes i sådanne undersøgelser, er bl.a. beskrevet i de ovennævnte værker af Anders V. Kaare Frederiksen og Hans Chr. Johansen samt i Poul Thestrup: *Methodological Problems of a Family Reconstitution Study in a Danish Rural Parish before 1800*, *Scandinavian Economic History Review*, 1972, side 1–26.

Middelalderens politiske institutioner

Af *Tore Nyberg*

Det følgende bidrag er lektor, fil. dr. Tore Nybergs kritik som anden officielle opponent af Thomas Riis, Les institutions politiques centrales du Danemark 1100–1332, der blev fremlagt til offentligt forsvar den 16. september 1977. (Odense University Studies in History and Social Sciences 46, Odense 1977.)

Den her fremlagte afhandling spænder over en række væsentlige og omdiskuterede problemer i dansk middelalderforskning. Ikke nok med at den begynder først i det 12. århundrede, den klassisk-heroiske periode, hvis samtidshistoriker Saxo er. Afhandlingens angrebsvinkel tager også fat på problemstillinger behandlet af fremtrædende danske historikere som Aksel E. Christensen¹ og Poul Johs. Jørgensen². Men behandlingen er gennemgående systematisk, ikke kronologisk. Vi har her fået danmarkshistorien tilrettelagt efter de normer og krav, som en fælleseuropæisk diskussion kræver. Dansk forskning er en del af europæisk forskning, det fremgår både af litteraturfortegnelsen og af måden at behandle enkeltproblemer på. En overraskelse er det uden tvivl, at forf. disponerer afhandlingens fjerde hoveddel, som jeg vil komme tilbage til nedenfor, efter skema fra Montesquieus statslære: den lovgivende, den udøvende og den dømmende magt. Noget sådant har man ikke i lang tid oplevet i de danske historikers rækker.

Den første hoveddel præsenterer en række dateringsproblemer, som blev indgående behandlet af førsteopponenten, professor Niels Skyum-Nielsen³. Den anden hoveddel bærer overskriften »La structure de la royauté« (s. 66). Man må gå ud fra – hvad forf. også bekræftede under forsvarshandlingen – at han med begrebet *struktur* ønsker at bevæge sig ind i Annalesskolens referenceramme, og at han således ved sin behandling af det danske riges forfatning i højmiddelalderen har ønsket at bringe dette tema ind i en

1. *Kongemagt og Aristokrati*, København 1945, genoptr. 1968.

2. *Dansk Retshistorie*, København 1947².

3. Førsteopponentens indlæg vil blive publiceret i *Historisk Tidsskrift*.

fælleseuropæisk diskussion, hvis argumenter og tankebaner allerede er stukket ud. Nogle metodiske overvejelser i forordet hører måske sammen med dette punkt (s. 12): nogle beklager måske, står der, at forf. ikke har formuleret hypoteser, som han så prøver på at bekræfte eller afkræfte efter metodelærens bedste principper. Således begrundes forf., hvorfor han har valgt en anden fremgangsmåde. Begreberne *struktur* og *hypotese* i denne udtalelse er ikke blevet forklaret nærmere. Men at betragte kongedømmet som en struktur indeholder allerede en hypotese: at kongedømmet egner sig til en strukturundersøgelse, hvad dette så er. Strukturbegrebet indgår, anderledes sagt, i selve problemstillingen, og dens anvendelse forudsætter allerede opstillingen af nogle hypoteser, som man gerne ville have set tydeliggjort i det indledende afsnit. En alt for spredt og uforpligtende brug af strukturbegrebet kunne lede til, at det reduceres til et rent modeord. Det ville være skade, hvis dette skete, fordi begrebet er et godt arbejdsredskab, når klarhed blot råder over, hvad det betyder, og hvilke midler og metoder i en historisk undersøgelsesproces der skal til for at klarlægge en struktur.

Undersøgelsen af et antal arenga-tekster fra diplomerne starter med reference til Nanna Damsholt, som har publiceret en artikel herom⁴. En arenga er den retoriske indledning til et diplom, en lille retorisk sløjfe, hvor kancelliets chef eller udstederen selv har mulighed for at formulere nogle tanker om, hvad der i almindelighed begrunder, at han udsteder et diplom af dette eller hint indhold. Forf. meddeler en liste over 68 arengaer (s. 66–85), af hvilke mange dog regnes med to eller tre gange, så at der i realiteten kun er 47 tekster, der bliver diskuteret. Det eneste formelle udvalgs-kriterium er nævnt side 68f: forf. har valgt alle af kongerne udstedte diplomer med arenga, undtagen i de tilfælde, hvor en diplomformular åbenbart er en gentagelse af et tidligere diplom rettet til samme modtager. Hensigten er nu at udrede, hvad der findes af vidnesbyrd om kongeideologien i disse 47 tekster. En inddeling i grupper efter formel lighed findes ikke tilstrækkelig; forf. kalder Nanna Damsholts fire eller fem grupper for »familles« (s. 69) og lægger selv til endnu én, omfattende arengaerne nr. 1–5. Men denne inddelingsgrund fører ikke videre, siges der. Udvalgs-kriteriet bliver i stedet (s. 70) de kongelige forpligtelser, *les devoirs du roi*, hvilke inddeles som 1. forpligtelsen til at beskytte undersåtterne, 2. til at beskytte religionen, og 3. til at udøve retfærdighed – at gengælde godt med godt og ondt med ondt, *le principe de rétribution*. Forf. finder disse tre kongelige forpligtelser anskueliggjort i tre grupper af arengaer: nr. 6–14, nr. 15–26, og de to nr. 27 og 28. Derefter taler forf. om specificerede

4. »Kingship in the Arenas of Danish Royal Diplomas 1140–1223«. *Mediaeval Scandinavia* 3, 1970, 66–108.

forpligtelser, som kan antages at være afledt af disse tre fundamentale principper (s. 75): »ces obligations dérivent de l'un, de deux ou des trois principes généraux«. Samtlige resterende nr. 29–68 synes at illustrere disse afledte eller blandede udtryk for kongelige forpligtelser. Først på kapitlets sidste to sider diskuterer forf. andet i arengaerne, som kunne bidrage til at belyse kongeideologien.

Men er nu formuleringen af de kongelige forpligtelser i sig selv så meget mere vidtrækkende end de øvrige udtryk for kongens stilling, at det tilstrækkeligt begrunder den meget udførlige behandling, forf. giver det *moralske* element i dette kapitel? Eller ligger heri en stiltiende polemik mod Nanna Damsholt, som går den omvendte vej og pejler sig ind på de *egenskaber og kvaliteter*, som ifølge arengaerne udmærker kongemagtens indehavere?

Min hovedindvending mod bearbejdelsen af de 47 arengaer, som sammenlagt giver 68 forskellige eksempler, er, at analysen ikke går dybt nok og følgelig bliver lidt uskarp i konturerne. Der er kun et lille antal tekster, som entydigt henføres til én af de tre grundlæggende kongelige pligter. Ved en nærmere undersøgelse kan man også nok sætte spørgsmålstejn ved nogle af disse. Hvordan forholder det sig f.eks. med kongens formentlig klare forpligtelse til at beskytte undersåtterne, som skulle eksemplificeres ved nr. 6-14? Nr. 10 taler om, at ingen indbyggere i riget skal mangle retvise, *iustitia*, hvad der ikke kun betyder, at de skal beskyttes, men også at det almenes ret skal opretholdes, den offentlige orden. Nr. 11 taler om beskyttelse for dem, som vender sig til kongen i et retfærdigt anliggende, *in iustis causis*. I nr. 12 skal enhver garanteres *in sua iustitia*, i sin ret, og i nr. 13 bliver det helt tydeligt klarlagt, at retfærdigheden skal overholdes, både når den begrænser kongens handlingsfrihed, og når den tjener til støtte for den enkelte. Det overordnede begreb er *iustitia*, ikke pligten til at beskytte undersåtterne. I nr. 6 og nr. 9 tales der ganske vist nok om kongens pligt til at sikre ro og fred for indbyggerne, hhv. for riget; men begrundelsen er begge gange den samme: særligt gælder dette klosterfolket, står der, fordi disse med bøn styrker riget. Dette nærmer sig en kompensation, det såkaldte »retributionsprincip«. Kongen yder noget for noget, og hans almindelige funktion som fredsgarant er afhængig af, hvem det er, der beskyttes. Når der i nr. 7 tales om *utilitate et pace vestra*, så drejer det sig specifikt om manddrab, hvor det virkelig kan siges, at »jeres fred og gavn« står på spil. Entydig er kongens pligt til at støtte indbyggerne kun formuleret i nr. 8: *universis... subvenire*, og i nr. 14 med kongens omsorgsfulde forsyn: *providentie nostre cura*.

Videre fremad i listen synes det mig unødvendigt at indføre et udviklingsperspektiv inden for gruppe 2, de arengaer, som taler om beskyttelse af religionen (s. 76 lige under nr. 33). Her skulle pligten til at beskytte klostrene

være blevet en særlig, for sig selv stående pligt ved år 1300. Jeg mener, at dette modsiges af Valdemar den Stores diplomer, dels nr. 15 med udtrykket *sanctae religionis ordinem*, hvad jeg tror går specifikt på klosterfolket – *religio* i betydningen »ordensvæsen« –, dels nr. 29 med udtrykket *veri Dei cultoribus veris*, som jeg ikke tror betyder »les croyants pratiquants«, men sigter på klosterfolket. Jeg mener også, at det er unødvendigt at indføre en særlig kategori, når arengaen giver udtryk for kongens taknemmelighed over for Gud (nr. 56–57). En sådan taknemmelighed lægger ikke noget nyt til de problemer, vi her taler om. De væsentlige udtryk er i stedet i nr. 56, at kongen anser sig i stand til at varetage alle, både guddommelige og menneskelige hverv, og i nr. 57 udsagnet, at Gud »påvirker det uvillige sind til at ville, og det villige til at kunne«, en konstatering, som i diplomudstederens mund vistnok spejler en del af kongemagtens syn på sin opgave.

I stedet for forf.s systematisering af stoffet vil jeg pege på et træk, som ikke er blevet brugt som inddelingskriterium. Mange arengaer indeholder to konstateringer, dels en overordnet forpligtelse, dels en specificeret, som fremstilles som afledt af eller som funktion af den overordnede forpligtelse – bindeordet kan være f.eks. *precipue tamen, specialiter tamen, specialius, maxime, potissime*. Med udgangspunkt i disse kombinationer får vi et mere realistisk indblik i de pligter, som fremstilles som grundlæggende, og deres forbindelse med den særlige situationsbetingede pligt i hvert enkelt tilfælde, hvor det drejer sig om en konkret modtager, og den særlige begrundelse for diplomudstedelsen, evt. gaven.

Min her fremførte kritik er affødt af den generelle erfaring, at det i middelalderligt materiale er bedre at lave inddelingskriterier efter originalens latinske begreber og tankebaner end efter vore derover lagte nutidsbegreber, ligesom man også bør undlade at arbejde med oversættelsesbegreber – altså ikke tale om »undersåtterne« og »religionen«, men bruge de latinske originaludtryk, så man undgår misforståelser.

Kapitlets to sidste sider burde til gengæld have været udbygget. S. 84 er der fremhævet nogle bibelparalleller, f.eks. til et diplom af Knud VI, hvor det hedder, at denne er steget op på sine fædres trone, »hvad der fører tanken hen på kong Salomon«, siger forf. og henviser i note 103 til 1. kongebog, 2. kapitel. Denne og andre bibelhenvisninger ville vi gerne have haft lidt udførligere kommenteret, måske også med henblik på metoden. Man må nemlig spørge sig selv, hvorvidt man rimeligt kan formode, at denne bibelske parallel har været samtiden bevidst; og hvis ja, må man overveje, om den ikke muligvis kan have haft flere aspekter end den, der kommer til udtryk i selve teksten. Jeg skal senere komme tilbage til dette punkt. – Det samlede resultat af kapitlet om arengaerne vil jeg dog vurdere som vægtigt og tilfredsstillende, til trods for at

sagen kunne være grebet an på anden måde. Der er ingen tvivl om, at udtrykkene for de kongelige forpligtelser er et væsentligt, måske det væsentligste element i mange arengaer. En grundigere analyse vil dog måske vise, at pligten til at beskytte retfærdigheden i almindelighed og til at gengælde godt med godt og ondt med ondt indtager en helt overordnet stilling i hele det tankekompleks, som her kommer til udtryk, og at de øvrige pligter må betragtes som afledt heraf.

Vurderingen af Saxos betydning for kongeideologien vies et omfattende kapitel, som knytter sig til indledningsafsnittet om Saxos boginddeling (s. 14–30), hvor hovedtesen er, at 14. bog bliver 100 sider kortere, og således at kong Valdemar den Stores overtagelse af magten i 1157 og Absalons valg til biskop i Roskilde i 1158 i stedet indleder 15. bog. Kapitlet (s. 86–150) består af fire afsnit: en undersøgelse af begrebet *patria* hos Saxo, en af modstandsretten, en af begrebet *fortuna*, og endelig en af såkaldte typologiske paralleller. I disse giver Saxo i sløret form udtryk for sit syn på kongens stilling og beføjelser ved at bruge billeder, som må forudsættes at være kendt for tilhørere og læsere og således må antages at eje en udsagnskraft, som vi kan gøre til genstand for undersøgelse med historisk-kritisk metode.

Patria-undersøgelsen former sig som en revision af Inge Skovgaard-Petersens bidrag om dette tema⁵. Konklusionen (s. 99), at Saxos *patria* i de fleste tilfælde betegner et landområde underkastet en bestemt politisk autoritet, og at begrebet således næsten fungerer som terminus technicus inden for international ret, må betragtes som væsentligt klargørende. Værdien i behandlingen af tronfølgeproblemer og modstandsret i stk. 2 ligger i, at vi bliver klar over, hvor bredt et spektrum, Saxo udviser i sin reference til de forskellige måder, på hvilke en dansk konge opnår sin stilling, og de mindretalssynspunkter, som derved fremkommer, lagt i munden på personer i kongernes omgivelser i forbindelse med de enkelte valghandlinger. Det er dog lidt vildledende, når forf. taler så koncist om *election* som modsætning til *héritage* – det minder lidt for meget om nutidens rationalistiske antitese *arverige eller valgrige*. I højmiddelalderens samfund udelukker de to ting jo ikke hinanden. Kongen bliver altid valgt; men den valgte er normalt medlem af kongehuset, hyppigt den ældste søn, nogle gange designeret af faderen, eller på anden måde ligesom »forudbestemt« til det høje hverv. Stormændenes betydning passer ikke altid med Saxos tendens, men den kendes fra andre kilder eller fra indirekte henvisninger i Saxos værk. Jeg vil her henvise til Erich Hoffmanns undersøgelse »Die Einladung des Königs bei den skandinavischen Völkern im

5. »Saxo, historian of the Patria«. *Mediaeval Scandinavia* 2, 1969, 54–77.

Mittelalter, « som kunne være nævnt i post-scriptum⁶. Under »Einladung« forstår Hoffmann den procedure, at en gruppe stormænd direkte henvender sig til en kandidat og ligefrem tilbyder ham kongemagten, hyppigt mod løfter om håndfæstning til gengæld. Selve denne retsinstitution kunne være blevet berørt i dette afsnit. Hoffmanns større arbejde: »Königserhebung und Thronfolgeordnung in Dänemark bis zum Ausgang des Mittelalters« kom først efter, at denne afhandling forelå⁷.

Ny viden kommer der ud af undersøgelsen af begrebet *fortuna* hos Saxo – lykke, held, skæbne er nogle af de danske oversættelser, som kan passe til dette omfattende begreb. Sammenhængen, som forf. ikke gør rede for, er vel nærmest den, at der efter undersøgelsen af patria var noget, der pegede hen på begrebet *fortuna* som et mere indholdsrigt begreb til belysning af Saxos kongeideologi. Den metode, som er blevet brugt ved undersøgelsen af fortuna, er stort set den samme som ved arengærne, men her passer den bedre, fordi vi følger den klassiske fremgangsmåde at undersøge ét eneste begreb og dets brug og betydning inden for rammerne af én forfatters værk. Som opponent ex auditorio kommenterede professor Poul Johs. Jensen de exegetiske problemer, som opstår ved en sådan procedure. Forf. er nået frem til de to slags lykke, som nu er resultatet af undersøgelsen: en god lykke og en ond lykke, lykken som afgør den enkeltes skæbne, lykken som det redskab, Gud bruger for at udføre sin vilje blandt menneskene. I konklusionen (s. 184f) har forf. brugt resultaterne til et opgør med den tyske forsknings forestilling om en særlig numinøs kraft eller hellighed, som hæfter ved kongefamilien som sådan – »Königsheil«, »Geblütsheiligkeit«. Forf. mener åbenbart, at Saxos *fortuna* ikke nødvendiggør omvejen over en til kongefamilien knyttet numinøs kraft eller særlig guddommelig gave; men at den i stedet efter antikt forbillede foranlediger en altid omskiftende udvælgelses- og vragningsproces, som ikke særligt favoriserer kun den, som har kongelig afstemning, ja, som overhovedet ikke følger logiske eller forudsigelige regler. Jeg vil nok i enighed med professor Poul Johs. Jensens kritik sætte spørgsmålstejn ved, hvorvidt den fremlagte, beskedne polemik mod begreberne »Königsheil« og »Geblütsheiligkeit« – der i øvrigt, som Poul Johs. Jensen henviste til, vist ikke udelukkende hører hjemme i tysk forskning – kan anses for fyldestgørende og tilstrækkeligt begrundet i den forudgående undersøgelse. Et andet sted i afhandlingen (s. 28) bruger forf. i anledning af Saxos boginddeling udtrykket: »Les aspects laics de cette optique tant cléricale que temporelle«. Saxos på en

6. *Mediaeval Scandinavia* 8, 1975, 100–139.

7. *Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters*, herausgegeben von Horst Fuhrmann, 5, Würzburg 1976.

gang klerikale og verdslige anskuelsesmåde er altså præget af lægmandens betragtning af begivenhederne, ikke af kirkens. Kunne man ikke her have lagt konklusionerne om *fortuna* til grund for et videre udsagn om det kristelige element hos Saxo? For man må vel sige, at talen om den omskiftelige gode og onde lykke ikke direkte hører hjemme i bibelsk kristendom, hvor den guddommelige lov »dømmer«, dvs. udskiller det onde fra det gode, ugræsset fra hveden, med næsten forudsigelig sikkerhed.

Spørgsmålet om Saxos kristendom bliver aktuelt i paragraf 4. Efter overskriften samler forf. her passager »af interesse for Saxos ideologi« og foretager »une promenade à travers l'ouvrage de Saxo«. Men metodisk kan dette afsnit ikke stå alene. Det forudsætter, at man accepterer nytolkningen af Saxos boginddeling. Nu gør forf. ikke ret meget ud af det almindeligt kendte forhold, at Saxo menes at have skrevet 11.–16. bog først og bagefter sagnhistorien i 1.–10. bog⁸. En »vandring gennem Saxos værk« fører os altså først til de frit sammenstillede sagnhistorier, hvor Saxo som moden forfatter har kunnet tillægge de optrædende personer sin værdiskala, og leder så over til bog 11 (s. 140), som begynder med Svend Estridsen og bl.a. omhandler Knud den Hellige. I 12. bog er særligt to iagttagelser af interesse (s. 141). Den ene vedrører Erik Ejegod, hvor forf. i beskrivelsen af hans kropsstørrelse »Mærkelig rank og velvoksen var han af krop, så andre nåede ham knap til skuldrene«, finder en parallel til beskrivelsen af kong Saul i 1. Samuels bog, kap. 10, vers 23 (note 48). Nu har jeg allerede været inde på, at bibelske paralleller kun under visse betingelser er brugelige som kilder i historisk bevisførelse. Jeg formoder, at forf. her forudsætter, at Saxo vel kendte den gammeltestamentlige kongehistorie – og denne forudsætning må vi nok acceptere som rigtig. Men beskrivelser af store herskeres kropsstørrelse findes der flere af. Berømt er Einhards beskrivelse af Karl den Store: *Corpore fuit amplo atque robusto, statura eminenti, quae tamen iustam non excederet* – og den kan vises at være hentet direkte fra Suetons beskrivelse af kejser Tiberius⁹. At Saxo skulle have taget bibelen i stedet for en eller anden af de klassiske forfattere til forbillede, burde derfor næsten underbygges med udelukkelsesbeviser ved sammenligning med beskrivelsen af andre statelige herskere gennem tiderne. Den anden notits af interesse s. 141 er den faste, som krigere i krigsnød under kampene efter Erik Ejegods død lovede for al fremtid at overholde, tre bestemte dage om året (s. 142, note 53). Forf. har endvidere i arengaerne fundet to eksempler på, at en dansk konge bliver nævnt på en måde, som fører

8. Ved forsvarshandlingen kom det frem, at forf. ikke uden reservationer tilslutter sig dette syn på Saxos arbejdsproces.

9. Eginard, *Vie de charlemagne*, udg. af L. Halphen, Paris 1967⁴, 66.

tanken hen på kong Salomon – en gang er det Erik Ejegod, en gang Knud VI (s. 84, note 103).

Dette er et tilløb til noget, men så heller ikke ret meget mere. Når man har sagt A, må man også sige B. Vi har kong Saul, vi har også kong Salomon – men hvordan kan man så komme uden om kong David? Jeg synes nemlig, at disse interessante paralleller burde have kunnet give forf. en idé til at søge videre efter. Der er i Saxo flere ting end de nævnte, som synes at antyde en parallelisme mellem Erik Ejegod og kong Saul. Dels mærker vi os, at de krigere, som lovede for al fremtid at indføre de tre fastedage, bagefter gik en sørgelig død i møde ved udmattede af sult at drukne i et morads, til trods for at friske skåninger lige forinden var kommet dem til undsætning. Hvis en person, som kender sin bibel, læser dette og ved fasteløftet erindres om kong Sauls løfte, kan han heller ikke undgå at tænke på, at kong Saul også gik en sørgelig død i møde, efter at han af Jahve var blevet berøvet sin kongeværdighed til fordel for kong David. Saul-parallellen, hvis den er rigtig, tager altså sigte på Saul som taberen. Gælder det nu også Erik Ejegod? Det burde det ikke, for så vidt som Erik er stamfaderen til den gren af kongefamilien, som Knud Lavard og Valdemar tilhører, den gren, som Saxo skriver for. Men der er mere ved Erik Ejegod, som på mærkelig måde erindrer om kong Saul. En stor plads i Saxos beskrivelse optages af et gæstebud, hvor en sanger optrådte, som ved musikens magiske kraft forårsagede et kæmpeslagsmål blandt Erik og hans mænd. »Men nu ventede ham den onde lykke«, indleder Saxo dette afsnit. Scenen med spillemanden erindrer på en mærkelig forkert måde om Davids harpeleg over for kong Saul for at lette hans tungsind. Her er effekten ganske vist den modsatte, men slutresultatet det samme: Erik Ejegod fremstår ligesom kong Saul som en mand, præget af mørk hidsighed. Hans pilgrimsrejse til Jerusalem, som endte med hans død på Cypern, fremstilles som en bodsgerning for de synder, han lagde sig selv til last. Udgangen blev, at han ligesom Saul tabte kongeriget og fandt en vistnok mandig, men dog ulykkelig død.

Med denne udspekulerede parallelisme føler vi os bestyrket i vores forsæt at søge nærmere efter kong David i Saxos værk. Nu forekommer hverken Sauls eller Davids navne hos Saxo. Metoden er altså den samme: at søge efter paralleller ved bibelsteder, som kan tænkes at være bekendte for datidens aftagere af Saxos historier, og som de forbandt med den kendte Davidshistorie. Og virkelig, finder vi det da i det afgørende 5. kapitel i 2. Samuels bog, hvor den unge David endelig erobrer Jerusalem og salves til konge over Israel, mens han indtil da kun havde været konge af Juda¹⁰. Det beskrives, hvordan

10. Smlg. Jakob H. Grønbaek, *Die Geschichte vom Aufstieg Davids (1. Sam. 15–2. Sam. 5)*.

nu alle Israels stammer samles i Hebron, at de alle ifølge Vulgata råber til David i vers 2: *Tu pascas populum meum Israel et tu eris dux super Israel*. *Dux*, hærfører, er som bekendt den middelalderlige betegnelse for hertug. Betegnelsen *dux* om den unge kong David bruger i øvrigt allerede profeten Samuel i sin første omtale om den vordende konge over for Saul i 1. Samuelsbog 13, vers 14, og Abigail gentager det over for David i 1. Samuelsbog 25, vers 30. Interessant er imidlertid også, at dette sted i Vulgata bruger ordet *pascere*, at føre til græsning, om David. David havde jo ført dyrene til græsning den første gang, da profeten Samuel kom til hans fars gård for at finde den vordende konge og salve ham. Man glemmer gerne, at hyrde-symbolikken, som vi nærmest tolker som en henvisning til Kristus-hyrden, også må have været velkendt for middelalderens mennesker via det gamle testamente, hvor kong David er den egentlige hyrde. Saxo bruger en gang ordet *pascere* i betydningen »at skaffe føde til« – ordet udtales af ærkebiskop Eskil, da han i 1154 beder om, at kongen skal hjemsende de krigere, som han ikke er i stand til at skaffe føde til, *ut dimittat quos pascere nequeat*¹¹. Kongens opgave at skaffe føde bliver altså udtrykt med ordet *pascere*. Man må regne med, at det bibelske *pascere*, ligesom ordet *pastor*, også kunne opfattes som evnen til at skaffe føde, at sørge for sit folk, udover at beskytte det fra fjender.

Her er en oplagt sammenligningsmulighed med kapitlet om de hellige konger (s. 203). Forf. vier et stort afsnit til Knud Lavards helgenkult og citerer de liturgiske tekster, af hvilke flere før denne afhandling endnu ikke var kendte, fordi M. Cl. Gertz ikke medtog andet end udtog i sin *Vitae sanctorum Danorum*¹². I disse tekster hyldes Knud Lavard blandt andet også i vendinger, som erindrer om Davidsfortællingen. Anden linie s. 203: *quem dominus constituit ducem populi sui* lyder rent bibelsk og er vel kun rigtigt forståeligt som parallelisme til udtrykket om den unge David, uden at man nødvendigvis går omvejen ad en kristen tydning af dette sted. Og fortsættelsen, *dux iudex iustus*, hærføreren er en retfærdig dommer, forstærker dette indtryk. Knud Lavard er imidlertid ikke kun *dux*, som David, men også hyrde, *pastor*: en af Gertz i *Vitae sanctorum Danorum* gengiven antifon begynder: *Pie pastor et patrone, nos conforta in agone vite transitorie*¹³. Der er ingen tvivl om, at

Tradition und Komposition, disp. København 1971, 246–258. Til kulten af kong David i nordisk middelalder smlg. T. Nyberg, »Iakttagelser rörande kung David i högmedeltida kalendarier.« *Föredrag och diskussionsinlägg från Nordiskt Kollokvium III i Latinsk Liturgiforskning* 22.–24.5.1975. Käytännöllisen teologian julkaisu A 3/1975, udg. af Institutionen för praktisk teologi vid Helsingfors Universitet, [1976], 67–77.

11. *Saxonis Gesta Danorum*, udg. af J. Olrik & H. Ræder, I, København 1931, 398 linie 20.

12. *Vitae Sanctorum Danorum*, udg. af M. Cl. Gertz, København 1908–12, 204–211, 218–229.

13. Smst., 222.

pastor her også kunne associere til Davidsberetningens *pascere*, at beskytte og give føde til folket.

Problemet med kong David som typologisk parallel til Knud Lavard har naturligvis en hage: Knud Lavard døde martyrens død og blev aldrig dansk konge. Men det blev til gengæld hans søn, Valdemar den Store, om hvem Saxos værk fortrinsvis handler. Når Erik Ejegod fremstår som Saul både gennem kropstørrelsen, gennem sit tungsind og gennem sit tab af kongemagten, når Knud Lavard fremstår som den unge David gennem dette at være *pastor* og *dūx*, og når Knud VI sammenlignes med kong Salomon, er der kun én ting tilbage: Valdemar den Store er ifølge Saxo kong David i manddomsårene, prototypen på folkets store konge, i hvis levetid alle høje forestillinger om kongeværdigheden bliver til virkelighed, og som dør, mæt af dage, efter at have givet Danmark en uforgængelig arv. Kong Davids rolle spilles altså af to personer, den helgenkårede martyr, obodriternes konge Knud Lavard, som i lighed med den unge David måtte lide megen forfølgelse og flere gange svævede i livsfare, før han kunne sikre sin stilling som konge af Juda, og den mægtige og uovervindelige enehersker kong Valdemar, som i lighed med den sejrtriumfante kong David nedkæmpede alle fjender og sikrede hele folket fred og velmagt. Med denne parallelisme in mente og når vi erindrer os, at kong David typologisk altid forestiller Kristus, som i lighed med David er den gode hyrde (Johs. 10,11), ser vi Kristi egen herskerglorie over både Knud Lavard og Valdemar den Store, formidlet i symboler og udtryk, som hos tilhørerne måtte formodes at vække de forestillinger til live, som Saxo ville aktualisere.

Konklusionen er, at Saxo havde en fortrinlig ideologisk ramme at disponere efter, da han konciperede sin samtidshistorie: kongebyggerens jødiske historie omkring Saul, David og Salomon. I dette skema kunne han indsætte tre danske konger: Erik Ejegod, Valdemar den Store og Knud VI, og dertil kunne han i særlig høj grad sammenkæde Valdemars kongegering med faderen Knud Lavards livsløb, som kom til at fungere som en forberedelse til Valdemars kongedømme på samme måde, som den unge kong Davids lange lidelseshistorie blev forspillet til den endelige sejrstriumf.

Heraf følger, at nogle iagttagelser i den foreliggende afhandling vil vise sig at være urigtige. Jeg tror f.eks. ikke på, hvad forf. siger (s. 202) om evangeliet, som skulle tage sigte på Kristi indtog i Jerusalem palmesøndag. Teksten selv er den kendte belæring om martyrfester: »Hvis ikke hvedekornet falder i jorden og dør, så bærer det ikke frugt«. Men den liturgiske perikope antyder ikke, at ordene ifølge evangelisten udtales palmesøndag. Og hvis der skulle være tale om et indtog i Jerusalem, er det nok ikke Kristi, men den unge Davids endelige erobring af Jerusalem, som ligger nærmest i tankerne, når teksten slutter: »Hvis nogen tjener mig, skal min fader hædre ham«.

Kapitlet om Saxos kongeideologi illustrerer karakteristisk både fortjenester og mangler ved forf.s arbejdsmåde i den foreliggende afhandling. Til fortjenesterne hører, at forf. har samlet en mangfoldighed af kildesteder sammen og ordnet stoffet på en sådan måde, at det danner et mønster, som ved efterprøving viser sig at være bæredygtigt – til trods for, at man nogle gange kunne tænke sig at lave lidt om på bærekonstruktionerne. Til svaghederne hører, at forf. ikke har været i stand til at gennemføre analysen og sammenfatte dens resultater på en sådan måde, at tanken virkelig bliver tænkt til ende, og at de nye resultater derved kommer tydeligt frem. I afhandlingens hoveddele 2–4 illustreres denne arbejdsmåde. Disse hoveddele indeholder megen analyse. Men danner de også en ægte syntese, hvor resultatet af enkeltundersøgelserne, såvidt de foreligger, arbejdes sammen til en helhedsanskuelse? En betragtning af hver af disse dele kan måske give svar på spørgsmålet.

Inden for den 2. hoveddel er der fem underafsnit: kongedømmets struktur bliver belyst ved arengaerne, Saxo, de ikke-skriftlige kilder, kongehelgenen og endelig de kongelige magtbeføjelser. Som det vel allerede er blevet klart ved det, der er gennemgået mere i detaljer, giver denne hoveddel et lidt brudstykkeagtigt helhedsindtryk. De tre første kapitler i hoveddelen må betegnes som ren kildeanalyse. Særdeles fortjenstfuld er her behandlingen af de kongelige segl som kilde til viden om kongeideologien (s. 152–165). Det fjerde, om de hellige konger, er en kronologisk bearbejdelse af et bestemt kildemateriale. Det er som nævnt skade, at forf. ikke kunne benytte den tyske Skandinavienforsker Erich Hoffmanns afhandling »Die heiligen Könige bei den Angelsachsen und den skandinavischen Völkern«, som udkom sent i 1975¹⁴. Her argumenteres der for, at de hellige konger i Norden fortrinsvis har angelsaksisk model. Men forf.s opmærksomhed har især været rettet mod kildematerialet også her; således har han – hvad der må regnes for et væsentligt plus – gravet de dele af Knud Lavards liturgiske tekster frem, som Gertz ikke udgav, og har videre benyttet kompositionen af kalkmalerier i Ringsted til belysning af kongehelgenens kult. Det femte kapitel i denne hoveddel ser ud til at være mere systematisk anlagt. Man kunne have ventet sig en opsummering, men et blik bl.a. på fodnoterne viser, at dette ikke har været hensigten. Det femte kapitel er nemlig også en kildeanalyse, men nu af skriftligt materiale. Til forskel fra de fire foregående afsnit, er der her tale om en systematisering af stoffet, som ikke stammer fra kilden, nemlig en gennemgang af tronfølgeordninger, kongens lovgivende, udøvende og dømmende magt samt hans ret til at pålægge straffesanktioner. Inddelingen svarer ganske nøjagtigt til 4. hoveddel,

14. *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, herausgegeben von der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 69, Neumünster 1975.

hvor denne betragtning gennemføres i bredere kontekst. Det er unægtelig lidt overraskende, at kilderne her i 2. hoveddels 5. kapitel ikke tillades at bestemme disposition og spørgsmålsstilling, når dette var tilfældet i de fire første kapitler.

I 3. hoveddel behandles de kollegiale organer, de korporationer, man finder på toppen af det højmiddelalderlige samfund under kongemagten: hirden, meliores regni, rådet og danehoffet. Selve fremstillingsmåden er i disse kapitler kortfattet, så kortfattet, at en udenforstående betragter måske spørger sig selv, om der ikke er grund til en mere indgående behandling af disse temaer. Metodisk arbejder forf. her udelukkende på grundlag af diplomer og lovklender ligesom i 2. hoveddels 5. kapitel. Der er ingen sammenfatninger af resultaterne i undersøgelsen af hirden, meliores, rådet og danehoffet, men vidnesbyrderne bliver behandlet i rækkefølge efter kildernes art.

I de første linier i 4. hoveddel (s. 261) kommer der så en lille opsummerende erklæring, som måske har større betydning, end den beskedne formulering lader formode. Der står: »Dans les parties précédents nous avons essayé de dégager certains traits essentiels des structures des cinq institutions politiques qui nous intéressent: la royauté, la ménie, les meliores regni, le conseil et le parlement. Mais, jusqu'ici nous ne connaissons que les pouvoirs reconnus ou réclamés par ces institutions ... C'est pourquoi nous examinerons dans cette partie les fonctions des institutions dans les domaines suivants ...«. Så nævner forf. de kapitelrubrikker i 4. hoveddel, som nu følger: tronfølgeordninger, lovgivende, udøvende og dømmende funktion. Den lille indledning gør det klart, at »strukturafrnittene« i 2. hoveddel om kongedømmet og i 3. hoveddel om de kollegiale organer danner baggrund for behandlingen af »funktionsafsnittene« her i 4. hoveddel. Men inden for »strukturafrnittene« i 2. og 3. hoveddel synes der at gå et skel før 2. hoveddels 5. kapitel. Er det da ikke nærmest kildematerialets art, som dikterer hele opstillingen og anordningen af »strukturafrnittene«? Der er arengaerne, Saxo og de ikke-skriftlige kilder; afsnittet om kongehelgenen bygger på helgenens levned og på liturgiske tekster; resten bygger på diplomer, love og andet traditionelt historisk materiale. Der mangler kun en begrundelse for, hvorfor feminddelingen konge, hird, meliores, råd og danehof tillades at dominere gennemgangen af det traditionelle skriftlige materiale. Det fremgår, som det anførte citat viser, at de »interesserer os«; men hvorfor, og hvorfor lige disse fem, stillet op på denne måde? For der er vel intet i selve kildematerialets terminologi, som direkte tvinger frem netop denne feminddeling blandt alle mulige kombinationer?

Dette kan vises på flere punkter. Afgrænsningen mellem rådet og danehoffet er problematisk, fordi begreberne *consilium* og *concilium* figurerer i begge

forbindelser. Dette problem er ikke nærmere drøftet; forf. træder her ind i en igangværende diskussion, som han accepterer på dens egne præmisser¹⁵. Afgrænsningen mellem meliores og rådet er selvsagt også problematisk, uden at det giver anledning til en principdiskussion af det berettigede i at behandle de to institutioner i to forskellige kapitler. I 4. hoveddel med dens rigorøse systematisering af de politiske funktioner efter et forudfattet mønster kommer dilemmaet endnu tydeligere til syne. Forf. har store problemer med at finde ud af, hvorvidt meliores fremtræder som privatpersoner eller som korporation i forskellige sammenhænge. Er denne distinktion ikke kunstig efter middelalderlige forestillinger?

I sammenfatningerne under de enkelte »funktionsafsnit« i 4. hoveddel får vi mere indblik i, hvad forf. betragter som sine væsentlige arbejdsresultater. Lovgivningsmagten (s. 282) udøves normalt af de kollegiale organer, sjældent af kongen alene, sidstnævnte dog hyppigst alene over for byerne. Den udøvende magt får en mere udførlig behandling (s. 310): kollegiale organers deltagelse med kongen heri kan konstateres fra det 13. århundrede inden for privilegiepolitikken, fra det 12. århundrede for udenrigs forhold, fra sidst i det 13. århundrede inden for lenspolitikken, når rådet etableres mere officielt. Den dømmende magt (s. 322) synes at tilhøre kongen alene, bortset fra adelens domsmagt i egne indre anliggender.

Jeg kunne godt tænke mig at have stillet spørgsmålene lidt anderledes – for, som jeg sagde indledningsvis, i selve rubriceringen af »funktionsafsnittene« ligger også en slags problemstilling: er der en definerbar lovgivende, en derfra adskilt udøvende og en fra begge afgrænset dømmende magt i det middelalderlige Danmark? Og hvis der er – hvordan kan man så i kilderne identificere, og med kildernes egen terminologi indholdsbestemme disse tre funktioner? Og hvis – på den anden side – det ikke er muligt i kilderne at finde spor af denne trefoldighed inden for funktionerne, hvad kan man så sætte i stedet for at nå frem til en brugelig systematisering af den middelalderlige stats funktionsområde?

Således giver også »funktionsafsnittene« i 4. hoveddel belæg for den vurdering, jeg allerede har udtalt. Der er en række prisværdige iagttagelser i forbindelse med den omhyggelige og meget kyndige inventering af kildematerialet sammen med væsentlige og vidtrækkende iagttagelser. Men konklusionerne er ikke trukket så tydeligt op, at læseren bliver klar over, hvad der egentlig er det nye og værdifulde i denne omfattende dokumentation og fremstilling. Dertil kommer, at den strikte systematisering af de afsnit, som bygger på det traditionelle historiske kildemateriale, tenderer til at skjule de

15. Afh. 252 ff, 256 ff.

meget værdifulde iagttagelser, som findes spredt også her i »funktionsafsnitene«, men som ligger mere åbenlyse i de tidligere afsnit, hvor kildebehandlingen er mere direkte. Den umiddelbare forbindelse til kilden på den ene side svarer ikke til en lige så umiddelbar fornemmelse af en frugtbar problemstilling og problemformulering på den anden side.

De store fortjenester, der fremfor alt viser sig i kildebearbejdelsen, er dog mere end tilstrækkelige til at begrunde, at forf. ved denne afhandling erhverver den filosofiske doktorgrad. Det humanistiske fakultetsråd ved Odense Universitet, som har antaget afhandlingen til forsvar, tør have grund til at regne den som endnu et skridt i retning af at udvide det spektrum af forskningstemaer, som skriftrækken udgivet af Institut for historie og samfundsvidenskab vidner om¹⁶. Man må udtale den forhåbning, at afhandlingens stil og fremtræden vil sikre den læsere ikke kun i Frankrig, Belgien og andre romansksprogede lande, men også i Danmark.

16. Rækken begyndte med bd. 1 i 1970 og bliver udgivet af Odense Universitetsforlag.

Anmeldelser og litteratur nyt

Ved arkivar, cand. mag. Dorrit Andersen, kandidatstipendiat, mag. art. Lars Dybdahl, overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl, arkivar, cand. mag. Ib Gejl, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, stud. mag. Rikke Malmros, professor, dr. phil. Olaf Olsen, universitetslektor, cand. mag. Nikolaj Petersen, dr. phil. Viggo Sjøqvist, dr. phil. Helge Søgaard og universitetsadjunkt, cand. mag. Aksel Kjær Sørensen.

Christian Keller: *Arkeologi – virkelighetsflukt eller samfunnsforming.* (Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø, 1978). 104 s.

Det er denne bogs erklærede mål at finde frem til kulturhistoriens formål. Det er unægtelig et pretentiøst sigte for en bog på 104 små sider, og det fulde og endelige svar giver den da heller ikke. Men den er et væsentligt og engageret indlæg i debatten om den humanistiske forsknings plads i samfundslivet.

Christian Keller vender sig i sin bog mod de arkæologer, der uden blik for samfundsmæssige sammenhænge fordyber sig i typologiske enkeltheder, og mod de – heldigvis kun få – fagfæller, der alene tildeler arkæologien plads i samfundslivet ved dens værdi som kulturel underholdning; som et slemt eksempel på det sidste citeres den danske arkæolog Klaus Ebbesen. At »drømmen om fortiden« betyder meget for mange, bestrides ingenlunde. Tværtimod fremhæver Christian Keller, i hvor høj grad denne drøm formes af tidens og de enkelte skribenters samfundssyn, og hvordan drømmen selv er med til at præge samfundet. Dette vises med velvalgte eksempler fra kunst og litteratur. Helt ubetalelig er sammenstillingen af Johs. V. Jensens sejge Dreng, der søger udfordringen på bræen, og Odd

Børretzens »Den første nordmand«, der ved bræens borts melting fra Jylland forvirret raver nordpå, på jagt efter det kendte – isen og snesjappet.

I afsnittet om fortiden og kunsten findes – lidt ved siden af emnet – nogle særdeles læseværdige betragtninger over oldtidskunstens indhold. Med stor vægt angribes den gængse tolkning af denne kunst som blotte udtryk for religion og magi. Christian Keller hævder, at kunsten til alle tider har henvendt sig til mennesket på to planer, et følelsesmæssigt og et intellektuelt.

Bogens hovedkapitel behandler forholdet mellem arkæologi og politik. Der opstilles fire hovedformer for politisk arkæologi, og Christian Keller søger at skelne mellem legitim og manipulerende benyttelse af faget og dets resultater. Det er ikke altid let at drage et sådant skel; hvadenten forskeren er sig det bevidst eller ej, drives al forskning ud fra ideologiske præmisser og værdiopfattelser.

Mindst afklaret er afsnittet om arkæologi og forskningsfilosofi. Men det rummer en interessant udredning af »den arkæologiske virkelighed« ud fra spørgsmålet: hvad gør arkæologen, og hvad tror han, at han gør? I denne forbindelse er der kritiske bemærkninger til *New archaeology*, især med hensyn til brugen af forenkledte modeller ved udredningen af

komplerede sociale sammenhænge i fortiden.

Det er bogens konklusion, at arkæologerne ikke bare er forvaltere af kulturarv, men at de også er med til at forme de kulturværdier, som fremtidens verden skal bygge på. Derfor kræver forfatteren af arkæologerne, at de selv har en bevidst holdning til kulturværdierne, så de kan tage del i udformningen af deres eget samfund.

Næppe alle fortidsforskere vil bryde sig om at blive tildelt denne rolle, og de skal da heller ikke tvinges dertil. Der må stadig være plads for fagfolk, der snævert befatter sig med enkeltheder i fortiden. Men de fleste vil det forhåbentlig gå som anmelderen, der føler sig opløftet og beriget af denne gennemsympatiske bog, der så klart præciserer vort ansvar som dem, der kan værne fortiden mod at blive misbrugt af nutiden.

Olaf Olsen

Inge Skovgaard-Petersen, Aksel E. Christensen og Helge Paludan:
Danmarks historie I. Tiden indtil 1340.
(Gyldendal 1977). 582 s., 215,00 kr.

Ikke blot for den læge læser, men også for historikeren selv er de store sammenfattende fremstillinger af Danmarks historie rygraden i tidens historieopfattelse. Men det er karakteristisk for sådanne oversigtsværker, at de sjældent rummer nogen virkelig dokumentation for de fremsatte påstande, endsiges diskussion af de udviklingslinier, der drages. Læseren må tro på forfatteren eller lade være. Dette gælder markant for Erik Arups skelsættende *Danmarks Historie (1925–55)*, der trods denne brist har sat sit dybe præg på alt, der siden er skrevet om Danmarks ældre historie. Men heller ikke de endnu mere omfangsrige fremstillinger – som f.eks. *Politikens Danmarkshistorie*, der dog rummer henved 8000 tryksider – giver plads for dokumentation og diskus-

sion. Dette skal ikke fremføres som nogen kritik; opgaven er formentlig uløselig, når man vil skrive en Danmarkshistorie, der dækker hele det brede spektrum af viden om materielle og åndelige faktorer, der tilsammen tegner vor fortid.

På denne baggrund er det bemærkelsesværdigt, at der nu – for første gang i Danmarks historie – bliver udsendt en Danmarkshistorie, hvis erklærede formål det er at kombinere en syntese over landets historie med en diskussion af den forskning, som syntesen bygger på. Værket skal efter planen omfatte 5 bind, hvert på ca. 600 sider. Udkommet er nu bind 1, der dækker tiden frem til 1340. Udgiveren er Gyldendal, men bag udsendelsen står de historiske institutter ved de tre »gamle« universiteter. Værket redigeres af professorerne Aksel E. Christensen, H. P. Clausen, Svend Ellehøj og universitetslektor Søren Mørch.

For ret at forstå dette værk må man kende dets forudsætninger. I takt med uddannelseseksplosionen i 1960'erne skete der en fuldstændig omlægning af historieundervisningen ved vore universiteter. Indtil da havde der været to principielt helt forskellige former for uddannelse af historikere: magister-studiet, der i alle led var videnskabeligt orienteret, og cand. mag.-studiet, hvis hovedsigte det var at producere alsidigt orienterede historielærere til gymnasiet. For den vordende cand. mag. stillede eksamensordningen kun krav om videnskabelig fordybelse i forbindelse med det såkaldte speciale, d.v.s. udarbejdelsen af en større afhandling om en selvvalgt historisk emne, der indgik som led i hovedfagsstudiet. Det skarpe skel mellem de to studieformer var dog i tidens løb udvisket, dels som følge af den øgede vægt, der efterhånden blev lagt på tilegnelsen af historisk metode, dels ved en omlægning af den foretrukne undervisningsform fra forelæsninger til øvelser, hvor de stude-

rende selv tog problemer op til selvstændig behandling og fremlæggelse i timerne.

Nyordningen blev meget radikal. Man opgav kravet til de cand. mag.-studerende om erhvervelse af basisviden på alle områder inden for verdenshistorien og Danmarks historie, og studiet blev delt op i en række afsluttede enheder, hvor den studerende efter eget valg – omend med visse forbehold, der skal sikre et alsidigt studieforløb – kan udsøge sig de problemkomplekser, han ønsker at arbejde med og blive eksamineret i. Ordningen har iøjnefaldende svagheder. Opsplitningen af studiet i mange små dele uden indbyrdes sammenhæng gør det vanskeligt for de studerende at tilegne sig et virkeligt overblik over den historiske udvikling og dermed den grundlæggende forståelse af faget. Set udefra kan det også forekomme ejendommeligt, at en cand. mag. i historie model 1970erne kan have gennemført sit studium uden at have læst en linie om f.eks. Julius Cæsar eller Christian IV.

Til nyordningens umistelige fortrin hører imidlertid, at den så at sige fra studentens første dag på universitetet tvinger ham ind i en forskningssituation. Hvor tidligere tiders historiestuderende terpede et ofte ret overfladisk læsestof, lærer han i stedet at gå direkte til speciallitteraturen og til kilderne selv. Men fordybelsen i det enkelte emne eller problemkompleks er kortvarig. Hvert »område«, som det kaldes, afsluttes med en prøve efter et enkelt semester eller højst to, hvorefter studenten iler videre til det næste emne. På så begrænset tid er det vanskeligt at nå til bunds i problemerne; blot at finde frem til den formålstjenlige litteratur kan være et mammut-arbejde, og især for den unge student er det ofte en næsten umulig opgave at tilvejebringe en overordnet problemstilling ved studiet af de enkelte emner.

Det er som et hjælpemiddel for disse

hårdt trængte studenter, at det foreliggende værk er blevet til. Hovedvægten er lagt på at fremstille de vigtigste synspunkter, som den nyere og nyeste historieforskning har anlagt på de enkelte perioder, på at indføre læseren i speciallitteraturen og at give ham en vurdering af kildematerialets art og udsagnskraft.

I forordet til bind I fremhæves det, at redaktionen har indrømmet bidragyderne en udstrakt frihed med hensyn til form og indhold, når blot hovedsigtet med bogen holdes for øje. Denne frihed har bindets tre forfattere udnyttet. De tre bidrag er så forskellige som ild og vand.

Universitetslektor *Inge Skovgaard-Petersen* lægger for med afsnittet Oldtid og Vikingetid, næsten 200 stofmættede sider der læses i ét stræk; så spændende er det gjort. Opgaven har for så vidt været utaknemmelig; at skulle skrive historikerens version af oldhistorien få år efter fremkomsten af professor Aksel E. Christensens inciterende bog »Vikingetidens Danmark på oldhistorisk baggrund« er ikke let.

Der indledes med et kapitel om sagnhistorien. Dette er af flere grunde overraskende. For det første fordi sagnene angiveligt hører hjemme i oldtidens seneste århundreder, for det andet fordi den nyere historieforskning næsten samstemmende har kasseret middelalderens myter som grundlag for oldtidens historie. Er Uffe hin Spage og andre gæve kæmper da på vej tilbage til højsæderne i høvdingehallerne? Nej, således forholder det sig ikke. De er gæster af tvivlsom oprindelse, mange af dem avlet i folkesindet langt borte fra Danmarks grænser, og Inge Skovgaard-Petersen indrømmer dem da også højst en plads i et mørkt hjørne lige inden for døren.

I de følgende to kapitler, der behandler landbruget i oldtiden og bebyggelsesudviklingen, er forfatteren som historiker til dels på fremmed grund. Kilderne er i

overvejende grad arkæologiske. De håndteres af Inge Skovgaard-Petersen med imponerende indsigt og varsomhed. Men får de lov at fortælle nok? Det mener jeg ikke. Mest tilfredsstillende er benyttelsen af de vidnesbyrd, der direkte fortæller om landbruget – gårdtomterne, agersporene, landbrugsredskaberne, de naturvidenskabelige informationer. Men hverken her eller i de øvrige kapitler bliver gravene og det mangeartede oldsagsmateriale for alvor afkrævet deres bidrag til oldtidens Danmarkshistorie. Det skal der nok en arkæolog til; selv den mest indsigtfulde historiker kan næppe overskue og vurdere det kolossale fundstof rigtigt.

»Det olddanske samfund« (et tvivlsomt begreb) fremstilles overraskende af Inge Skovgaard-Petersen som et samfund af ligestillede. Det hævdes, at landsbyen som kulturform ikke rigtig levner plads for mennesker, der ikke selv tager aktivt del i arbejdet, og det fastslås, at »det arkæologiske fundbillede ikke aftegner nogen udbytterklasse«. Men man kan sandelig ikke se på en udgravet landsby, om det var brugerne selv, der ejede gårdene, og udbytterklassen møder vi dog i ethvert pragtfund og enhver kæmpehøj fra Danmarks oldtid. Inge Skovgaard-Petersen vil hellere se rigdommen i oldtidsfundene som vidnesbyrd om, at »både mænd og kvinder opnåede sociale førerstillinger«. Men er dette ikke blot andre ord for det samme? Ingen af os kan vide, i hvor høj grad »førerstillingerne« var arvelige (det har den slags dog tendens til at blive), og i hvor høj grad de var knyttet til jordbesiddelse (hvad de også har tendens til). Det væsentlige er, at klasseskellene var der – og dermed udbytningen. Måske var den mere markant i nogle perioder end i andre; det er troligt nok. Mellem de første agerbrugere og Gorm den Gamle ligger mellem 3000 og 4000 år. Hvor mange politiske, sociale og ideologiske omvæltninger er der mon ikke sket i denne lange tid?

Inge Skovgaard-Petersen giver i indledningen til sit afsnit udtryk for, at stednavneforskningen er det vigtigste redskab ved studiet af bosættelsen. Dette kan dog kun gælde for tiden efter Kristi fødsel, thi næppe mange bevarede stednavne er ældre. Men selv med dette forbehold kan der i dag sættes spørgsmålstejn ved påstanden. To unge forskere fra Odense – Erland Porsmose Christensen og Torben Grøngaard Jeppesen – har nylig ved systematisk udgravning kunnet vise, at en række fynske landsbyer med navn fra folkevandringstiden først er blevet fikseret på deres nuværende plads engang i vikingetiden eller den tidlige middelalder. Landsbyerne har altså bragt navnet med sig. Hvad dette indebærer for benyttelsen af stednavnenes vidnesbyrd, er endnu uklart; vi må bl.a. afvente nye undersøgelser, der kan fastslå, hvor langt byerne er flyttet. Men det er givet, at der må en radikal nytænkning til.

Stærkest i Inge Skovgaard-Petersens afsnit står kapitlerne om vikingetiden. Om togterne i det fremmede er der kun få sider. Opmærksomheden er helt rigtigt koncentreret omkring den forvandling, som det hjemlige samfund undergik i løbet af denne urolige periode. Kildegrundlaget er nu et andet. Til arkæologien og stednavnene kan nu føjes skriftlige kilder – ikke mange af tal, men vægtige. Det er dog fortsat arkæologien, der leverer de vigtigste efterretninger: de nye bydannelser, vikingeborgene, Jelling-anlægget, skibene (som ikke er udnyttet tilstrækkeligt i bogen), de første trækirker og meget andet. Mest optaget er Inge Skovgaard-Petersen af bydannelserne, og afsnittet rummer mange værdifulde og vel argumenterede synspunkter. Det forekommer mig dog, at hun lægger for stor vægt på den rolle, som kongerne kan have spillet for byerne. Det er givetvis rigtigt, at nogle byer er blevet til ved kongeligt initiativ, også at det var af væsentlig betydning for byerne at nyde den

beskyttelse, som kongen kunne give. Men det helt centrale for en bys fremvækst er, at dens erhvervsgrundlag er til stede; mangler dette, kan selv helhjertet kongelig bistand ikke sikre byen en varig eksistens. For de tidlige danske byer – og da især for dem, der ikke lå ved fjernhandelsruter – må den altafgørende livsbetingelse være, at de havde et opland at virke for og handle med. Byernes opkomst er derfor først og fremmest et vidnesbyrd om, at der i vikingetiden er sket en væsentlig produktivitetsforøgelse i landbruget, som øjensynligt nu har fået et overskud til at sælge af og dermed råd til at opretholde de nye bysamfund. Mon det ikke er denne forbedrede landbrugsdrift, der er det egentlige grundlag for samlingen af Danmark i ét rige?

Inge Skovgaard-Petersens store afsnit er en betydelig bedrift. Bag det ligger en imponerende tilegnelse af et vanskeligt kildemateriale og en enorm litteratur, hvis synspunkter gengives loyalt og præcist. Vigtigst er dog de linier, som hun selv udstikker, og som viser veje for fremtidig forskning. Her er hun både skarp-sindig og idérig, og hendes afsnit vil givetvis i mange år tjene som inspiration for vikingetidsforskere af enhver observans.

Andet afsnit, der kort og godt hedder Tiden 1042–1241, er skrevet af dansk middelalderforsknings nestor, professor *Aksel E. Christensen*, der for kort tid siden forlod det professorat i middelalderens historie ved Københavns Universitet, som han havde bestridt i 30 år. Aksel E. Christensen har valgt at gå strengt kronologisk frem, så at sige fra konge til konge, med kun to mindre digressioner. I en fremstilling, der lægger hovedvægten på syntesen, er dette i virkeligheden en yderst krævende form. Men i kraft af sit eminente overblik formår Aksel E. Christensen alligevel at tegne et klart og skarpt billede af udviklingen i de to hundrede år mellem Magnus den Gode og

Valdemar Sejrs – den periode hvor kongemagten og kirken i samvirke og i indbyrdes strid fandt deres plads i ledelsen af det danske rige. Af bogens tre afsnit er dette det mest afrundede; de væsentligste sider af tidens historie er med.

En arkæolog kunne dog nok have ønsket, at der var gjort en del mere ud af de arkæologiske levninger. Allerede deres omfang burde berettiggere dem dertil. De skriftlige kilder fra tiden er – når man ser bort fra de samtidshistoriske afsnit af Saxos krønike og landskabslovene – yderst sparsomme og meget tilfældigt overleveret. Kun én kildegruppe fra den tidligere middelalder er bevaret i en sådan udstrækning, at den med føje anses for fuldt repræsentativ. Det er vore mægtige romanske domkirker og de næsten 2000 landsbykirker. De allerfleste af dem står endnu, og deres historiske udsagnskraft er derfor stor. De omtales, javist, men alene for de tidligste af dem (og for en lille gruppe senromanske teglstenskirker) har forfatteren forsøgt at drage almenhistoriske konklusioner.

Også borgene kunne med fordel være draget mere direkte ind i fremstillingen. Der burde nok være taget forbehold over for Vilh. la Cours dristige forsøg på at konstruere et system af rigsfæstninger på grundlag af tvivlsomme identifikationer og dateringer af vagtanlæg. Til gengæld får Bastrupårnet ikke den plads, som dette mærkelige anlæg fortjener. Det er ingenlunde »meget primitivt«, men tværtimod et kunstfærdigt og magtfuldt bygningsværk, der – som nylig påvist af Hans Stiesdal – også anskuet ude fra Europa imponerer ved sine dimensioner.

Når man læser Aksel E. Christensens afsnit, bliver man slået af, hvor meget der bygger på hans egen forskning. I studiet af den tidlige middelalder var Erik Arup banebrydende. Men det var nok en lykke for dette forskningsfelt, at den temperamentsfulde Arups efterfølger blev den nøgterne og logisk tænkende Aksel E.

Christensen. Det ville være forkert at skrive, at Aksel E. Christensen i denne bog har sat et monument over sin egen indsats, al den stund vi kan se frem til nye arbejder fra hans hånd. Men det er en præstation, der imponerer.

Bogens sidste afsnit, Tiden 1241–1340, er forfattet af universitetslektor *Helge Paludan*. Han har valgt en tredje fremstillingsform. Det kronologiske er trådt i baggrunden for beskrivelse af erhvervsforholdene, samfundsgruppernes vilkår og rettigheder og forholdene mellem aristokratiet, kongen og kirken. Fremgangsmåden gør det ikke let for læseren at overskue de historiske forløb. Til gengæld er der gode karakteristikker af samfundsforhold.

Perioden er ikke den morsomste at beskæftige sig med. Den præges af økonomisk tilbagegang, politisk opløsning, vold og retsløshed. Men det er naturligvis vigtigt at analysere årsagerne til dette tilbageslag, der også satte sig spor i en nedgang i befolkningstallet – og at studere de følger, som befolkningsreduktionen fik for det politiske og økonomiske system. Helge Paludan har kun i begrænset omfang kunnet udnytte det arbejde, der foregår ved »Det nordiske Ødegårdsprojekt«, som i en årrække har analyseret landbrugskrisen i senmiddelalderen. Men ved behandlingen af landbruget har han kunnet støtte sig til en række nyere arbejder af C. A. Christensen og til Erik Ulsigs store bog om danske adelsgodser i middelalderen. Det har til for nylig været den almindelige opfattelse, at de fleste frie danske bønder i denne periode opgav deres selveje og tog deres gårde i fæste af herremændene, dels for at slippe for skatter til kongen, dels for at opnå herremændens værn. Inspireret af Erik Ulsigs resultater fremsatte Troels Dahlerup for nogle år siden den kætterske tanke, at en sådan opgivelse kun havde fundet sted i meget begrænset omfang. Helge Paludan

nævner dette, men undlader desværre at gå nøjere ind på problemet.

I sin fremstilling af hundredårets ynke og elendighed fremhæver Helge Paludan det som et iøjnefaldende træk, at medens der i Valdemarstiden byggedes 10–20 kirker om året, opførtes der fra o. 1300 praktisk talt ingen nye kirker. Denne sammenstilling er helt misvisende. Ved Valdemarstidens livlige kirkebyggeri fik så at sige hvert eneste sogn i Danmark en sognekirke af sten. Dermed var behovet for stenkirker nogenlunde dækket, og stilstanden o. år 1300 siger derfor intet som helst om de økonomiske forhold i riget. Derimod kunne der måske nok have været grund til at fremhæve, at der i de angiveligt så dårlige tider i første halvdel og midten af 1300-årene blev bygget store og kostbare kirker i en række købstæder. Jeg nævner i flæng Vor Frue i København, Skt. Peter i Malmø og Skt. Peder i Næstved. Måske gik det ikke lige skidt alle vegne?

Med dette bind har de historiestuderende ved universiteterne fået et formidabelt hjælpemiddel i deres kamp for at trænge ind i den historiske forskning. Det er ikke blevet en Danmarkshistorie i almindelig forstand. Slet ikke. Trods den store stofmængde beskæftiger bogen sig ingenlunde med alle vigtige sider af vor ældre historie. Hovedvægten ligger tungt på de problemer, der især optager sindene ved universitetsundervisningen i historie. Heri ligger der en indsnævring og begrænsning, som redaktionen givetvis ikke har tilsigtet, og som forfatterne måske ikke selv har gjort sig klart, men som fornemmes stærkt, når man læser i bogen.

Det, der mangler, er de kulturhistoriske discipliner: åndshistorien, litteraturen, lærdomshistorien, kunsthistorien, den materielle kulturs historie – altsammen lige så uundværlige led i beskrivelsen af vor fortid som de politiske tildra-

gelse og de økonomiske og sociale forhold. Kun Aksel E. Christensen har afsat en smule plads til disse emner; ellers møder læseren dem kun i tilfældige strøbemærkninger og bisætninger. Er dette mon ikke et symptom på, at kulturhistorien har en urimeligt ringe plads i universiteternes historieundervisning?

Med dette forbehold på kulturens vegne skal bogen være varmt anbefalet, også til læsere uden for faghistorikernes kreds – og måske endda allermest der. Den giver nemlig den historisk interesserede lægmand en enestående mulighed for at trænge ind i historikerens arbejdsværelse. Den slår bro mellem historieforskning og historieskrivning.

Olaf Olsen

Knyttingsaga. Knud den Store, Knud den Hellige, deres mænd, deres slægt.
Oversat af Jens Peter Ægidius. (G. E. C. Gad, 1977). 160 + 43 s.

Forskningen i den islandske Knyttingsaga har længe fulgt to traditioner, den historiske og den filologiske. Mellem dem er der et svælg befæstet, som endnu ingen har kunnet overskride: Historikernes Knyttingsaga er et kompilationsværk, interessant ved trofast at afskrive gamle og autoritative kilder som Ari Frode og en dansk rigskrønike, der også er brugt af Saxo. Filologernes Knyttingsaga er i grunden et digterværk, en sen gendigtning af sene gendigtende værker som Heimskringla og Gesta Danorum, måske endda skrevet af en rigtig skjald! Med een – utilgængelig – oversættelse fra 1829 har de færreste historikere været i stand til selv at tage stilling i sagen. Den nys udgivne oversættelse af Knyttingsaga vil derfor blive et længe savnet arbejdsredskab for historisk forskning og pædagogik, skønt den på godt og ondt er filologisk.

Til det gode hører, at selve oversættel-

sen er fremragende læseværdig. Det angribelige er udgavens apparat. Det er ganske tilfældigt, hvad man finder på godt at skrive noter om, og så er oplysningerne ofte utilstrækkelige eller villende: Sven Estridsøns dødssted, Suderup, bliver ikke identificeret (= Søderup, Hjordkær sogn, Sønderjylland), skønt det kendes fra Ælnoth og beviser sagaens anvendelse af hans værk. Personer bliver endnu ringere annoteret end stednavne. Mange sagsforhold forklares forkert, f.eks. tolkes sagaens gådefulde, men konsistente drejning af verdenshjørnerne, hvorved »nord« står for øst, »øst« for syd o.s.v., ganske uretfærdigt som manglende stedsans. Det totale fravær af henvisninger til litterære paralleller hos Saxo, Ælnoth og de norrøne historieværker forringer værkets anvendelighed. Ingen af disse oplysninger kan findes samlet andre steder. Bibliografien henviser alene til filologers værker og yder end ikke indirekte hjælp.

Indledningen gør rede for udgavens helhedssyn og viser, at noteapparatets mangler er en logisk følge af udgavens plan: Knyttingsaga opfattes som et digterværk, beregnet til fornøjelig oplæsning, men ikke tænkt som historieskrivning. Der er ingen omtale, endsiges diskussion, af Curt Weibulls eller Svend Ellehøjs synspunkter. Sagaen siges både at være utilforladelig som historie og unøjagtig i sin geografi. Der er ingen omtale af dens betydelige topografiske kundskaber og deraf følgende værdi for stednavneforskningen – ingen omtale af dens indgående kendskab til historiske bipersoner som Olaf Glug og Nikolaus Dotta – ingen sans for, at Knyttingsagas kildeforhold kunne være et spændende forskningsobjekt – og slet ingen opfordring til selv at forske videre.

Udgiverne af denne dejlige oversættelse kunne have tjent et historisk sindet publikum bedre ved ikke at lade Knyttingsaga lukke sig om sin egen litterære

virkelighed. Det havde været pædagogisk at hjælpe læseren til selv at gå på opdagelse. Og det havde været hæderligt i det mindste at nævne, at der eksisterer en videnskabelig diskussion omkring Knytlingesagas brug af kilder.

Rikke Malmros

Diplomatarium Danicum. 1. række, 3. bind. 1. del: Diplomer 1170–1199. 2. del: Epistolæ abbatis Willelmi. Ved C. A. Christensen, Herluf Nielsen og Lauritz Weibull (†). (C. A. Reitzels Boghandel, 1976 og 1977). 613 s.

Det danske Sprog- og Litteraturselskabs udgave af diplomatariet skrider regelmæssigt frem. Det nu foreliggende bind, der af praktiske grunde er delt i to, men har fælles register, svarer til det foregående for tiden 1053–1169, og benytteren har stadig grund til at glæde sig over den dygtighed og lærdom, hvorved stoffet er lagt til rette. Adskillige diplomer har krævet lange og tidrøvende undersøgelser, før de kunne fremlægges. Eksempelvis er det nu klarlagt, at det ene af Absalons stadfæstelser af biskops Svends testamente i Øm klostres krønike er uægte, og at således biskop Tyge af Århus, der i krøniken afmales som munkenes uretfærdige plageånd, i det mindste havde ret i sin påstand om, at klostret havde skrivere, som kunne udfærdige, hvad det ønskede. Også i dateringen kan udgiverne møde med forbedringer. Cølestinus den 3.s stadfæstelse på Knud den 6.s gave til Ribe kirke, der i Oluf Nielsens udgave af »Oldemoder« fra 1869 dateres til 1193, får nu det rette årstal 1197.

I abbed Vilhelms breve møder man andre aktstykker end almindeligt. Ved et diplom forstår de fleste et retsstiftende dokument. Vilhelm, den senere helgenkårede augustiner fra Frankrig, døde 1203 (?) og er særlig kendt som leder af Æbelholt. Han har efterladt sig en række breve af mere privat karakter, der langt bedre

end beskrivelsen af hans liv og mirakler lader læseren få et indblik i hans personlighed, og derigennem lærer man ham at kende som en af de fremmede, som var med til at gøre Valdemarernes tid til en frodig kulturperiode. I stedet for diplomernes konventionelle form møder man her beskrivelser fra et menneske, der inden for brevstilens mere løse ramme får plads for sine meninger.

Registrene omfatter en person- og en stednavnefortegnelse og er som i de andre bind omhyggelige og oplysende. Det kan kun blive et fromt ønske, om der også havde været et sagregister. Vanskelighederne ved at affatte det er iøjnefaldende. Det er næsten umuligt at begrænse, fordi næsten alt kan tages med, hvis man vil udtømme teksterne, men omvendt kan også meget udelades, hvis man vælger et mere snævert synspunkt i udtagningen af stikordene. Diplomatariet omfatter nu så mange bind, at det er umuligt at læse dem alle igennem, når man skal undersøge, hvor en sag eller et sagforhold er omtalt. Hverken Kr. Erslevs udgave af de middelalderlige testamenter eller udgaven af gilde- og lavsskråer kan bruges som hjælpemiddel, da de ganske vist har udførlige registre, men kun omfatter en ubetydelighed af, hvad diplomatariet indeholder. I Oluf Nielsens udgave af Codex Esromensis har man samlet personer, steder og sager i et fælles register; men denne udvej bør næppe efterlignes.

Helge Søgaard

Erik Kjersgaard: *Mad og øl i Danmarks middelalder*. (Nationalmuseet, 1978), 217 s.

Det er for tiden mode at beskæftige sig med vikingetiden og middelalderen, og denne interesse er blevet skærpet ved Nationalmuseets udstilling i Brede 1976 om det daglige brød i den sidste periode. Udstillingen har krævet adskillige forarbejder, og forfatteren, der har ledet op-

bygningen af den, har ment, at hans studier ikke skulle gå til grunde med lukningen, og har derfor samlet sin viden i denne anselige bog. Udstillingens succes viste, at den daglige kost i de 500 år mellem vikingetiden og renaissanceen var et tiltrækkende emne, og den let tilgængelige bog vil sikkert få mange læsere. Billedstoffet er fortrinligt, og det meste af det har ikke tidligere været publiceret; men der kan indvendes mod den, at den er for populær, forstået således at den kun henvender sig til dem, som uden at eje særlige forudsætninger vil læse noget om et spændende stof, mens fagmanden lades hjælpeløs, fordi kildehenvisninger savnes, og denne mangel opvejes ikke af to lister ved bogens slutning over de benyttede kilder og litteraturen. De fleste steder kan man se, hvorfra oplysningerne er hentet, men mange gange står man usikker over for kilderne. Ligeledes savnes et sagregister til at finde vej gennem det store stof, den flittige forfatter har samlet, så man både selv må opsoge, hvilke kilder der er brugt, og hvor deres meddelelser er anbragt i bogen, hvis man vil bruge den som håndbog. Bag denne disposition ligger måske den opfattelse, at der skal være forskel mellem det populære og det videnskabelige, men den er næppe rigtig og nærmest en fordom. Ethvert historisk arbejde skal skrives i et for alle forståeligt sprog, og hvis man ikke vil fordybe sig i noterne og det øvrige videnskabelige apparat, kan man lade dem ligge.

Trods den energi, hvormed Erik Kjersgaard har samlet sine kilder, må det indrømmes, at de først fra den sidste del af det 15. århundrede bliver nogenlunde rigelige, og man kan endda stå usikker over for oplysninger fra denne periode. End ikke retternes navne er der enighed om. Således mener Erik Kjersgaard, at groppenbrad (eller groffenbrad) hentyder til oksekødets tilberedning i kogegruber, mens det vist kun betyder grydesteg i

modsatning til steg stegt på spid eller på rist.

Bogen er den første samlede behandling af et forsømt emne og vil derfor længe bevare sin værdi.

Helge Søgaard

Einar Bager (udg.): *Malmø skifter 1*. Bofortegnelser 1546–1559. Samme: *Malmø skifter 2*. Købmandsregnskaber 1537–1559. (Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 1977 og 1978). 284, 136 s.

De to bøger er samhørende og indeholder en mængde oplysninger, og som materialsamlinger kan de udnyttes på flere måder efter det synspunkt, brugeren anlægger, og de spørgsmål, han søger besvaret, mens udgiverens hverv er endt, når han har fremlagt stoffet på rette måde. Einar Bagers arbejde tilfredsstiller alle fordringer hertil. Fra Helsingør foreligger et lignende stof, idet Jørgen Olrik i sin lille bog om Borgerlige Hjem i Helsingør fra 1903 har fremlagt et tilsvarende materiale fra byens skifteprotokoller fra tiden 1571–1621. Kun 14 skifter blev dog bragt fuldstændigt, og de var alle bearbejdede med moderne sprogform og kun bringende de nøgne oplysninger. Einar Bagers udgave imødekommer derimod alle krav, og ved at gengive teksterne nøjagtigt og korrekt har han givet brugeren mulighed for at udnytte det på mange flere måder, end Jørgen Olriks udgave tillader det, fordi den var for ensidigt anlagt som hjælpemiddel ved genstandshistoriske undersøgelser, hvor den er en værdifuld støtte. Ting og sager, der er bevaret fra denne periode, bliver herigenem belyst, så forståelsen af dem uddybes til anbringelse i den historiske sammenhæng.

Einar Bagers udgave har foruden de sædvanlige registre også et bredt anlagt sagregister, der fremtræder som en ordbog over de mange delvis obsolete ud-

tryk, bofortegnelserne indeholder. En sammenligning mellem oplysningerne fra Malmø og skifterne fra Helsingør viser mange ligheder mellem forholdene i de to byer, skønt der er en ganske vist kort afstand i tid; men de var begge sundbyer, og vilkårene har vel i nogen grad været de samme. Det fyldige materiale fra Malmø tillader dog ikke uden videre at generalisere, og først når der er publiceret tilsvarende stof fra de fynske og jyske byer, vil det være muligt at danne sig et indtryk af den danske købstads materielle kultur i det 16. århundrede, da overgangen til renaissanceen fandt sted. Foreløbig mangler meget, men Einar Baggers udgave vækker ønsket om at kende, hvad der findes fra andre byer.

Helge Søgaard

Emanuel Halicz: *Danish Neutrality during the Crimean War (1853–1856). Denmark between the Hammer and the Anvil. Translated from the Polish by Jane Cave.* (Odense University Press, 1977). 247 s.

Det er en besynderlig kendsgerning, at spørgsmålet om Danmark og Krimkrigen aldrig har været genstand for en indgående historisk undersøgelse. Frederik Bajers mammutbog fra 1914 »Nordens særlig Danmarks Neutralitet under Krimkrigen« er mere en materialesamling hovedsagelig bestående af dokumenter fra det danske Udenrigsministeriums arkiv end en videnskabelig behandling af emnet.

I den øvrige historiske litteratur om perioden indtager krigen en meget beskedent plads. Man kan således nævne Erik Møllers store værk fra 1958 »Helstatens Fald«, hvor krigen blot omtales i nogle få uvæsentlige linier.

Det er derfor en virkelig landvinding, at professor Halicz, der i 1971 emigrerede fra Polen og nu er knyttet til Odense

Universitet, har taget sig for at undersøge emnet. Det er næppe noget tilfælde, at det er en udlænding, der har valgt dette emne. Som ikke-dansker hypnotiseres han på ingen måde af begivenhederne i 1848–50 og 1863–64, men har et åbent blik for det perspektiv, der ligger i Krimkrigen og dens følger for Danmark.

Halicz' fremstilling bygger på omfattende studier ikke blot i danske arkiver heri indbefattet de russiske arkivfilm i Rigsarkivet, men tillige i engelske, tyske, franske og østrigske udenrigsministerielle arkiver. Resultatet er blevet en grundig gennemgang af alle faser i Danmarks forhold til de krigsførende magter i den pågældende periode. Forfatteren lægger ikke skjul på sin beundring for den måde, hvorpå det lykkedes de skiftende danske regeringer og deres udenrigsministre, C. A. Bluhme og L. N. Scheele, at holde fast ved den neutrale linie og undgå den stillingtagen for den ene af parterne, som Sverige-Norge valgte ved at indgå traktaaten af den 21. november 1855 med vestmagterne.

Det er værdifuldt at få hele denne udvikling skildret og nøje dokumenteret, og det er ligeledes af stor værdi, når forfatteren i et afsluttende kapitel redegør for de alvorlige konsekvenser, krigen fik for Danmark gennem Preussens og Ruslands tilnærmelse til hinanden. Derved blev vejen banet for Bismarcks politik i 1860'erne.

Til gengæld må man stille sig noget skeptisk, når Halicz mener, at krigen var en væsentlig faktor i Danmarks de facto isolation i 1864 og dermed til det store nederlag.

Danmarks ulykke i 1864 var ikke så meget den isolerede krig med Preussen og Østrig. Krigen var jo i realiteten uundgåelig, thi en fredelig løsning før 1864 ville have krævet en deling af Slesvig efter fælles overenskomst mellem de stridende parter. Men denne ville igen have fordret et sådant overmenneskeligt mål af forud-

seenhed, visdom og resignation, at denne løsning var ganske usandsynlig.

Danmarks chance for en fornuftig ordning lå ikke i det krigeriske opgør, men i forhandlingsfasen bagefter. Når denne chance ikke blev udnyttet, skyldtes det mange forskellige årsager, men Krimkrigens udfald spillede næppe nogen større rolle i dette problemkompleks.

Denne indvending forringer dog på ingen måde betydningen af den bog, professor Halicz har skrevet. At den er udgivet på et verdenssprog forøger i høj grad dens værdi.

Viggo Sjøqvist

Ole Lange: *Finansmænd, stråmænd og mandariner. C. F. Tietgen, Privatbanken og Store Nordiske. Etablering 1868-76.* (Gyldendal, 1978). 395 s.

Efter en lang række forudgående pressemeddelelser foreligger nu første del af lektor Ole Langes store værk om Tietgen. Det viser sig dog, at det kun er en enkelt side af finansmandens virke, der er taget op, nemlig hans grundlæggelse af Store Nordiske Telegrafelskab. Hvad der er mere overraskende er, at de sensationer, der var stillet i udsigt, ganske udebliver. Sandt at sige er det meste af det, som nok skulle være sensationer, noget, der dels har været talt om i københavnske finanskrede, hvor der endnu for en lille snes år siden levede folk, der fra deres fædre havde en ret god viden om sagerne.

Når dette nu er sagt, og det er naturligvis ærgerligt at skulle sige det – også fordi velunderbyggede sensationer er dejlige – må det også straks konstateres, at Ole Lange har skrevet en solidt funderet bog om et centralt emne i dansk økonomihistorie. Det er gennemgående virkelig god videnskab, der er tale om. Den største svaghed ligger i forfatterens udenværker. Et af disse udenværker er, at Ole Lange i sit forord og forlaget i sin servering efter-

lader indtrykket af, at dette her er noget, der har bud til vide kredse. Det er absolut ikke tilfældet. Alene det forhold, at der gives lange citater på engelsk og fransk – tilmed på ret centrale punkter – virker i sig selv blokerende på mange læsere. Dernæst er de lange, detaljerede redegørelser for børsmanipulationer næppe heller hvermandskost; selv når man har levet et liv med at følge den slags, er det nødvendigt med en koncentreret opmærksomhed for at holde styr på sagerne.

Måske endnu mere blokerende for de mange læsere er en svigtende introduktion af personerne. Det er allerede galt, når det drejer sig om hovedpersonen. I dag vil der sikkert ikke være mange, der kan starte bogen med at vide, hvem Tietgen var, og hvad han stod for; det ville have været rimeligt med et introducerende rids af hans historie, før han pludselig blev telegrafmand.

Den manglende placering af Tietgen bliver så meget mere følelig, fordi Ole Lange bebuder, at han vil fjerne Tietgenmyten. Sandt at sige, får vi intet at vide om, hvori den består. Næsten alle, der har skrevet om Tietgen, har været klar over, at der var noget galt her i 1870'erne. Det falder noget forskelligt ud, hvilket ordvalg der bruges; men at det ikke var godt, har vistnok alle givet udtryk for. Ole Lange viser nu, at det til tider var helt galt. Det er rigtigt; men på samme tid må det fastholdes, at årsregnskaber – så nødvendige de end er – kun er øjebliksbilleder. I den henseende minder forretningslivet meget om det videnskabelige arbejde. Skulle outputtet måles hvert år under løsningen af en stor videnskabelig opgave og sammenlignes med inputtet, da ville mange videnskabsmænd livet igennem gå fra den ene fallit til den anden.

Den store forretningsmand må i mange situationer ligesom videnskabsmanden have en tro på sin idé og have tålmodighed. Det var ikke uden grund, at Gals-

worthy gav Forsytherne det valgsprog, at de havde tid til at vente.

Tietgen var i den henseende en Forsyther, og Ole Lange har været det i sine studier, derfor er kærnen blevet så god. Det centrale i bogen er en analyse af Store Nordiskes grundlæggelsesår. Selskabet blev dannet i 1869 ved sammenslutning af tre mindre selskaber, der dels ejede kablerne mellem Danmark, Norge og England samt mellem Danmark og Rusland (Møn, Bornholm, Libau – nu Liepaja), dels endelig havde koncession på kabelanlæg mellem Sverige og Rusland og mellem Norge og Skotland. Året efter stiftede Tietgen »Det Store Nordiske Kina og Japan Extension Telegraf-Selskab«, der i 1872 blev sammensluttet med Store Nordiske under dets navn. Kina-Japan Selskabet var baseret på landkabler gennem Rusland og Sibirien frem til Vladivostok, der forbandtes med kabler til Japan og Kina.

Dette kolossale anlæg krævede uhyre kapitaler. Tietgens ståsted var Københavns Privatbank, grundlagt 1857 med Tietgen som direktør. Det var målt med den store verdens alen et meget beskedent udgangspunkt, og det var derfor nødvendigt tillige at basere kapitalforsyningen på det europæiske marked og da navnlig London. Det blev på samme tid selskabets styrke og svaghed: små nationale udsving blev afbødet andet sted, men store internationale udsving kunne ramme hårdt og omfattende. Dette samspil kunne måske nok have stået klarere i bogen.

Ole Lange forfølger to spor i sin behandling af årene frem til 1879: etableringen af kabelnettet og selskabets finansieringsforhold. En hovedbetingelse var, at Rusland anlagde landkablerne, og at Tietgen fik koncession på benyttelsen af dem. Dette lykkedes, selv om det skete i konkurrence med et kapitalstærkt engelsk konsortium (til sidst måtte de to konkurrenter indgå en aftale om, at den,

der fik koncessionen, delvis skulle give den anden adgang til at gå med i økonomien). Koncessionen blev opnået bl.a. ved bestikkelse og ved støtte fra kongehuset over for det besvogrede zar-hof. Det er værdifuldt, at dette dokumenteres, for derved understreges den ubrudte tradition inden for dansk statsstyre, som siden enevældens konger og altså over Christian 9. til vore dages udenrigsministerium har gået ud på at støtte dansk erhvervsliv i det fremmede.

En sådan støtte fik Tietgen også ved kabeludlægningen i Østen, idet han på fordelagtige vilkår lejede marinens fregat Tordenskjold. Marineministeren var Waldemar Raasløff, der fast fik et årligt beløb på mindst 5.000 rigsdaler for at rådgive Tietgen (en adjunkt på ældste løntrin fik dengang ca. 1.000 rigsdaler om året). Samtiden kendte vel ikke denne aftale, men udmærket Raasløffs økonomiske afhængighed af Tietgen. Man stillede dog ikke dengang de samme integritetskrav til ministre som i dag. Kabeludlægningen var forbundet med komplicerede koncessionsspørgsmål i Kina, som dog blev løst. Det samme blev også en række tekniske vanskeligheder. I bogen vises, hvordan Tietgen forstod at time nyhederne om kabeludlægningen, således at de støttede de hjemlige kurser på telegrafaktierne.

Netop dette var der i høj grad brug for. Mens det var gået glat med at skaffe kapital, da Store Nordiske blev stiftet, var der betydelige vanskeligheder med pengene, da aktierne i Kina-Japan Selskabet skulle afsættes. Det slog fejl i London. Ole Lange mener at kunne sandsynliggøre, at det skyldtes indgriben fra et selskab, der også arbejdede med kabelforbindelse til Kina. Det lykkedes på den anden side Tietgen at starte en spekulation i København, der bragte en hel del af de manglende penge til veje. Spekulationen var imidlertid forvoven og førte i løbet af nogle år til store tab for Privat-

banken – og for Tietgen selv. Uden tvivl var det et dristigt spil, undertiden også temmelig forslagent. Tabene trådte ingentlunde klart frem i Privatbankens regnskaber; på den anden side vil man dog i en ikke ringe udstrækning, og mere end Ole Lange gør, kunne acceptere, at sådan kunne regnskaberne også være rigtige.

Der er anvendt megen skarpsindighed på analysen af disse detaljemættede problemer. En række sammendrag og bogens store konklusion til sidst viser imidlertid også forfatterens åbenbare talent for at se de store sammenhænge. Han forbinder her på en lykkelig måde de økonomiske, tekniske og politiske tråde. Det spændende er imidlertid, at Ole Lange på samme tid i realiteten tillægger Tietgen de samme evner. Lange siger nu også her – og det er rigtigt – at den store finansmands metoder ikke adskilte sig fra, hvad der i det hele karakteriserede tidens forretningsliv, og sådan skal en historiker netop vurdere. En anmelders konklusion må være, at her har dansk historieforskning fået en betydningsfuld bog, og at man med god grund kan glæde sig til den fortsættelse, der stilles i udsigt.

Vagn Dybdahl

Henning Nielsen: *Dansk udenrigspolitik 1875–1894 med særlig henblik på beslutningsprocessen*. (Odense Universitetsforlag, 1978). 212 s.

Bogen er en omarbejdet prisopgave udskrevet af Odense Universitet i 1975 og belønnet med en guldmedalje i foråret 1977.

Den er velfortjent, thi det er en intelligent og velskrevet afhandling, hvor forfatteren søger at belyse samspillet mellem udenrigs- og indenrigspolitik samt mellem regering og rigsdag. Det er fuldstændig rigtigt, hvad Henning Nielsen fremhæver, at det er vanskeligt at skelne mellem en nations udenrigs- og indenrigs-

politik, da der altid vil være tale om en vekselvirkning.

Men det mærkelige er, at netop i den periode, som bogen omhandler, var vekselvirkningen ikke særlig udpræget. Rigsdagens partier, og det gælder især oppositionen, interesserede sig ikke meget for udenrigspolitik og kun en smule mere for udenrigsøkonomien. Ganske vist gjorde regeringen, hvad den kunne for at hævde sit monopol på disse områder, men oppositionen gjorde nu heller ikke noget helhjertet forsøg på at bryde det. Den var først og fremmest interesseret i det indenrigspolitiske slagsmål og i forsvarssagen, der også blev domineret af det indenrigspolitiske aspekt.

Når forfatteren har valgt årene 1875–94, der dækker Estrups regeringsperiode, skyldes det, at han har fået adgang til Estrups privatarkiv, der altså eksisterer uanset de rygter, der gennem mange år blev udsprede, at det i alt væsentligt var blevet ødelagt før Estrups død i 1913.

Men dette nye kildemateriale kan ikke siges på afgørende måde at have ændret det hidtidige billede af periodens danske udenrigspolitik. Dette er måske en af årsagerne til, at forfatteren ikke helt har været i stand til at give en fyldig og tilfredsstillende skildring af Estrups personlighed og indsats, hvilket må forekomme påkrævet, når fremstillingen er begrænset til netop hans regeringstid. Efter min opfattelse er billedet af Peter Vedel langt bedre.

Dette ændrer dog ikke den kendsgerning, at det er en fornøjelse at læse denne moderne fremstilling, der tillige udmærker sig ved et fortrinligt illustrationsmateriale og gode billedtekster.

Viggo Sjøqvist

Viggo Sjøqvist: *Peter Munch. Manden, Politikeren, Historikeren.* (Gyldendal, 1976). 313 s.

P. Munch er utvivlsomt den mest eksten-sivt behandlede af dette århundredes danske politikere. Han har af naturlige grunde været en central skikkelse i en række generelle fremstillinger af dansk politik fra århundredskiftet til anden verdenskrig, ikke mindst Viggo Sjøqvists fremstilling af dansk udenrigspolitik i 1930'erne; han har også været emnet for mere specifikke analyser, først og fremmest Karup Pedersens disputats, og endelig har han selv især gennem sine omfattende erindringer og den offentliggjorte brevveksling med ungdomsvennen I. P. Jacobsen været med til at lægge et omfangsrigt, biografisk materiale frem. Og med denne bog foreligger så den første egentlige biografi af P. Munch.

Viggo Sjøqvist giver ikke nogen speciel begrundelse for at tage P. Munch op til en ny vurdering, men man kan dog nok drage visse slutninger fra bogen og dens kontekst. Når han har kastet sig over Munch, skyldes det givetvis i nogen grad utilfredshed med den hidtidige litteratur, som biografien indeholder forbløffende få referencer til. Men den væsentligste motivation er dog nok Sjøqvists velkendte interesse for de store personligheder i dansk udenrigspolitik og ikke mindst en optagethed af Munchs »egenartede«, delvis gådefulde personlighed.

Nøglen til »manden« og dermed »politikeren« P. Munch søger Sjøqvist primært i traumatiske oplevelser i barndom og ungdom; fortiden »er af stor betydning til forståelse af, hvordan han blev den egenartede personlighed« (s. 10). For at belyse denne gennemfører Sjøqvist et omfattende og efter omstændighederne vellykket historisk detektivarbejde, der giver et godt billede af de problematiske ydre omgivelser, som P. Munch voksede op i. Men Sjøqvist vil videre; han ønsker

også at trænge ind i P. Munchs personlighed, afdække de psykologiske træk, der tilsammen konstituerer den, og finde frem til de faktorer, der har betinget dens udvikling. Hovedkilderne til denne analyse er Munchs brevveksling med ungdomsvennerne I. P. Jacobsen og Aage Friis og med Viborg-rektoren Lefolii. Spørgsmålet er, hvor langt denne analyse fører. Sjøqvist ser utvivlsomt rigtigt, når han som karakteristiske træk hos Munch påpeger hans generelle og altomfattende skepsis, hans trang til logik og konsekvens og hans følelse af »at stå udenfor«. Ligeledes dokumenteres det klart nok, at den proces, der formede Munchs personlighed, var både kompliceret og langvarig. Forsøget på at relatere disse træk til de ydre omstændigheder og i det hele taget at give en udviklingspsykologisk forklaring på fænomenet Munch lykkes imidlertid kun i et vist omfang. På et centralt sted skriver Sjøqvist: »Denne følelse af at stå uden for andres liv synes at kunne føres tilbage til en eller anden sjælelig katastrofe i barndommen, da »han blev knust én gang for alle«, hvor »hans sejl gik under og livstræ knækkede«. Han fortæller intet om, hvad det er for en ulykke, der ramte ham og skabte denne sjælelige katastrofe. Vi kan kun gisne ... Så meget tør dog vel siges, at det må have drejet sig om en begivenhed, der har berørt hans personlige integritet på det dybeste« (s. 25). Dette er – som Sjøqvist selv erkender – en utilfredsstillende forklaring. For det første er det ikke nogen forklaring. For det andet er det tvivlsomt, om man i den 19-årige Munchs udtryk (i et brev til I. P. Jacobsen) om det knækkede livstræ skal lægge meget mere end et måske særlig akut og under alle omstændigheder særlig klart artikuleret udtryk for en Weltschmerz, som vel rammer de fleste unge mennesker på et eller andet tidspunkt. Sjøqvist synes ved flere lejligheder at falde for fristelsen til at tolke den unge Munchs usædvanlige

evne til introspektion og til at artikulere denne som udtryk for en særlig kompliceret, gådefuld eller unormal personlighed. I det hele taget overbetoner Sjøqvist sandsynligvis de neurotiske træk i Munchs personlighed og underbetoner, omend han ikke helt ser bort fra dem, de »sunde« træk, der også fandtes, og som man meget vel kan argumentere var de dominerende.

Endelig og mere generelt kan man tvivle på, om Sjøqvists metode, der kan karakteriseres som traditionel historisk »Einführung«, er den bedst egnede til formålet. Hans målsætning falder klart sammen med den såkaldte psykobiografi, nemlig at give et helhedsbillede af en personlighed og dens dannelse. Psykobiografien søger imidlertid at etablere sine forklaringer ved hjælp af en eksplicit reference til personlighedspsykologiske teorier, hvadenten der er tale om mere traditionel psykoanalytisk teori eller senere teoridannelser af Jung, Horney eller Maslow. Psykobiografien er endnu en ret problematisk genre; men hvor psykologisk teori kombineres med historisk og politisk forståelse, som f.eks. i Alexander og Juliet George's klassiske Wilson-biografi eller Doris Kearns' nylige, fortræffelige biografi af Lyndon Johnson, kan der føjes væsentligt til den forståelse, som en mere traditionel »indfølelse« biografi kan nå frem til. Netop fordi Sjøqvist er af den opfattelse, at P. Munch er så »egenartet«, kunne man have ventet en inddragelse af personlighedspsykologiske problemstillinger med henblik på en fastere helhedskarakteristik af hovedpersonen.

Det hører med til Sjøqvists approach, at han opfatter Munchs personlighed som den væsentligste faktor til forklaring af udviklingen i hans politiske holdninger, mens han omvendt lægger mindre vægt på det sociale og politiske miljø, som Munch bevægede sig i. Når han f.eks. skal forklare Munchs »omvendelse« fra fæstningstilhænger til antimilitarist, gør han det primært med henvisning til Munchs konsekvensrytteri, hans tilbøjelighed til at gå til ekstremerne (s. 38). På samme måde forklarer han det forhold, at Munch – trods sin grundlæggende skepsis – alligevel kunne se en mission i en utilitaristisk politik til gavn for almindelige mennesker, som resultat af et bevidst forsøg på at rive sig ud af »håbløshedens evangelium« (s. 41).

Begge forklaringer kan være gyldige, så vidt de rækker, men hvor langt? For at forklare Munchs forsvarspolitiske kolbøtte må man nødvendigvis også inddrage det københavnske akademikermiljø, som Munch bevægede sig i i 1890'erne, og hvor konservative og national-liberale tendenser var i hastigt tilbagetog. Ligeledes må man formentlig i højere grad, end Sjøqvist gør det, inddrage Munchs erfaringer fra Frankrigsopholdet 1900–01 i forklaringen på udviklingen af hans social-radikalisme.

Afsnittet om »manden« P. Munch, der bringer os frem til begyndelsen af Munchs politiske løbbane ved århundredskiftet, er – med de nævnte forbehold – biografiens mest originale del. I det følgende hovedafsnit om »politikeren« er vi på mere kendt grund. Det var ikke at forvente, at Sjøqvist i sin fremstilling af 1. verdenskrig eller 1930'erne skulle føje væsentlige, nye vurderinger til dem, han allerede tidligere har givet, omend man nok kunne have ønsket en større nuancering på visse punkter. De interessanteste afsnit er derfor behandlingen af P. Munchs virke før 1. verdenskrig (og særlig udviklingen i hans forsvarspolitiske doktrin) og af Munch som Folkeforbundspolitikere i tyverne. Sjøqvist har tidligere påvist, at der i midten af 1930'erne skete en ændring i Munchs syn på Folkeforbundets muligheder og rolle i dansk sikkerhedspolitik; her giver han baggrunden herfor og samtidig en tiltrængt korrektur til forestillingerne om P. Munchs blåøjede Folkeforbunds-romantik. I den

forbindelse er Sjøqvists dokumentation af Munchs grundlæggende pessimisme efter katastrofen i 1914 af stor betydning for forståelsen af Munchs udenrigspolitiske opfattelse i mellemkrigstiden. Sjøqvist kontrasterer denne pessimisme med mange af Munchs optimistiske offentlige udtalelser og ser denne som udtryk for en indre dialog mellem villet optimisme og instinktiv pessimisme (s. 146). Man kunne også se kontrasten som udtryk for et pragmatisk karaktertræk hos Munch, som flere gange kom til udtryk, f.eks. i anlægget af Tune-stillingen 1915, men som næppe stemmer overens med Sjøqvists billede af Munch som den logiske, konsekvente politiker, og som derfor underbetones i fremstillingen.

Afsnittet indeholder også interessante iagttagelser af P. Munchs udenrigspolitiske »stil« – hans arbejdsmetode, forhold til ministeriet, parti- og regeringsfæller; dette er aspekter, som man gerne havde set belyst mere ekstensivt, og som peger på et behov for yderligere undersøgelser.

Det er rigtigt set, at biografien også indeholder et hovedafsnit om historikeren P. Munch, både den flittige lærebogsforfatter og forskeren. Afsnittet har nødvendigvis oversigtens karakter og går ikke ned i nogen dyberegående analyse af Munchs metode og historiesyn; det vigtige ligger først og fremmest i, at der hermed er peget på et vigtigt felt for fremtidig forskning. Både gennem sit omfattende historiske forfatterskab og gennem erindringerne, der så langt er den vigtigste enkeltkilde til dansk politisk historie i første halvdel af 20. århundrede, har Munch sat sit store præg på flere generationers historieopfattelse. En kritisk analyse af Munch som historiker er derfor en væsentlig opgave, som Sjøqvists fremstilling aktualiserer.

Man kan næppe sige, at Sjøqvists intentioner med biografien er opfyldt i fuldt mål. »Gåden« P. Munch – i den udstrækning en sådan findes – er kun delvis

løst. Sjøqvist har en tendens til at overbetone de psykodynamiske aspekter af politisk adfærd på bekostning af de sociale og undlader f.eks. helt at tage stilling til *rollens* betydning, som jo var kernen i Karup Pedersens analyse. Men biografien indeholder megen solid forskning om Munch og hans politiske adfærd. Sjøqvists helhedsbillede af Munch, der trods visse mangler for første gang lader os se ham som den rigt facetterede personlighed, han var, vil være det naturlige udgangspunkt for al videre Munch-forskning.

Nikolaj Petersen

Troels Fink: *Da Sønderjylland blev delt 1918–1920. I–II*. (Institut for Grænseregionsforskning, 1978). 288, 108 s.

De hidtidige fremstillinger af genforeningsproblematikken i årene 1918–20 har lidt af den svaghed, at alle de vigtigste udenlandske kilder ikke har været genstand for en systematisk bearbejdelse.

Dette skyldes naturligvis i første række, at disse kilder ikke har været tilgængelige før i de senere årtier. Det tyske arkivmateriale var det første, der blev adgang til, efter at den danske arkivdelegation bestående af arkivarerne Johan Hvidtfeldt og Harald Jørgensen i slutningen af fyrerne havde hjembragt mange vigtige akter fra det tidligere Auswärtiges Amt. Desværre var fototeknikken dengang ikke alt for god, så mange af dokumenterne er i en dårlig forfatning med ofte svært læselige tekster.

I løbet af tresserne og halvfjserne blev der mulighed for at studere de engelske akter. Den sidste skanse, der skulle erobres, var det franske udenrigsministeriums arkiv, der hidtil havde modstået alle stormløb. Da Harald Jørgensen i 1958 søgte at få adgang for at benytte materialet til sin bog »Genforeningens statspolitiske baggrund« (1970), fik han

afslag. Det engelske materiale havde han heller ikke haft lejlighed til at benytte; men denne mangel blev i betydelig grad afhjulpet af Tage Kaarsted i hans bog fra 1974 om »Storbritannien og Danmark 1918–20«.

Det er dog først med Troels Finks nye store værk »Da Sønderjylland blev delt«, at vi har fået en fuldstændig udnyttelse af både det tyske, engelske og franske arkivmateriale. For fredskonferencens vedkommende er det dog hovedsagelig Tardieu og Franz von Jessens bog fra 1926, der er benyttet. Konferencens arkiv skal for en stor del være gået til grunde under den anden verdenskrig.

Finks fremstilling er planlagt til at omfatte i alt 3 bind, hvoraf de to første, der dækker tiden fra oktober 1918 til januar 1920, nu foreligger. Det sidste bind vil behandle begivenhederne i foråret og sommeren 1920 og udkomme, »hvis tid og kræfter slår til«, hedder det lidt pessimistisk i indledningen. Lad os håbe, at dette forbehold ikke er mere nødvendigt end præstens traditionelle ord til menigheden: på næste søndag skulle jeg prædike. Det ville i sandhed være sørgeligt, om dette storværk, der sandsynligvis på flere punkter vil blive det sidste ord i sagen, skulle forblive en ufuldendt symfoni.

Som man kunne forvente, er behandlingen af det udviklede problemkompleks gennemført med en overskuelighed og klarhed, der er et kendemærke for Finks forfatterskab. Den dansk-tyske nationalitetskamp har altid udmærket sig ved en komplicitet, som kun eksperter har kunnet finde rundt i. Og selv de har ofte haft svært ved at redegøre for udviklingen på en for menigmand forståelig måde.

Men dette kan ikke siges om det foreliggende værk. Skildringen og vurderingen af forhandlingerne mellem den danske regering, de politiske partier, de private interessegrupper, de stridende søn-

derjyske fraktioner samt de tyske, franske og engelske officielle og uofficielle instanser er gennemført på en sådan måde, at fremstillingen kan læses uden større anstrengelser eller mulighed for misforståelser. Sceneskiftet mellem begivenhederne i Slesvig, København, Berlin, Paris etc. gennemføres let og elegant.

Dette hænger ikke blot sammen med, at Fink er vor førende ekspert på området. Det skyldes også, at han gennem årene har udviklet en evne til at økonomisere med ord og udtryk, så der næppe findes én overflødig sætning i hele værket. Det bør også fremhæves, at sproget er behageligt fri for unødvendige fremmedord. Her er et felt, hvor mange moderne historikere kan lære, hvorledes man bør skrive.

Spørger man, hvor det særlige findes i dette værk i modsætning til forgængernes, så vil jeg nævne tre områder, hvor Finks undersøgelser og vurderinger fortjener en nærmere omtale; også fordi de måske er de mest kontroversielle. Det drejer sig dels om den danske udenrigsministers ledelse af Danmarks politik under fredskonferencen, endvidere om Slesvigeksperter H. V. Clausens optræden under fredsforhandlingerne samt endelig om Frankrigs intriger mod den officielle danske politik, således som den var blevet udformet i oktober 1918 i samarbejde mellem den radikale regering Zahle og oppositionen.

For nu at tage det sidste forhold først, så må det nævnes, at Fink har en tilbøjelighed til at omtale de problemer, der opstod mellem Danmark og sejrherrene, som en sag mellem den danske regering og »de allierede«, hvilket naturligvis er formelt korrekt. Men i realiteten havde Danmark ingen vanskeligheder af betydning med Storbritannien eller USA. Det nærmeste, man kan komme i kritik af de to lande, består i, at de til at begynde med var tilbøjelige til at trække i hælene på Frankrig; men de gjorde sig snart fri. Det

var fra Frankrig, de virkelige besværligheder kom.

Det var således den franske gesandt i København, Conty, der konspirerede med Dannevirkebevægelsen, hvis mangel på sund fornuft og ansvarsbevidsthed ikke behøver en nærmere omtale. Det grelleste eksempel på den franske illoyalitet over for den danske regering ses dog i sagen om en afstemning i 3. zone.

Kommissionen, der behandlede det slesvigske spørgsmål, bestod naturligvis af repræsentanter fra alle de store allierede magter. Men det var først og fremmest de franske delegerede, kommissionens formand André Tardieu og diplomaten Jules Laroche, der gik Dannevirkefolkenes ærinde. Kommissionen benyttede nu et postuleret dansk krav om en tysk militær rømning af hele zonen som argument for en sydlig afstemningsgrænse. Det lykkedes dog den danske regering at få fredskonferencen til at frafalde kravet om en 3. zone. Lloyd George og præsident Wilson gik ind for denne ændring, og Frankrig så sig nødsaget til at give efter. Fink formoder, at årsagen kan have været, at Kieler-kanalens internationalisering ikke kunne gennemføres.

Men dermed var sagen ikke endt for Danmarks vedkommende, thi opgivelsen af 3. zone gav som bekendt anledning til en af de bitreste politiske stridigheder i moderne dansk historie og var medvirkende til at bane vejen for »Påsekrisen« året efter. Samspillet mellem de franske kredse og Dannevirkebevægelsen er et såre interessant og ikke særlig opbyggeligt eksempel på Frankrigs efterkrigspolitik.

Lektor H. V. Clausen, der fra januar 1919 blev knyttet til det danske gesandtskab i Paris som Slesvig-sagkyndig, er nok den person i bogen, der får den hårdeste medfart. Fink lægger ikke skjul på, at det efter hans opfattelse ikke var en god idé at sende Clausen til Paris. Forsvarsminister, dr. Peter Munch ville have

været en bedre repræsentant, thi »han var velbevandret i det franske sprog og havde større politisk erfaring end H. V. Clausen«, hedder det.

Kritikken af Clausen beror på, at han sammen med gesandten H. A. Bernhoft hurtigt begyndte at optræde »yderst selvstændigt«, idet han bevægede sig bort fra den grænsedragning, han oprindeligt havde argumenteret for, og i stedet begav sig mod syd eller rettere mod sydvest. »Det er en af gåderne i genforeningshistorien«, skriver Fink (I, 279), »at H. V. Clausen nok holdt på selvbestemmelsesretten omend med visse justeringer, men når det gjaldt øen Sild og især List, så tænkte han som Christian IV efter slaget ved Listerdyb i 1644«.

Nu kom de Clausenske taktiske overvejelser ikke til at spille nogen rolle, bl.a. fordi striden om 3. zone fejede dem bort. Men det nye billede af H. V. Clausen, som Fink har givet os, vil blive stående som et meget værdifuldt punkt i hans store værk.

Udenrigsminister Erik Scavenius er en anden af de danske personligheder, der kommer ud for en ganske skarp kritik, selv om det ikke giver sig udtryk i skarpe ord. Men Fink er i virkeligheden af samme mening som Alex. Foss, der i en anonymt udgiven pjece fra 1919 om »Udenrigsminister Scavenius og Genforeningen« opfordrede ham til at gå af med den begrundelse, at han vel havde gjort sin pligt under krigen, men nu var uegnet til at forhandle med de allierede og derfor burde vige pladsen for en mere kvalificeret udenrigsminister.

På side 78 i bd. I slutter Fink sig til dette synspunkt med ordene: »Som repræsentant for Danmark over for de allierede var Scavenius i den givne situation lidet egnet ... Et skifte på udenrigsministerposten havde haft gode grunde for sig af hensyn til de allierede«.

Synspunktet er jo interessant, og det mangler heller ikke på argumenter, der

kan bidrage til en begrundelse. Men svagheden i argumentationen ligger efter min mening i, at Fink atter benytter begrebet »de allierede« i stedet for at sige »den franske regering«. Thi det var her, problemet lå. De tilløb til uvilje, der fandtes på engelsk side, var rent forbigående, hvis de overhovedet eksisterede. Englændernes »common sense« i udenrigspolitiske spørgsmål bevirkede, at forholdet til den danske regering hurtigt normaliseredes.

En af Finks anklager mod Scavenius er, at han ikke officielt ville give udtryk for Danmarks taknemmelighed over for sejrherrene, der havde gjort det muligt for sønderjyderne at vende hjem. Fink kan nok have ret i, at en sådan gestus måske kunne være taktisk klog. Men på den anden side var sagen næppe af større betydning. Det var såvist ikke af hensyn til Sønderjylland eller Danmark, at krigen mod det tyske kejserrige var blevet ført. Og Scavenius' modargument, at det var værdigere for den danske regering at holde sig tilbage i denne sag, kan ikke uden videre afvises. Der var altid den fare, at en sådan erklæring fra den påståede tyskvenlige regering Zahle ville blive stemplet som det rene hykleri og som et usmageligt udtryk for opportuniste.

Det er nok sandsynligt, at en mere franskorienteret dansk udenrigsminister ville have opnået større prestige i Paris, men om dette ville have været en fordel på længere sigt, kan i det mindste diskuteres.

Ingen dansk politiker så klarere end Scavenius, at den franske efterkrigs politik byggede på sand, fordi den beroede på illusionen om, at Frankrig havde vundet krigen. Storbritanniens og senere USA's krigsdeltagelse havde camoufleret den kendsgerning, at uden disse to magter havde Frankrig tabt i 1914 eller i hvert fald i 1915-16.

Set ud fra en realpolitisk vurdering gjaldt det for Danmark om at holde Frankrig så meget på afstand, at forholdet

til det nye Tyskland ikke blev afgørende kompromitteret. Det var i længden den for landet mest fordelagtige politik.

Endelig kan man spørge: hvad ville der være vundet ved at fjerne Scavenius, når det var regeringen Zahle, de inden- og udenlandske modstandere ville til livs?

Heldigvis holdt såvel regeringen som dens udenrigsminister, indtil den nye grænse af 1920 var sikret. Om begivenhederne i dette år vil det afsluttende bind handle.

Viggo Sjøqvist

Barbara G. Haskel: *The Scandinavian Option. Opportunities and Opportunity Costs in Postwar Scandinavian Foreign Policies.* (Universitetsforlaget, Oslo, 1976). 266 s.

I en række artikler i nordiske og internationale politologiske tidsskrifter har Barbara Haskel, der nu er ansat ved McGill University, Montreal, forlængst placeret sig som en kyndig iagttagere af det nordiske samarbejde. Nu har Universitetsforlaget udsendt en revideret udgave af den afhandling, hvormed hun i 1972 erhvervede Ph.D.-graden ved Harvard University. Bogens tema er ikke nyt, men til gengæld essentielt: Hvorledes kan det være, at det nordiske samarbejde trods alle mulige forudsætninger i form af kulturelle, sociale og politiske lighedspunkter mellem landene er forblevet på et yderst uforpligtende plan? For at besvare dette spørgsmål gennemfører forfatteren parallelle analyser af to mislykkede integrationsforsøg, det nordiske forsvarsforbund 1948-49 og den nordiske toldunion i slutningen af 1950'erne samt af to »succeser«, gennemførelsen af den nordiske pasunion og af det fælles arbejdsmarked i midten af 1950'erne.

Analysen indledes med en kort teoretisk diskussion, hvorunder forf. noget hastigt forkaster de analyserammer, der hidtil har behersket integrationsforskning

gen, f.eks. neo-funktionalismen, til fordel for en analyse af »the »logic« of the decision situation, that is, the dilemmas confronting decision-makers« (p. 29). »This approach asks what questions *they* (beslutningstagerne) *would have had to have asked ... , if they had proceeded rationally ...* Next it attempts to ascertain ... what answers ... the actual decision-makers seem to have given ... Thirdly it asks: Why did they answer this way? (p. 30 fremhævnng i original)«. Hovedsigtet med analysen er således klart rettet mod det intellektuelle aspekt af beslutningsprocessen. I betragtning af, at Barbara Haskel så markant placerer sig som tilhænger af den såkaldte rationelle aktør-model, kan det næppe undre, at hun finder sine centrale begreber i økonomien, f.eks. *opportunity cost*-betragtningen. Denne approach må siges at være i modstrid med flere nyere tendenser i politologien, og dens begrænsede rækkevidde må da også straks påpeges. Ved at opfatte udfaldet af de nordiske forhandlinger, f.eks. om forsvarsforbundet, som bestemt udelukkende af de involverede beslutningstagergruppers relative »pris- og omkostningsberegninger« på de forskellige løsningsmuligheder, der forelå, udelukkes en række andre forklaringsmuligheder bevidst. Tredie led i ovenanførte beskrivelse af forfatterens sigte – at *forklare* beslutningstagerens vurderinger af situationens hovedspørgsmål – er da også klart det, der står svagest i bogen.

Tre spørgsmål konstituerer efter forfatterens mening beslutningssituationen i 1948–49: USA's forventede reaktion på et nordisk forsvarsforbund, dettes afskrækkende virkning og den indre politiske situation omkring forbundet. Det er Barbara Haskels hovedtese på grundlag af de nordiske beslutningstageres »bevarelse« af disse tre hovedspørgsmål, at der faktisk eksisterede forudsætninger for enighed med udgangspunkt i de to første problemer, men at de norske beslutnings-

tageres vurdering af deres interne situation ødelagde denne mulighed. Forfatteren hæfter sig her ved statsminister Gerhardsens accept af den såkaldte Karlstadformel i jan. 1949, ifølge hvilken der skulle dannes et fritstående forsvarsforbund, som nok skulle være sikret amerikansk velvilje samt våbenleverancer på acceptable vilkår, men som ellers skulle være fritstående i forhold til Atlantpagten. Få uger senere – i forhandlingerne i København – stillede nordmændene sig som bekendt på det standpunkt, at der derudover måtte stabsforhandlinger til med amerikanerne for nærmere at skabe sikkerhed om USA's reaktion i tilfælde af et angreb på de nordiske lande. Haskel forklarer denne kovending med, at Gerhardsen i mellemtiden blev overbevist om, at forsøg på at sondere den amerikanske holdning til et fritstående forbund sandsynligvis ville mislykkes, og ydermere at dette ville skabe en sådan animositet mod USA i Arbejderpartiet, at et påfølgende forsøg på at skabe tilslutning til optagelse i Atlantpagten ville kunne falde. Risikoen ville altså være, at såvel den højest som den næsthøjest prioriterede løsning ville umuliggøres. Hypotesen er besnærende, men næppe særlig holdbar. Det empiriske belæg for den er svagt i forhold til den alternative hypotese, at Gerhardsen simpelthen blev overtaget af de personer i regering og parti, som længe havde satset på en atlantisk løsning, og som hidtil havde tegnet norsk udenrigspolitik. Som påvist i en nylig artikel af Krister Wahlbäck i *Internationella Studier* (1976, nr. 5) tyder netop frivogne amerikanske dokumenter klart i retning af, at i hvert fald udenrigsminister Lange og forsvarsminister Hauge allerede fra foråret 1948 arbejdede herfor.

Hovedinteressen i dette som i de øvrige afsnit er klart rettet mod de norske politikeres holdning. Der er dog også en række betragtninger vedrørende den danske politik, der fortjener at blive diskuteret.

Haskel gør f.eks. en del ud af at forklare forskellene mellem Danmarks og Norges politik over for Atlantpagten i 1948 med, at Danmark på grund af Grønland var sikker på at kunne få en invitation til at blive medlem, mens Norges position var mere usikker. Det er givet, at Grønland betød meget for USA, og at danske politikere var helt på det rene hermed. Udenrigsminister Byrnes havde således i dec. 1946 overrakt Gustav Rasmussen et memorandum, hvori USA som den for alle parter bedste løsning på problemet fremsatte et forslag om simpelthen at købe Grønland (State Department, Decimal File 1945-49: 840.20/1-1747), og så sent som i foråret 1948 havde Danmark med nød og næppe undgået, at USA fremsatte forslag til en ny Grønlands-traktat (smst.: 859B.20/2-348 og 859B.20/3-1248). Men Norge kunne heller ikke være i tvivl om, at USA også havde meget kraftige interesser i at få dette land med. Fra september 1948 var Norges (og Danmarks) medlemskab af NATO i hvert fald i realiteten afgjort for såvidt angår USA's holdning. Forskellen i politik skal derfor snarere findes i det forhold, at Norge kraftigere og på et tidligere tidspunkt udviklede en præference for en atlantisk løsning; mens det for Norge hurtigt blev af største betydning at holde denne option åben, var de danske beslutningstagere snarere optaget af at hindre, at optionen præsenterede sig officielt og derved komplicerede den vanskelige situation omkring de nordiske forhandlinger.

Endvidere forklarer Haskel regeringens relative passivitet både over for vestmagterne og Norden (udover den aktivitet, der var betinget af mæglerrollen) ved en grundfæstet, historisk bestemt skepsis over for muligheden for at få ikke så meget allierede som allierede, hvis garantier var noget værd (p. 74-75). Regeringens passivitet kan under denne synsvinkel ses som »a technique for obtaining politically reliable information« (p. 75).

Mens den første iagttagelse givetvis rammer noget meget centralt i både Hedtofts og Gustav Rasmussens vurdering af Atlantpagtens muligheder, så er det ikke umiddelbart indlysende, hvorfor den passive positur skulle være bedst egnet til at skabe et realistisk billede af mulighederne, rent bortset fra at der ikke er noget klart empirisk belæg for tolkningen. Bl.a. kan man henvise til, at Norge valgte den stik modsatte strategi til at løse sit usikkerhedsproblem. Igen er det rimeligst at lægge vægt på regeringens nordiske præference – der skulle intet foretages på den atlantiske front, der kunne forstyrre den uhyre vanskelige opgave, der lå i at finde en formel, som både nordmænd og svenskere kunne enes om. Et andet forhold, som Haskel ikke nævner, men som utvivlsomt spillede ind i den nordiske strategi, var Danmarks militære svaghed, som ikke afgav basis for en rolle, der gik ud over den velmenende mæglers.

Forfatterens analyse af den interne danske politiske situation og dens rolle for regeringens vurdering af de eksterne muligheder forekommer realistisk. Hun påpeger f.eks., at regeringen i forhold til venstre og konservative stod relativt frit, idet den – de to partiers sympatier for en »norsk« politik til trods – kunne være temmelig sikker på, at de ville stemme for også en nordisk løsning; hensynet til de radikale, hvis støtte var nødvendig i den almindelige lovgivning, og som i sidste øjeblik (jan. 1949) accepterede en nordisk løsning, kunne derfor tillægges en større vægt.

Sammenfattende synes den af Barbara Haskel valgte approach at åbne for nogle interessante perspektiver på emnet, omend deres force klart ligger i analysen af beslutningsprocessens intellektuelle sider. Måske kunne man have ønsket en mere rigoristisk anvendelse af den i form af en systematisk sammenligning af alle nationale beslutningstageres »omkostningsberegninger« af alle de løsningsmu-

ligheder, der lå i situationen, altså NATO, forskellige tænkelige former for et nordisk forbund, og status quo. På den anden side er der vel grænser for, hvad man kan forvente af en analyse, der kun fylder 50 sider.

De øvrige cases er mindre interessante ud fra en dansk synsvinkel; analysen af den nordiske toldunion er næsten udelukkende koncentreret om den norske regerings overvejelser, mens fremstillingen af pasunion og fælles arbejdsmarked koncentrerer sig om arbejdet i den nordiske samfærdselskomité. For begge undersøgelser gælder det dog, at mange interessante synspunkter bliver anlagt, ligesom de nok giver et bedre billede af »normal-situationen« inden for det nordiske samarbejde. For disse, som for undersøgelsen af det nordiske forsvarsforbund gælder det, at de er baseret på et meget stort nordisk såvel som engelsksproget materiale, og at fremstillingen – med visse undtagelser – overalt er omhyggeligt underbygget. Specielt vedrørende spørgsmålet om forsvarsforbundet er der nu ved at komme en mængde materiale frem, som giver fremtidige forskere langt bedre arbejdsvilkår end dem, Barbara Haskel har haft. Bl.a. er State Department's enorme arkiver nu åbne for forskningen, og også her i Norden synes tidligere tiders overdrevne sekretesse at være på retur. Dette vil dog ikke gøre denne bog uaktuel. Dens styrke ligger i præsentationen af en analyse måde, hvis potentiale langt fra er udtømt.

Nikolaj Petersen

Jørgen Elklit, Johan Peter Noack og Ole Tonggaard: *Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig. Resultater fra en interviewundersøgelse. (Acta Jutlandica XLIX. Samfundsvideenskabelig serie 14, Århus 1978). 275 s.*

Denne bog er hovedrapporten fra et forskningsprojekt, der oprindelig hed:

den sønderjyske vælgeradfærdsundersøgelse 1971, en interviewundersøgelse af holdninger hos et udsnit af den nordslesvigske befolkning før og efter folketingsvalget 1971, der blev det sidste folketingsvalg, hvor det tyske mindretals parti, Slesvigsk Parti, opstillede. Der er tidligere publiceret to undersøgelser med beslægtet emne, nemlig Kaare Svalastoga og Preben Wolf: En by ved Grænsen (1963), der bygger på en undersøgelse i Tønder 1958, og Kai Detlev Sievers (hrsg.): Beiträge zur Frage der Ethnischen Identifikation des Bundes deutscher Nordschleswiger (1975), der som grundlag alene har medlemmerne af de tysksindede nordslesvigeres overordnede organisation. Men den her foreliggende undersøgelse, der er forestået af to medarbejdere ved Institut for Statskundskab og én fra Institut for Historie ved Aarhus Universitet, er den mest omfattende og bedst underbyggede i sin art med en omhyggelig og kritisk fremlæggelse af kildegrundlaget og ræsonnementerne bag de forskellige konklusioner. En del af konklusionerne i undersøgelsen bekræfter hidtil gængse forestillinger, som det i sig selv er værdifuldt at få konkret underbygget. Hertil kommer, at mange resultater i undersøgelsen sikkert også vil interessere og forbavse selv erfarne iagttagere af de nationale forhold.

Ved undersøgelsen indsamledes især materiale, der kunne give grundlag for en måling af respondenternes nationale tilhørsforhold, og materiale om det nationale tilhørsforholds tilblivelse, forholdet mellem de to nationale grupper, deres sociale sammensætning og klasseidentifikation, deres forhold til massekommunikationssystemet og endelig relationerne til det politiske system. Forfatterne definerer nationalt tilhørsforhold »som et specielt sæt af holdninger, som deles af medlemmerne af en national gruppe«, og for at få defineret respondenternes placering nationalt forsøges tilhørsforholdet til

mindretallet målt ved opstilling af 8 variable baseret på respondenternes faktiske adfærd på en række områder: tysk dagligsprag, børn i tysk skole, deltagelse i tyske gudstjenester, medlemskab af andre tyske foreninger end Bund deutscher Nordschleswiger, medlemsskab af dette, stemmeafgivning på Slesvigsk Parti ved kommunalvalget 1970, det samme ved folketingsvalget 1971, og endelig læsning af Der Nordschleswiger. Ved siden af disse objektive kriterier inddrages de adspurgtes subjektive nationale identifikation, dvs. deres egen opfattelse af, hvor stærkt de føler sig engageret nationalt, og det objektive og det subjektive nationalitetsmål viser en høj grad af overensstemmelse. Kun få personer i undersøgelsen betegnede sig som hverken danske eller tyske. Denne gruppe, der mest i ældre tid nedsættende betegnede som »de blakkede«, viser sig i overraskende ringe grad at være et restelement i befolkningen. Den rekrutteres hovedsagelig ved nationalitetsskift, og for de flestes vedkommende er der tale om et stadium i skiftet fra tysk til dansk. Desuden kan det konstateres, at nationalt blandede hjem er mindre modstandsdygtige over for den danske flertalskultur end rent tyske hjem. Forklaringen på nationalitetsskift finder forfatterne især i ægteskab på tværs af det nationale skel, og de vover forsigtigt den konklusion, at de politiske konjunkturer næppe har resulteret i et betydeligt antal nationalitetsskift. En vis tvivl synes dog at gøre sig gældende hos forfatterne med hensyn til, om de interviewedes egen forklaring på nationalitetsskift står helt til troende. Hvis det da er muligt at trænge dybere ned i dette spørgsmål, vil man sikkert fortsat beskæftige sig med den hypotese, at den nazificering af mindretallet, der fandt sted fra 1930'erne, og de følger, den fik, har fået mange til at vende mindretallet ryggen, og at overgangen vel har været lettest for dem, der familiemæssigt havde bånd til anden side, dvs. at

begge forklaringsmodeller må inddrages. I bogens engelske resumé hedder det da også klart, at den politiske udvikling har bidraget til at reducere den tyske, nationale styrke.

Undersøgelsen dokumenterer, at mindretallet først og fremmest identificerer sig med middelklassen, og at arbejderklasseidentifikationen selv i forhold til erhvervsstrukturen er lav. Det forklarer, at det valgtekniske samarbejde med Centrum-demokraterne fra 1973 er blevet accepteret uden alt for alvorlig splittelse i folkegruppen. Undersøgelsen bekræfter også det almindelige indtryk, at forholdet mellem de to nationale grupper af begge parter opfattes som godt. De tysksindede er dog tilbøjelige til at finde de nære daglige, lokale kontakter mere positive end forholdet til de offentlige myndigheder og »staten«. Det fremgår også, at kun nogle få procent fra mindretallet er beskæftiget i det offentlige, mens det gælder næsten 30 % af den danske flertalsbefolkning. Her drages den skarpe konklusion i denne bog, der ellers er tilbageholdende med så uforbeholdne udsagn, at der er tale om »en klar diskrimination« mod mindretallet. At udrede dette forhold og evt. fastslå den aktuelle tilstand lader sig imidlertid næppe gøre uden en nærmere undersøgelse af konkrete ønsker om offentlig ansættelse og i hvilke stillinger samt behandlingen hos de stillingsbesættende organer af ansøgninger osv. Imidlertid er det vel tvivlsomt, om medlemmer af et bevidst nationalt mindretal overhovedet ønsker at deltage i herbergsstatens administration i samme omfang som flertalsbefolkningen, fordi en udvikling i den retning kan fremskynde den assimilationsproces, der i forvejen tærer på gruppens enhed. Det kan næppe være noget rent negativt ud fra mindretallets synspunkt, at det har en kerne af selvstændige erhvervsdrivende, som undersøgelsen viser. Mindretallets lave repræsentation blandt de offentligt

ansatte behøver med andre ord ikke alene at skyldes dansk diskrimination. Undersøgelsen giver ikke svar på, om der i de senere år er sket en ændring i dette forhold.

Mange andre træk fra bogen kunne fortjene at blive fremdraget og diskuteret. Men det må være tilstrækkeligt at fastslå, at undersøgelsen i 1971 har resulteret i den væsentligste bog om de nationale forhold i grænselandet i nutiden. Den vil rumme stor inspiration for forskere i fremtiden, og muligvis også for undersøgelser i andre grænseområder, som forfatterne håber. På mange punkter kan den friste til sammenligninger med forholdene i Sydslesvig, og man kan kun beklage, at en lignende undersøgelse ikke er foretaget dér og vel næppe heller nogensinde bliver det.

Dorrit Andersen

Knud Hertling: *Grønlandske paradokser. Træk af Grønlands politiske udvikling fra 2. verdenskrig til i dag.* (Fremads Fokusbøger, 1977). 80 sider.

Dette er ikke politikererindringer, selv om Hertling også får fortalt, hvad han som folketingsmand (1964–73) og minister for Grønland (1971–73) gjorde for en grønlandisering af grønlandspolitikken. Det var i 1964 en bedre sikring af faget grønlandsk i de to første skoleår end forudsat i lovforslaget, det var stiftelsen af Sukaq-partiet i 1969, der skulle baseres på grønlændernes egne forudsætninger, men i øvrigt aldrig gjorde sig gældende som parti, og det var som minister hos landsrådets næstformand Jonathan Motzfeldt i sommeren 1972 at bestille et forslag fra landsrådet om nedsættelse af en hjemmestyrekommission, og så selvfølgelig at nedsætte et udvalg herom, da landsrådets ønske forelå i efteråret.

Fremdragelsen af disse ting tjener til at placere Hertling som en tidlig tilhænger af en politik, der ikke ville skabe et Grøn-

land i dansk model, men med støtte fra Danmark et »mere grønlandsk« Grønland. Det er vel et af bogens formål at gøre opmærksom på det. Et andet er at tage afstand fra de former, som grønlandiseringen siden har fået hos »visse unge, der har brug for en konfrontationspolitik for hurtigt at gøre sig gældende«. Dertil hører ikke alene de ungdomskonferencer i Grønland, der i 1976 (og 1977) forlangte en revolutionær befrielse af Grønland og stop for mineral- og evt. olieudvinding, men også Siumut-bevægelsen, fordi den principielt går ind for Grønlands selvstændighed med tiden, og ifølge Hertling går imod undersøgelser af Grønlands mulige naturrigdomme (s. 69ff). Han finder denne holdning et paradoks (defineret i forordet som en sær, selvmodsigende situation).

Dette er et internt grønlandsk politisk slagsmål, hvis foreliggende dansksprogede udtryk er til mest gavn for de danskere, der ønsker at følge med i det. Men bogen har også adresse til danskere derudover. Med udgangspunkt i betænkningerne 1946, 1950 og 1964 og de dertil hørende lønningsbestemmelser viser Hertling, at den ligestilling, der ideelt stræbtes mod, ikke var alvorligt ment fra dansk side. Der opereredes stadig som i kolonitiden med et bære-sig-selv princip og en fortsat højere løn til udsendte danske end til deres grønlandske kolleger. Temaet er unægteligt gennemspillet før, f.eks. hos Mads Lidegaard: Ligestilling uden lighed, 1973 og Niels Højlund: Krise uden alternativ, 1972, for blot at nævne nogle. Hertlings version er snævrere lagt an end deres, men den har en duft af kildeskrift ved at være en grønlænders forklaring på, hvorfor han ikke længere tror på nogen ligestilling. Ved grundlovsændringen i 1953 følte man, at der blev givet et løfte om lønmæssig ligestilling, hævder han s. 27. Den kom ikke, og det var grunden til Hertlings lancering af »det grønlandske« i slutningen af

1960'erne, og det er grunden til, at visse unge grønlændere nu er alt for rabiater. Hertling vil næppe derved blot lægge skylden for alle miserer i Grønland over på Danmark, men snarere pege på, at hans forhåbninger dengang var illusoriske (han var 28 år i 1953) for »(danskere) bliver vi aldrig. Om ikke af andre grunde så på grund af vor etniske oprindelse og vort sprog« (s. 36).

Et nyttigt 8-siders afsnit med korte biografier over de nævnte personer afslutter bogen.

Axel Kjær Sørensen

Grønland – imperialisme med dansk ansigt. (Litteratur og Samfund 19–21, 1977).

Litteratur og Samfund er et tidsskrift for marxistisk bevidsthedssociologi, og nærværende publikation er en samling opgaver fra et kursus i anti-imperialistisk lyrik, forholdet mellem neokolonialisme og tekstproduktion i Grønland 1960–75. Kurset blev holdt under faget dansk ved Københavns Universitet.

De i alt 6 opgaver spænder over mange felter. Ole Harsløf og Michael Kvetny analyserer på 4 sider Arqaluk Lynges digt: Ode til danaiderne. Lars Jensen bruger 90 sider til at skrive om dansk imperialism. Michael Krapper ser på 38 sider nærmere på det grønlandske uddannelsessystem. Hans Kargaard-Jensen skriver om medier, kulturpolitik og anti-imperialistisk lyrik på 21 sider, Per Værum analyserer grønlandsfilm på 32 sider, og Jens Hofman slutter af med 14 sider om grønlandsk musik som politisk udtryk.

Det lykkes at vise, at der i Arqaluk Lynges og den grønlandske musikgruppe SUME's tekster findes anti-imperialistiske elementer, specifikt rettet mod Danmark, mens forsøget på at tolke Moses Olsen og Kristian Olsen i samme retning ikke er så vellykket. Hvad der derudover findes i digtene har øjensynligt ikke inter-

esseret, især er undladelsen af at placere dem i en specifik grønlandsk sammenhæng iøjnefaldende. Kendskabet til det grønlandske samfund synes meget beskedent.

Med hensyntagen til det tidspres, universitetsøvelsesopgaver normalt bliver til i, er det næppe rimeligt at stille samme videnskabelige krav, som udgivelser normalt bliver mødt med. Der er gode takter i starten af Krappers opgave om uddannelsessystemet ved en klar sondring mellem kildernes udsagn og egne ræssonnementer, og der er set en helt præcis problemstilling i dobbeltsprogproblemet i den grønlandske skole. Derimod er metoden: at lade undersøgelser og rapporter, hvis tilvejebringelse Ministeriet for Grønland har været mere eller mindre involveret i, være udtryk for ministeriets faktiske politik, meget betænkelig. Således nås der da også kun frem til at vise ministeriets forsigtige afvandringspolitik i 1970'erne, som det kaldes, ved at fejldatere og misinterpretere tilblivelsen af Socialforskningsinstituttets »Sociale problemer i Grønland«, 1975 (jf. samme publikation, s. 60).

Der er også gode takter i Hans Kargaard-Jensens udredning af den grønlandske mediestruktur, hvor han synes at have haft et godt speciale som forlæg. Ikke alle opgaverne synes relevante for temaet. De grønlandsfilm, der analyseres, er alle dansk produceret og kan derfor kun sættes ind i den danske debat. Ligeledes er hovedparten af Lars Jensens opgave viet til gennemgangen af de gængse marxistiske imperialismeteorier, hvis relevans i sammenhængen selv erkendes tvivlsomt, al den stund de diskuterer imperialismens årsager, mens Lars Jensen vil finde dens følger i Grønland. I øvrigt virker teorigennemgangen solid med flittige henvisninger til litteraturen (det meste i skandinavisk oversættelse). Gennemgangen af dansk imperialism i Grønland er af oversigtsmæssig karakter

(det kaldes »historisk«); men det må siges, at de 14 sider om tiden 1721–1950 er kassable. Der er simpelthen benyttet for dårlig litteratur, og hvor materialet ikke har været tilstrækkelig, har forfatteren eller hans forlæg selv digtet til. Derimod er det på de sidste 10 sider lykkedes at give en præcis karakteristik af hovedlinjerne i den økonomiske politik efter 1950.

Axel Kjær Sørensen

Undervisningsminister M. R. Hartlings erindringer. (Nyt Nordisk, 1977). 64 s.

Ved udnævnelse til ridder af Dannebrog (og andre grader inden for ordenen) påhviler det den udnævnte at indsende en selvbiografi til Ordenskapitlet. Hidtil har det været vanskeligt at få adgang til disse biografier (ca. 30.000); men efter at professor Tage Kaarsted er blevet ordenshistoriograf, slækkes der nu på betingelserne, og tilmed vil Ordenskapitlet med mellemrum udgive sådanne. Den foreliggende er det første bind i denne »serie«, forfattet af Knud Kristensen – regeringens undervisningsminister – efter hans udnævnelse til kommandør; i øvrigt offentliggøres den også i Skolehistorisk Årbog 1977.

Biografien dækker jævnt Hartlings liv til 1949. Den fortæller om hans opvækst i Himmerland, skole- og seminarietid, årene som lærer og skoleinspektør i København samt om hans korte tid som henholdsvis folketingskandidat og minister. Egentlig væsentlige oplysninger fremkommer ikke, heller ikke fra ministertiden; erindringerne har først og fremmest værdi ved det portræt, der tegnes af Hartling selv. Bogen er i den henseende et vidnesbyrd om, at Hartlings væsentligste ministerkvalifikationer – bortset fra at være venstremand – var ro og besindighed. Større politiske evner eller engagement vidner erindringerne ikke om; der er også kun lidt analyserende eller problemdrøftende.

Vagn Dybdahl

Viggo Sjøqvist: *To gange fuldkommen lykkelig.* Constanze Mozarts ægteskaber. Et bidrag til Mozart-forskningen. (Gyldendal, 1975). 160 s.

Den fortræffelige titel til sin bog har Viggo Sjøqvist fået af Constanze Mozart selv – fra et brev fra hendes senere leveår, hvor hun omtaler sine to ægteskaber. Umiddelbart synes afstanden lang fra udenrigspolitikken, der er Sjøqvists speciale, og til musikhistorien. Og alligevel er den ikke så lang endda: I 1797 mødtes i Wien Mozarts enke på syvende år med den danske legationssekretær Georg Nikolaus Nissen. De flyttede sammen, og efter nogle års forløb giftede de sig og levede – som det ser ud til – forholdsvis lykkeligt til deres dages ende. Når det ikke var forbi dermed, så skyldtes det ikke, at de hver for sig eller sammen var noget særligt. De var hæderlige, dygtige og ganske interessante mennesker, og de udfyldte deres plads i tilværelsen, skriver Sjøqvist i sin indledning. Men når deres navne stadig lever, er det, fordi de er uløseligt forbundet med et geni. Og til belysningen af et sådant må alt påkalde sig interesse.

Hertil kommer, at Sjøqvist med sin bog er ude i et bestemt ærinde. Han vil rehabiliterer Constanze Mozart, der nu snart i et par århundreder tillige med sin familie har været udråbt til komponistens »onde ånder«, der endog efter hans død skændede hans minde ved at lade ham begrave i en anonym fællesgrav, der siden er glemt. Rehabiliteringen er overbevisende, baseret, som den er, på omfattende kildestudier, og hvad det sidste angår, så var denne begravelsesform sædvanlig i 1700-tallets Wien. Efter nogle år i Danmark, vendte ægteparret Nissen tilbage til Øst-rig, hvor den nu forhenværende diplomat i 1820'erne skrev en Mozart-biografi, der siden i det store og hele er blevet oversat. Sjøqvist gennemgår detaljeret bogens tilblivelse og skæbne; han erkender og kon-

staterer dens fejl og mangler, men anerkender på den anden side også det meget nyt, den bragte til torvs.

Op så behøver man da forresten slet ikke at være musikinteresseret for at have fornøjelse af denne veldokumenterede, velskrevne og spændende bog.

Finn H. Lauridsen

Aleks. Frøland: *Huset G. E. C. Gad 1855–1956*. (Gad, 1976). 160 s.

Præsteslægten Gad, som boghandlerne og forlæggerne tilhørte, stammer fra Svendborg, og navnet fik den ved en teologisk students tilfældige opslag i bibelen. Selv om et betragteligt antal af slægtens medlemmer – hele 24 – siden første halvdel af 1700-tallet har været præster, er navnet dog i den almindelige bevidsthed først og fremmest knyttet til det københavnske bogforetagende, der blev startet af G. E. C. Gad i 1855. I sin bog biograferer Frøland G. E. C. Gad og hans to sønner Oscar Tønsberg og Frederik Hegel Gad, og den er først og fremmest en hyldest til den sidste, der i 1954 skænkede boglade, forlag og formue til et fond, der fik farens navn, og hvis overskud skulle gå til videnskabelige, kirkelige og sociale formål.

Det er blevet til et særdeles stilfærdigt, men alligevel spændende billede dels af et firma, der har spillet en betydelig rolle i dansk bogsalg og bogproduktion, dels af de mennesker, der skabte det og bragte det frem. Om grundlæggeren hedder det side 70: »Som så mange andre af tidens ledende boghandlere var han af middel-højde«. Det er en »skøn« detalje, som muligt er rigtig; men man spørger sig selv, hvor mange boghandlere fra forrige århundrede Frøland mon kender højden på?

Foruden af Gad'erne er der småbiografier af »kendte« lærlinge og af skattede og mangeårige medarbejdere – et tiltalende træk. Der er sideblik til køben-

havnsk boghandel i almindelighed, der er talrige illustrationer, nogle endog med »atmosfære«, der er kilder og registre – alt i alt en nydelig og charmerende bog.

Finn H. Lauridsen

Jørgen Trolle: *Ret og vrang. Erindringer*. (Gad, 1977). 276 s.

Den tidligere højesteretspræsident har anlagt sine erindringer som, dog kronologisk ordnede, episoder, han husker. Han gør selv udtrykkelig opmærksom på, at han kun har støttet sig til hukommelsen. Resultatet er da også blevet noget tyndt, om end ind imellem charmerende. Hovedudbyttet er, at erindringerne giver et indtryk af, hvordan et juridisk livsforløb frem til den højeste post kan forme sig, og her berettes enkeltheder, der bidrager til belysning af embedsstandens vilkår. Situationer og oplevelser eller erfaringer af almen karakter er der ikke; perioden under den politiløse tid, hvor Trolle med stor bravur var statsadvokat i København, siges der ikke væsentligt om i forhold til bogen »Syv måneder uden politi«, der kom allerede i 1945.

Vagn Dybdahl

George Nellemann: *Fremmedarbejderbørn. Roepolakkernes efterkommere og deres skæbne i det danske samfund*. (Nationalmuseet, 1977), 76 s.

Folk, der er beskæftiget i undervisningssektoren og i den sociale sektor, fortæller om stigende problemer i forbindelse med fremmedarbejderne og deres familier. Nogle mener endda, at situationen på grund af den manglende assimilation vil tage en farlig udvikling.

Ikke mindst på denne baggrund er denne bog interessant. Den behandler anden generation efter de roepolakker, der kom til landet i årene fra 1893 til 1929, og i undersøgelsen søges det vist, i hvilken grad denne foregående indvandrerbølge

er blevet assimileret. Nellemanns undersøgelse viser, at det er gået ganske godt; f.eks. holder kun 12% af anden generations individer med Polen, når der er fodboldlandskamp mellem Danmark og Polen! Derimod er over halvdelen medlemmer af den katolske kirke, og næsten en fjerdedel taler og forstår polsk. Det fremhæves, at da polakkerne mest afviger fra majoritetsbefolkningen ved deres religiøse tro, har de undgået en egentlig minoritetsstatus. Det er nemlig et område, der har ringe betydning for majoritetsbefolkningen (jf. at danskere uden skrupler sender deres børn til katolske privatskoler). Af Nellemanns undersøgelser fremgår det endvidere, at det er forsvindende få af polakefterkommerne, der som voksne har oplevet diskrimination, kun 3–4%. Han opererer med mange andre polskhedskriterier end de her nævnte, men hovedindtrykket er klart: assimilationen er fremskreden, dog – naturligvis – mindst for børn med både polsk far og polsk mor. Som årsag til denne udvikling ser Nellemann bl.a. det forhold, at der var tale om integrering af et kristent, europæisk bondefolk i et andet uden bemærkelsesværdige forskelle i udseende og kultur. Så godt vil det ikke gå med den proces, nutidens muhammedanske euro-asiatiske bønder skal igenem, før de er assimileret i dette vestlige industrisamfund.

Ib Gejl

Kvindestudier. Seks bidrag. (Fremad, 1977). 208 s.

Dette bind kvindestudier er senere blevet efterfulgt af bind 2. Om der kommer flere vil vel afhænge af forlagets skæbne, der nu er uafklaret. De seks bidrag stammer fra to forelæsningsrækker om feminologi på det københavnske folkeuniversitet 1976. Feminologi er tværfaglig kvinde-forskning.

Den feminologiske veteran *Nynne Koch* lægger ud med »Feminologisk Idé-historie«, der angiveligt skulle gå på hovedstrømninger inden for dette fænomen i den vestlige kulturkreds. Hovedvægten er dog lagt på den seneste udvikling; *Nynne Kochs* søstersolidaritet overskygger desværre hendes ønske om at skelne de større profeter fra de ganske små. *Else Cederborg* behandler i en tankevækkende artikel begrebet matriarkatsmyter. Der kan være både politiske og videnskabelige grunde til at undersøge disse nærmere. Forfatteren ønsker ikke matriarkatet (gen)oprettet, men kunne godt ønske sig f.eks. *Lilith* og *Nertus* bedre formidlet gennem undervisningen. *Lone Fatum* er inspireret pågående og bundsolid i sin artikel »Kvindesyn og kvinderoller i den kristne tradition« og påviser modsætninger mellem kristen tradition og evangeliet, mens psykologen *Alice Theilgård* skriver en noget tynd artikel om »Psyko-logiske kønsforskelle«.

Susanne Fabricius skriver om den yderst fængslende og modsætningsfyldte forfatter og journalist *Olga Eggers* (1875–1945), der begyndte som en slags kvindesagssocialist og endte sine dage i Vestre fængsel efter aktiv nazisme. På grund af et ideologisk kyskhedsbælte kan *Susanne Fabricius* kun beskæftige sig med *Olga Eggers* »som eksempel«, og det endda på, at fascismen er en mulighed, der vil være fatal for kvindebevægelsen, hvis den ikke bliver erkendt i tide. Så er der jo en klar nyttevirkning ved skriveriet.

I virkeligheden er den gamle rigsfriher-reinde *Olga Antoinette v. Eggers* naturligvis ikke repræsentativ i al sin væld. Hun er en absolut ener, men når man som *Susanne Fabricius* netop har defineret litteraturhistoriens formål som et forsøg på at bestemme og forklare livsopfattelser og ideologier hos forskellige klasser og sociale lag i forskellige historiske perioder, så skal skoen jo på, selv om den trykker. Den, der vil læse artiklen, må

undervejs konsumere en del ideologisk mayonnaise.

Heldigvis følger til sidst *Drude Dahlerups* spændende afhandling »Et selvstændigt kvindeparti?«, der handler om tiden efter, at stemmeretten var vundet, nærmere betegnet tiden 1903–18 (1903 fik kvinder valget til menighedsrådene, 1918 første rigsdagsvalg med kvindelig stemmeret). Egentlig var det forventningen i kvindebevægelsen, at mandater i forskellige organer hen ad vejen ville jævne sig mellem kønnene; man havde ikke blik for det forhold, at kvinderepræsentationen afhang af mange andre faktorer end kvindelig stemmeret. Det var et spørgsmål for kvindebevægelsen, om man skulle oprette et kvindeparti, en idé, som blev opgivet af Dansk Kvindesamfund 1918 (og forgæves søgt genoplivet af Elin Høgsbro Appel 1963).

I det udmærkede register vil man f.eks. kunne slå op på ny-maskulinisten Søren Krarup.

Ib Gejl

Danmarks Kirker. Århus Amt. I–II. Ved Vibeke Michelsen og Kjeld de Fine Licht. (G. E. C. Gad, 1968 og 1972). 996 s. (fortsat paginering).

De to bind, der omfatter beskrivelsen af Århus domkirke, er afsluttet med udsendelsen af et sidste hefte 1976, så titelbladets årstal angiver kun tidspunktet for begyndelsen af dette afsnit af det store værk, der fremtræder som en helhed, skønt flere medarbejdere er blevet inddraget i arbejdet. Det er en beskrivelse, der behandler alle sider af domkirken og dens rige inventar, og selv om den selvfølgelig bygger på resultaterne fra ældre forfattere, tager den overalt en selvstændig stilling til problemerne med en kritisk holdning til spørgsmål, der forlængst var regnet for afgjort. Den, der skriver disse linier, må f.eks. indrømme, at han for letsindigt har fæstet tillid til meddelelsen

om, at et maleri fra et epitafium skulle vise købmand Rasmus Thestrup og hustru. I beskrivelsen af domkirken kommer en mere sund skepsis til orde.

De middelalderlige kirker i Århus frembyder adskillige problemer. De begynder allerede i vikingetiden, hvis man tager Roskildekrønikens udsagn om, at kong Frode byggede en Trefoldighedskirke i byen, for gode varer; men efterretningen er sen, og da der er mere end ca. 200 år mellem den og kirkens bygning, skal der en ualmindelig tillid til overleveringen for at stole på den. Da Århus i det mindste formelt blev bispesæde 948, må der vel have været en kirke på stedet; men om det har været den suspekterede Trefoldighedskirke eller en anden, vides ikke, og noget arkæologisk spor af den kendes ikke; men der er i det hele taget ikke mange vidnesbyrd om missionstidens kirker, som åbenbart har været beskedne og af et let forgængeligt materiale. Først den genfundne krypt under den nuværende Frue kirke og de endnu stående mure over jorden af en kirke, der er ældre end dominicanernes, giver mere fast grund. Det har været den ældste domkirke; men så er man også i sidste halvdel af det 12. århundrede. Og endnu en gåde rejser sig, idet der i beretningen om den hellige Niels omtales et kapel af træ ved havet. Dets nærmere beliggenhed er ukendt; men det har vel ligget, hvor den nuværende domkirke står eller tæt derved. Da domkirkens opførelse begyndte ca. 1200, var den således en ung kirke, og det er værd at fremhæve, at domkirken var ny mellem byens kirker, idet også Sct. Olufs kirke stod, da Peder Vognsen begyndte sit store værk.

Værket giver en så detaljeret gennemgang af bygningshistorien, at der ikke kan blive tale om et referat i enkeltheder. I løbet af middelalderen blev den romanske katedral ændret til en gotisk, og ved reformationens tid må den have præsenteret sig som en imponerende bygning

med et pragtfuldt inventar, men derefter begyndte forfaldet, som blev fremskyndet af brande og utilstrækkelig vedligeholdelse. Først i forrige århundrede begyndte man at restaurere ud fra et arkitekturhistorisk syn, spiret blev genrejst og nyere tilføjelser og ændringer fjernet. Dette arbejde er fortsat, og som domkirken nu står, er den præget af arkitekternes, særlig Mogens Clemmensens synspunkter. Han havde evnen til ud fra bevarede rester dristigt at genskabe det gamle; men på denne måde er domkirken blevet mere middelalderlig, end tiden fra barokken til empiren kendte den. Det vil altid kunne drøftes, om man har ret til at se bort fra en lang periode, fordi dens opfattelse ikke stemmer med nutidens, og når det gælder domkirkens inventar, vil man dog ikke fjerne minderne fra adelsvælden og enevælden, selv om de stilhistorisk ikke passer til det sengotiske rum. Restaureringsproblemet er i virkeligheden uløseligt, fordi hver tidsalder genopfører og vedligeholder ud fra sine egne idealer, ikke ud fra den tids, hvis bygningsrester man søger at genskabe, og som man trods al kyndighed ikke kan give fortidens ånd. Derfor står nu Århus domkirke som et udtryk for de idealer, arkitekterne Walther, Mogens Clemmensen og C. F. Møller gik ind for, når problemerne skulle løses.

Kirken er den af vore domkirker, der har bevaret de fleste kalkmalerier, der er med til at understrege dens senmiddelalderlige interiør. Nogle af disse dekorationer kan være minder om de mange ellers forsvundne sidealtre, kirken har haft. Det gælder f.eks. om Sct. Eligius-billedet i koret, der kan have hørt til et alter for smedelavet, som i det mindste kan føres tilbage til kong Hans' tid, og det er karakteristisk, at kalkmaleriernes indhold er lokalhistorisk bestemt, idet der kun er et kongeligt våben fra sidste halvdel af det 15. århundrede og dronningerne Christines og Elisabeths våben. Det er uklart,

hvad der har foranlediget, at netop disse personer er blevet mindet.

Inventarets ældste dele går ligesom kalkmalerierne kun tilbage til senmiddelalderen. Hovedstykket er Bernt Notkes enestående altertavle, ved hvis beskrivelse udgiverne har kunnet støtte sig til Erik Moltkes sagkundskab; men blandt de sager, der er kommet til efter reformationen, fortjener også prædikestolen fra 1588 at nævnes, og at også samtiden forstod at skatte dens værdi, fremgår af, at Frue kirke ikke mange år efter fik en efterligning, hvis værdi dog ikke kan måle sig med originalens. Ifølge kirkeværkets plan er fortegnelsen meget omfattende og medtager selv de ubetydeligste sager både dem, der tidligere har været i domkirken, men nu findes andre steder, og dem, som er forsvundet, men hvis tilstedeværelse har kunnet konstateres gennem kirkesyn, regnskaber og andre lister. Der er her samlet et stort materiale, hvis ret til at blive opregnet alene er den, at de har hørt til kirken. I virkeligheden er alt dette profant, og den, der vil studere det borgerlige kulturliv kan ikke komme uden om dette mangeartede stof. Til dette materiale må også henregnes det, som må antages at stamme fra grave i og uden for domkirken, deriblandt de glaserede teglfliser, som vel er udført af stedlige pottemagere i det 16. århundrede.

Også beskrivelsen af gravene og gravmælerne har værdi ud over det kirkelige. For gravstenenes vedkommende foreligger Chr. Axel Jensens arbejde som en hjælp, og personalhistorisk er indskrifterne uundværlige. Den mest notable af dem, der har været »begravet« i domkirken, har dog ikke fået sine minder omtalt. Det er den hellige Niels, om hvem det hedder i legenden om ham, at hans kiste under Erik Menved blev optaget og gemt i biblioteket, for at kongens modstandere ikke skulle få fat på den. Det er et talende vidnesbyrd om de opløste forhold efter

drabet på Erik Glipping. Senere høres der ikke noget om den lokale helgen, der åbenbart kun har haft betydning for domkirkens gejstlighed i det 13. århundrede, og som blev tilsidesat for Sct. Clemens, om hvem bisp Tyge skaffede et skrift, som allerede Jacob Langebek eftersøgte i sin liste over savnede kilder i 1. bind af *Scriptores*. Den hellige Niels har fortjent en større omtale end de få linier, der er ofret på ham, fordi det jævne folk holdt fast ved ham.

Århus domkirke er en mikrokosmos, hvis historie stadig kan uddybes med nye enkeltheder og beskrives ud fra nye synspunkter, og det ville være en nærliggende opgave at skrive domkirkens historiografi fra Hans Pedersen Horsens' første kortfattede notitser til det her omtalte store værk, hvori det er let for læseren med nogle forudsætninger at finde rundt, mens andre vil savne et register. Det er vel de store omkostninger, der har forhindret denne ellers nødvendige afslutning.

Helge Søgaard

Antikvariske studier. Tilegnet Knud Thorvildsen. (Nationalmuseet, 1977). 272 s.

Festskriftet indeholder 24 artikler, der alle har større eller mindre berøring med fortidsmindeforvaltningen. Fredningen af fortidens jordfaste minder går tilbage til 1807, da kommissionen for oldsager blev oprettet, og arbejdet er stadig foregået i sammenhæng med Nationalmuseets virksomhed. Det har særlig været de forhistoriske minder, som har krævet opmærksomhed, og de mange fredede høje rundt om i landet fortæller om, hvad der er nået, men også fra historisk tid er der reddet meget. Her skal de artikler omtales, som behandler historiske emner.

Den danske produktion af salt af havvand er omtalt fra den ældre middelalder. Den har bl.a. fundet sted på Læsø, hvis fyrreskove leverede brændsel til kedlerne,

hvori saltlagen blev inddampet. Produktionen standsede, da der ikke var mere skov tilbage, og blev kun fortsat af enkelte. På Rønnerne, de flade strækninger syd for øen, er der fundet rester af et anlæg til udvinding af saltet, og det er nu fredet. Svend E. Albrehtsen har beskrevet fundet.

En anden opdagelse fortæller Niels Stenum om. Ved en undersøgelse af cistercienserkirken i Løgumkloster viste det sig, at det sydlige sideskib ikke som sædvanligt hvilede på et fundament af sten, men stod på tørv. Tilsvarende er ikke fundet andre steder. Hans Stiesdal beskriver en middelalderlig kirkegård med resterne af et kapel i Stenløse på Sjælland. Kirkegården synes at gå tilbage til Svend Estridsens tid. En kalkovn ved Hammershus er undersøgt af H. Kapel, og Henrik Vonsild beretter om fund af hestekranier under Damaskegård. De kendes også fra andre steder, men hensigten og baggrunden for denne skik er uklar, og en diskussion for nogle år siden om det endte resultatløs. K.-E. Høgsbro orienterer om vildtbanepælene, der nu er de sidste minder om de jagtglade kongers forlystelser, og under overskriften ruinproblemer diskuterer Johs. Hertz de mange spørgsmål, bevaringen af resterne af borge og slotte rejser. Det er et meget aktuelt indlæg.

Det kan ikke undgås, at helhedsindtrykket bliver flimrende, når så mange vidt forskellige emner skal fremlægges, og mange vil måske påstå, at det meste kun hører under det kuriøse, men et festskrift giver anledning til at fremdrage artikler, der kaster nyt lys over emner, som ellers ikke ville komme frem. Den enkelte artikel har værdi i sig selv og vil senere indgå i en større sammenhæng, og det understreger, at historikeren ikke må overse arkæologien, der kan give vigtige bidrag og korrektioner til de skriftlige kilder.

Helge Søgaard

Georg Nørregaard: *Nykøbing på Falster gennem tiderne I*. (Nykøbing F. kommune, 1977). 450 s.

I disse år arbejdes der med en stort anlagt undersøgelse, som på grundlag af historiske, topografiske og arkæologiske studier skal redegøre for købstædernes opståen og middelalderlige historie. Hvor nødvendigt dette arbejde er, fremgår af det bind, Georg Nørregaard har udsendt om Nykøbing F.s historie til og med begyndelsen af forrige århundrede, og som skal følges af et andet bind, der fører skildringen ned til 1970. Skønt det er en særdeles kyndig forfatter, der har fået opgaven betroet, mærkes det tydeligt, at manglen på kilder hæmmer ham, og særligt savnes det arkæologiske stof, der kun omtales i billedteksterne. Et afsnit om byens jordfund og bygningslevninger mangler, men oplysningerne herom er så spredte og ufuldstændige, at der ikke kan gives en sammenhængende beskrivelse af nogen værdi. Det indledende kapitel om forhistorien siger intet om det bysamfund, der opstod på stedet.

Som det fremgår af navnet, hører Nykøbing ikke til de ældste købstæder. Den må regnes til de byer, som er opstået ved en borg, og for hvilke Søborg i Nordsjælland er det bedste eksempel. Borgen var det primære og byen helt afhængig af den, og da borgen i det 16. århundrede forsvandt, gik også købstaden til grunde. I Nykøbing blev borgen stående, men selv om den var forsvundet, ville bysamfundet alligevel have haft kraft til at overleve, fordi den som færgested og på andre måder havde forudsætninger for at trives. Først fra den yngre middelalder findes der dog så mange kilder, at der kan fortælles noget om byens liv, dens styre og dens kirker og kloster, men nødtvunget har Georg Nørregaard kunnet fortælle mere om, hvad der foregik på slottet, skønt det ikke har meget med byen at gøre, men kilderne er her rigelige.

Bogen har som undertitel Dronningernes by, fordi stedet i lange tider hørte under enkedronningernes livgeding, og de residerede på slottet. Til disse hoffer var i vekslende perioder knyttet personligheder, som man ellers ikke ville vente at finde i en provinsby, og bogen fortæller fængslende om disse mennesker og deres betydning. Særligt har vist Frederik d. 2.s dronning Sophie og hendes travle virksomhed gjort Nykøbing til mere end andre købstæder, men da slottet 1767 blev solgt og snart efter nedrevet, fik byen de samme levevilkår som andre. Udviklingen i den følgende periode viste imidlertid, at den kunne klare sig selvstændigt.

Helge Søgaard

Henning Hall: *Skår af Randlev-Bjerager sognes historie*. (Udgivet af fortælleren på eget forlag, 1971). 436 s.

»Fortælleren« kalder pastor Henning Hall sig både på forflappen til sin bogs omslagspapir og i forlagsangivelsen (Hall var ved udgivelsen præst i Randlev, nu i Randers). Betegnelsen virker umiddelbart lidt krukke; men efter en gennemlæsning af bogen må det indrømmes, at den såmænd ikke er så fejl endda. Det er virkelig historiefortælling og oven i købet god historiefortælling, forfatteren præsenterer sine læsere. Stilen er mundret og livlig, ja undertiden i visse afsnit så sprælsk, at den truer med at tage magten fra penneførereren. Det er også nok den intense optagethed af emnet, som stilen afspejler, der er skyld i, at der er smuttet en del småfejl med, der for en faghistoriker virker irriterende, og som kunne have været klaret med et opslag – enten for den generelle kontrols skyld, eller fordi man altid bør være skeptisk over for sin hukkommelse, når det gælder ting, man vil bruge i en anden sammenhæng end den, hvori man har lært dem.

Men lad det nu være; en opremsning tjener intet formål, og fejlene kan i al fald

ikke tage noget fra den glæde, som bogen utvivlsomt må have vakt i de to Hadsherred-sogne, for selv om indholdet i og for sig er traditionelt nok – med oldtid, kirker, skoler, administration, gårde, fattigvæsen, landbrug osv., så er alt dette alligevel anskuet på en måde, så livet og dagligdagen bag det hele kommer med, og ikke nok med det – det er også bestandig sat ind i en rigshistorisk sammenhæng. Til rigshistorien hører vel også Niels Blicher, landøkonomen, og digtersønnen St. St. Blicher, der – naturligt for en Randlevhistorie – vies et særligt kapitel. Det er også prisværdigt, at fortælleren har haft mod til at gå helt op til kommunesammenlægningen i 1970, da de to sogne kom under Odder storkommune. Hensynet til de nulevende har nok gjort behandlingen af de 25 år efter 2. verdenskrig lidt skitsemæssig; men det store tidehverv afmales alligevel i indimellem helt poetiske billeder.

Bogens tekst er fortræffeligt suppleret med masser af illustrationer, gamle og nye – de sidste i de fleste tilfælde optaget til den – og med fyldige billedtekster. I enkelte tilfælde har forfatteren fundet det nødvendigt at illustrere noget, som han ikke har kunnet finde lokal dækning for, og han er da gået uden for sine sogne – uden at *det* på nogen måde virker forstyrrende. Et veloplysende personregister, en kildefortegnelse og herreds- og sognekort afrunder bogen, der også i typografisk henseende præsenterer sig smukt. I kildefortegnelsen mangler desværre trykkeår for de fleste bøger; det er generende, hvis interesserede vil rekvirere dem fra et af de videnskabelige biblioteker.

Finn H. Lauridsen

Esbern Jespersen: *Hedens Børn*. (Poul Kristensen, Herning, 1975). 175 s.

Den hede, Esbern Jespersen hentyder til i sin titel, er Bostrup Hede syd for Jebjerg i Salling. Personkredsen og miljøet har

han første gang præsenteret i festskriftet til H. P. Hansen, Herning, fra 1949, og 1954 udsendte han på Fremad en mere detaljeret skildring. Det er denne, der med visse tilføjelser og nu med illustrationer er blevet genudsendt. Bogen er lidt svær at placere. Den har en historisk kærne i Jespersens egen familie, man møder Jeppe Aakjær, Esper Andersen, Carl Hansen Vinde, Helge Hostrup, Albinus Jensen m.fl.; men hvor historien holder op, og fiktionen begynder, er ikke til at afgøre. Det antydes, at visse personer er sammensat af flere, og det siges rent ud, at Jespersen ikke selv er en Fjaldsøn (fjald = ødemark er navnet på »hovedfamilien«). Det er en skam, for det kunne han godt have været tjent med, og det er da også et spørgsmål, om man skal tro det. Tidsbilledet er fantastisk godt truffet; det er næppe gjort bedre. Stilen ligner de gamle bønder selv: nøgtern og uden de store følelser – men med så meget mere bagved for den, som kan fornemme det.

Mod bogens slutning undrer Dorthe Fjald sig over, at manden Ole ikke er kommet med i Kongenshus Mindepark. »Vi kan ikke alle lakkes på enden«, svarer sønnen Ebbe, der er lærer. Ole Fjald har fået det smukkeste minde i denne bog, og man kan kun ærgre sig over, at han ikke hed Jespersen, og at sønnen ikke i stedet for Ebbe hed Esbern. Eller gjorde de det alligevel?

Finn H. Lauridsen

Vald. Andersen: *Hald Hovedgård 1435–1975. Niels Bugges borg. Slot og len. Kulturcenter*. (Poul Kristensens Forlag, Herning, 1977). 313 s.

Få danske herregårde har vel som Hald en duft af dramatisk-romantisk fortid over sig: Niels Bugge, biskop Jørgen Friis, de Limaerne (Jøderne på Hald), Gregers Daa, Frederik Schinkel, Ove Høegh-Guldberg og Krabberne – navne af større og mindre betydning i Dan-

markshistorien, men alle kendte. Valdemar Andersen har i en årrække arbejdet med gården, og der er grund til at lykønske ham med, at hans omfattende studier har kunnet udsendes i så smuk en form, som det her er tilfældet.

Det har, trods al umage, ikke været muligt for nærværende anmelder at finde ud af, hvad titlens årstal 1435 står for i Halds historie. Han er standset ved, at der på titelbladet er tale om en trykfejl for 1345, fra hvilket år det første egentlige brev gården vedrørende synes at foreligge: Peder Ludvigsens pantsættelse af to parter af Hald m.m. Peder Ludvigsen var søn af Ludvig Albertsen (Eberstein), der var den første sikre ejer. Han døde 1328 og kan således ikke, som anført af Vald. Andersen s. 13, have været medvirkende til at få Valdemar Atterdag til magten – det var Atterdags senere svoger Valdemar (Eriksen) af Sønderjylland, der en tid under de forvirrede forhold med de holstenske grever var kongevalgt.

Den slags fejl er ind imellem lette at finde, og det er svært at lade dem ligge, når de »råber højt«. De skal, i al fald i dette tilfælde, ikke forklejne indtrykket af en endog særdeles gedigen, indholdsrig og læseværdig bog. For spændende er Hald med og uden drama og romantik. I perioden 1536–1663 var gården centrum for et kongeligt len, der på sit største omfattede 31 herreder. Denne periode er i det store og hele forbigået i litteraturen, et forhold, Vald. Andersen råder bod på i en meget bred skildring, der ikke mindst får værdi ved at belyse de almindelige økonomiske omstændigheder ved driften af et len. Beskrivelsen omfatter også her virkningen af krigene i det 17. århundrede.

I ejerrækken bemærker man blandt mange landsdommer Fr. Schinkel fra det 18. århundrede, der bl.a. har været bekendt som bondeplager i stor stil. Man kan vel ikke sige, at Vald. Andersen rehabiliterer ham; men han giver fornuftige

forklaringer på Schinkels fremfærd og efterlader indtrykket af en effektiv og dygtig administrator.

Bygningshistorien vies adskillige sider; men den, der går til bogen for at få en endelig opklaring på problemerne omkring de forskellige voldsteder, går også her forgæves. Men det bliver de mange detaljer forresten ikke mindre fængslende af. Foruden selve gården redegøres der for søen, møllerne, Bækkelund, den militære øvelseslejr, lazaretlejren og Folkekuranstalten – og endelig i et slutkapitel for Hald i skønlitteraturen (folkevisen, frydeskriget ved jødernes »fordrivelse«, rimkrøniken, Blicher og Goldschmidt).

Det er en stor bog om så snævert et emne; men omfanget er velberettiget, og den læser, der bare vil blade, har en udmærket indgang i et person-, sted- og emneregister. For den, der vil vide mere, er der et godt note- og henvisningsapparat.

Finn H. Lauridsen

Anker Ankerstrøm: *Fra Herning og Hedelandet. Erindringer fra Århundredskiftet* (Poul Kristensen, Herning, 1975). 124 s.

Ankerstrøms forældre var bestyrerpar på Herning Fattiggård 1882–1909. Selv har han i mange år virket som friskolelærer, og han har udgivet såvel digte som fortællinger og romaner. Stoffet til nærværende bog har han delvis hentet fra to bind erindringer, fra radioforedrag og avis-kronikker. Nye er emnerne ikke: fattiggården, Kjælle Casper, skolegang og hyrdeliv, men skildringerne er levende, gribende og morsomme i skønsom blanding. Det samme gælder kapitlerne om valgmenighedspræsten Enevold Terkelsen og Jeppe Aakjær. Den sidste virkede i adskillige år som Ankerstrøms redelige kritiker. Et kapitel om Blicher går knap så tæt på og burde måske have været udeladt. Mellem hver prosatekst er sat et

digt, otte i alt, hvoraf et par stykker er ret så gode.

Finn H. Lauridsen

Viggo Thirup: *I Blichers Fodspor*. (Blichermuseet i Herning, 1975). 63 s.

Basis for Thirups bog er to farvediasse-rier, der følger Blichers liv og digterværk over barndom og ungdom til manddom. Hovedteksten er kommentarer til sort-hvide gengivelser af billederne suppleret med undervisningsforslag. Den topografiske rækkefølge er anskuet ved en kortskitse over ca. 130 km, der giver mulighed for en pilgrimsrejse i egnene omkring Herning og sydvest for Viborg. Endelig rummer bogen syv karakteristiske Blicherdigte – også med kommentarer. Digtene er indsunget på bånd af Randers Realskoles kor; båndet, og i øvrigt også digtene, kan købes særskilt.

Det er en morsom idé, som er forløst med både smag og følsomhed, og den må kunne interessere mange andre end de lærere og skoleelever, den egentlig er møntet på.

Finn H. Lauridsen

Vald. Andersen: *Bække Sogn II*. (Udgi- vet af Historisk Udvalg for Bække Sogn, 1973). 201 s.

Efter at John Kvists Bække Sogn fra 1936 i længere tid havde været udsolgt, blev det i 1969 besluttet, at bogen skulle gen-udgives – enten omarbejdet og udvidet med en fremstilling af tiden ca. 1936–70 eller i uændret skikkelse. Resultatet blev det sidste: et fototeknisk optryk – og dertil et selvstændigt bind for den nyeste tid, som det historiske udvalg overlod til Vald. Andersen at skrive. Vald. Ander- sen havde i mange år været lærer i sognet.

I det store og hele fortsættes de tradi- tionelle sognehistoriske emner kronolo- gisk efter Kvist; men i enkelte af dem: skolen, fattigforsorg m.fl. gribes lidt til-

bage i tiden – dels for at skabe baggrund, dels for at bringe detaljer, der ikke tidli- gere har været fremme. Sidste kapitel, »Fra rettens protokoller«, er dog helt »påklitret«. De små historier hører hjemme i en amtsårbooks »Småstykker«.

Ved anlægget af Troldhede-Kolding- Vejen jernbanen i 1917 havde Bække ven- tet en stationsbykarriere efter den model, der kendes så mange steder fra. Det fik sognet og byen ikke. Vald. Andersen føl- ger udviklingen gennem arkivet fra Bor- ger- og Håndværkerforeningen, der var oprettet 1916. Foreningen tegnede i mangt og meget det, der skete, og rub og stub synes at være taget med – også »det uendeligt små« som telefon hele døgnet, post to gange daglig (det er sikkert op- hørt), udflugt for de gamle, juletræ og granguirlander. Og alligevel er det ikke uden kulturhistorisk interesse at kunne tidsfæste disse ting, som ellers ingen note- rer ned.

Omkring en fjerdedel af bogen optages af et ejendomsregister, der her erstatter den sædvanlige gårdhistorie. Det er nat- urligvis alt for meget at bruge på et stof, der lige så let kunne udnyttes på sognear- kivet; men næsten alle forfattere påstår – og vist med rette – at deres lokale læsere elsker det og sluger det.

Speciel for Bækkeegnen var den tørve- industri, som under 2. verdenskrig fik så stor betydning. Alene i en enkelt mose var der hele 25 værker, hvortil kom ad- skillige andre i andre moser. Der blev i krigsårene produceret 35.000 tons tørv; men de satte sig i det store og hele ingen »gyldne spor« i sognet, skriver Vald. Andersen.

Bogen er velforsynet med gode bil- leder, den har kildefortegnelse og regi- ster, og det er rart at se, at en kommune har haft lyst til at lade sin nyeste historie behandle. I den forbindelse er det vel karakteristisk, at *det* blev besluttet året før den store kommunesammenlægning. I kapitlet om besættelsen hedder det:

»Også i Bække var der en mindre gruppe modstandsfolk. Om gruppens indsats under krigen kan intet her oplyses«. Det lyder lidt mystisk; men der har været nok at skrive om endda.

Finn H. Lauridsen

Gunnar Sandfeld: *Skoleliv i Søllerød*. Et stykke af den danske landsbyskoles historie i 19. århundrede. (Særtryk af Søllerødbogen 1975, udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune, 1976). 130 s., 38,50 kr.

Denne – af format lille – bog har en kompliceret forhistorie, som kan følges i Søllerødbogen 1976, s. 133 ff. Det er nok den »lokaleste« i Gunnar Sandfelds forfatterskab – med de bizarre lærere, de mere eller mindre dygtige lærere, den fedtede kommunalbestyrelse, de små lønninger og de dårlige skolebygninger, som kendes fra snart sagt alle egne af landet.

Sandfeld ville dog ikke have været sig selv, hvis han ikke havde krydret dette traditionelle stof med sin sjældne fortælleevne, sin sans for menneskers noder og unoder og sin forståelse for tingenes sammenhæng. Bogen står udmærket som en type på den almindelige udvikling i forrige århundrede. Den indbragte i øvrigt sin forfatter en særlig udsat pris fra Søllerød Kommune, en pris, som også var kommunens højst berettigede kvittering for det store arbejde, han i de senere år, især med sine »billedbøger med tekster«, har udført for den.

Finn H. Lauridsen

Ole Hertz: *Ikerasårssuk. En boplads i Vestgrønland*. Nationalmuseet, 1977. 152 s.

Publikationen er led i Nationalmuseets serie om landsbysamfund rundt om i verden. Indtil nu er der udkommet 4 bøger om landsbyer i Sydamerika, Asien, Vest Samoa og vort eget Christiania i Køben-

havn. Efter den foreliggende at dømme henvender serien sig til et meget bredt publikum. Sproget er ligefremt dagligsprog næsten helt renset for fagudtryk, lige som egentlige analyser er undgået. Billedstoffet, der udgøres af – formentlig forfatterens egne – fortræffelige fotografier, dominerer fremstillingen. Det svarer meget godt til teksten, der er en omhyggelig registrering af, hvad forfatteren under et års ophold 1971/72 blandt bopladsens halvthundrede beboere har iagttaget, og hvad de har fortalt ham. Som vel naturligt for en etnograf gøres der meget ud af beskrivelsen af fangstteknikken. Selv om forfatterens varme hjerte for små samfund nok skinner igennem i bogen, så resumerer han meget nøgternt, at »det er en romantisk forestilling at tro, at bydelivet er uden problemer og tragedier« (s. 152), og forholdet til byerne er »nærmest en form for symbiose – ingen af partierne kan i dag undvære hinanden« (s. 148).

På grund af forfatterens egen tilbageholdenhed i kommentarer lykkes det ham at overbevise læserne om, at her har vi et autentisk udtryk for en bopladsbefolknings egen oplevelse af deres tilværelse, så hele bogen fremstår som en i ord og billeder lettilgængelig troværdig beskrivelse af, at sådan var det altså på det sted på det tidspunkt.

Den vil nok gøre bedst fyldest i 8.–10. klassernes orienteringsfag og kan vel også med udbytte inddrages på HF og gymnasieniveauet.

Axel Kjær Sørensen

Karl Weigand: *Flensburg Atlas*. Die Stadt Flensburg in der deutsch-dänischen Grenzregion in Geschichte und Gegenwart. (Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Schriften Nr. 27, 1978). 12 s. og 64 plancher.

Dette Flensborgatlas er det fjerde og sidste bind af et byhistorisk samleværk, der indledtes 1966 med en byhistorie, og 1972 fulgtes op af et uddybende bind supple-

menter, oversigter, kilder m.v. Et særligt historisk billedværk kom i 1975. Disse tidligere værker har som et vigtigt formål haft at være hjælpemidler i skoleundervisningen, og ved udarbejdelsen af dette atlasbind har dette hensyn været det vigtigste. Det bringer en historisk gennemgang af byplanens udvikling; men hovedvægten er lagt på nutidens økonomiske, befolkningsmæssige og sociale forhold. Kortene er ikke forsynet med forklarende tekster. De vil ifølge forordet fremkomme senere i et særligt teksthefte. For den almindelige, historisk interesserede læser bliver dette atlas, som det foreligger i øjeblikket, derfor af ret begrænset værdi, for langtfra alle plancherne kan fortolkes uden en betydelig baggrundsviden, hvoraf en del ganske vist kan opledes ved studium af de foregående bind. Men det betyder alligevel, at atlasset i modsætning til sine forgængere i det imponerende byhistoriske værk kun i ringe grad fungerer som en selvstændig enhed.

Dorrit Andersen

Kristian Hvidt: *Ti'eren gennem tiderne*. (Gad, 1976). 53 s.

Vekselererfirmaet R. Henriques jr. fyldte i november 1976 175 år. Jubilæet blev fejret med denne instruktive lille bog, som behandler de danske pengesedler og navnlig tierens historie. Dette sker gennem en redegørelse dels for dens købekraft, dels for dens stilhistorie; når det gælder den sidste, er også medtaget urealiserede udkast. Det er navnlig det stilhistoriske, der bærer bogen med en udmærket sammenkæden med den almene stiludvikling. Publikationen er nydelig og fyldig illustreret.

Vagn Dybdahl

Holger Rasmussen: *Grønne kranse*. (Nationalmuseet, 1977). 88 s.

Holger Rasmussen har her givet en udførlig redegørelse for brugen af de grønne

kranse af bukkar, som planten hed i Østdanmark, og som ved forårstid blev solgt i byerne. Det er en nøje beskrivelse af en folkeskik med en analyse af dens alder og udbredelse, som det er etnologiens opgave. Fremstillingen og salget af dem udgør kun en lille del af folkelivet i Danmark, og der ville ikke være grund til at omtale afhandlingen, hvis den ikke var et udmærket eksempel på, hvordan en folkeloristisk bog skal skrives. Her foreligger en genstand, en krans af skovmærker eller planterne anbragt på en spaltet hasselpind, som det kendes fra Sydfyn, og opgaven bliver så at fremstille forudsætningerne for, at den blev fremstillet og stadig fremstilles. Mange årsager spiller ind. Den mest fremtrædende er vel plantens friske duft, der bragte bud om foråret og dæmpede dunsterne, der hjemsøgte fortidens hjem, men også som lægeplante og i overtroens tjeneste har den været kendt, og de mange navne på den afspejler dens yndest.

Et kapitel behandler plantens optræden i kunsten, såvel den beskrivende som den maleriske og giver et levende indtryk af dens popularitet og af sælgernes sociale stilling i samfundet. Dr. Holger Rasmussen kan føre brugen tilbage til Christian 4.s tid, men det skyldes vel kun manglen på kilder, at en ældre anvendelse ikke kan påvises. Forfatterens veloplagede iver for at udnytte alle oplysninger sikrer, at der ikke kan findes mere end det, han har haft adgang til.

Helge Søgaard

Holger Rasmussen: *Banketærskel og manglebræt*. (Nationalmuseet, 1977). 47 s.

Bogen behandler ikke alene de to redskaber, der omtales i titlen, men også fortidens vask og strygning i alle enkeltheder. Det er et populært emne, som har været beskrevet flere gange før; men mens man tidligere var optaget af folkekunsten på

redskaberne, der gjorde dem til mere end almindeligt værktøj, samler dr. Holger Rasmussen sig om arbejdsprocesserne, som den moderne etnologi foretrækker det, og man kan trygt følge de mange arbejdsled, tøjet skulle igennem, inden det rent blev gemt i husmoderens skab; særlig er man taknemmelig for, at strygingen og alt hertil hørende får en lige så udførlig omtale som alt det andet, hjemmets kvinder måtte ofre på sagen.

Folkekunsten forbigås ikke, og mellem de mange billeder findes også nogle karakteristiske prøver på de udskårne og malede manglebrætter. Blandt dem er også et fotografi af et manglebræt fra 1792 fra Byrum på Læsø. Det er første gang gengivet i Dania III, 1895, og siden i Axel Steensbergs bog om danske bonde-møbler, så det skulle have været unødvendigt at gentage billedet her, da manglebrættet ikke i sin dekoration udmærker sig mere end så mange andre.

Der savnes en monografi over de danske manglebrætter, som Holger Rasmussen skylder forskningen.

Helge Søgaard

Tobias Faber: *Dansk arkitektur*. (Arkitektens forlag, 1977). 334 s.

Fabers danske arkitekturhistorie fra 1963 udsendes hermed i 2. udvidede udgave. Udvidelsen ligger i ajourføringen op til i dag i det sidste kapitel »Perioden 1963–1976«. På trods af de noget elitære udvalgs-kriterier og i sammenhæng hermed den stærke æstetiske interesse fremfor en mere socialhistorisk tilgangsvinkel, der især får negative konsekvenser for gennemgangen af udviklingen efter 1. verdenskrig, er »Dansk arkitektur« en grundbog inden for emnet på lige fod med Lund og Millechs »Danmarks bygningskunst«. Er den sidste i sin form lagt mere videnskabelig an – og dette i helt traditionel historisme med udpræget tendens til fortabelse i detaljer på bekostning

af syntetiserende fremstilling, er det Fabers styrke ud fra sin position at kunne sammenfatte det store stof og præcisere udviklingslinier gennem et mere snævert eksempelvalg.

Tilrettelæggelsen af den nye udgave, der er foretaget af forfatteren og Poul Erik Skriver, er på en gang flot og funktionel-pædagogisk; billedsiden har fået samme prioritet som teksten. Som helhed fremstår bogen gennemillustreret med tegninger og meget kvalificerede fotografier.

Lars Dybdahl

Thorkild Roepstorff: *Frederik IV's generalbyggestre*. (Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, 1975). 48 s., 18 ill.

Skriftet, der er et optryk af et foredrag holdt i Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, knytter sig til intentionerne i Roepstorffs bog fra 1970 om »Operahuset i København« ved at argumentere for, at den arkitektoniske ansvarlighed bag Operahuset må føres tilbage på Johan Conrad Ernst, og dermed i videre forstand bidrage til forklaringen på de stilistiske konfrontationer, der finder sted i 1700-tallets første årti. Skriftet resumerer hovedsynspunkterne i Operahusbogen, men føjer også nye argumenter til, der sandsynliggør bogens ophavsmæssige og stilistiske indplacering af Ernst, i forhold til dels behandlede bygningsværker, dels de andre generalbyggestre, van Haven, Tessin og Krieger.

Lars Dybdahl

Robert Egevang: *Professorgårdene i latinerkvarteret*. (Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, 1975). 78 s., 18 ill.

Mens de første professorresidenser, der indrettes i 1530'erne efter reformationen, tidligere er blevet beskrevet, giver Ege-

vang en detaljeret behandling af primært de elleve nye professorgårde, der opførtes i de første årtier efter Københavns brand i 1728. Forfatteren tager udgangspunkt i, hvorledes J. C. Krieger trænges ud af projektet og det offentlige byggeri i det hele taget ved Frederik IVs død i 1730, for ved udformningen af professorgårdene at blive fortrængt af matematikprofessoren og arkitekten J. F. Ramus. Herefter gennemgås gårdenes planlægning, opførelsens forskellige etaper, beregningerne over bygningstegninger og byggepriser samt professorgårdenes »senere skæbne«. Endelig afrundes skriftet med et kapitel om Holbergs gård i Kannikestræde.

Lars Dybdahl

N. J. Israelsen: *Johan Gottfried Hödrich – bygmester i Viborg*. (Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, 1975). 76 s., 33 ill.

På grundlag af bygningshistoriske undersøgelser og Hödrichs omfattende privatarkiv skildrer forfatteren den fra Sachsen indvandrede muremesters liv og arbejde i Jylland, som især er knyttet til Viborg i de første årtier efter den store bybrand i 1726. Hödrichs øvrige virksomhed med istandsættelser af herregårde og landsbykirker samt apoteksbyggeri i Horsens behandles ligeledes i denne første samlede undersøgelse af Hödrichs produktion.

Lars Dybdahl

Erik Reinert (red.): *Alle danske museer*. (Finn Suenson Forlag, 1976). 296 s.

Denne billedhåndbog over danske museer er den første af sin art herhjemme ved at dække samtlige kunst-, kulturhistoriske og naturvidenskabelige museer, såvel offentlige som private. Oversigten er geografisk sammensat og indledes af Palle Lauring, der skriver et historisk rids »om museer«. Bogens praktiske an-

vendelighed ligger vel primært i planlægningsfasen for ekskursioner, ferierejser o.lign. Som forordet også gør opmærksom på, kan oversigten ikke erstatte de enkelte museers mere udførlige undervisningsmateriale. Hertil er informationerne for summariske.

Lars Dybdahl

Georg Simon: *Gotisk Skrift*. Læsning af slægts- og lokalhistoriske kilder. (Slægts- og lokalhistorikerens håndbøger nr. 2. Dansk historisk Håndbogsforlag, 1977). 128 s.

Da Dansk historisk Fællesforening i 1940 og 1943 udsendte Hjelholts Skriftprøver og Kromans Skriftens Historie i Danmark, afhjalp disse bøger et stort savn. Det blev ved deres hjælp muligt for nybegyndere i lokal- og slægtshistorie – i det omfang, de havde energi til at sætte noget ind på det – hjemme at forberede sig til besøg på Rigsarkivets og landsarkivernes læsesale. I 1940 kom også Anna Elise Møldrup: *Gotisk Skrift*, der særlig henvendte sig til slægtshistorikere, men som synes knap så meget benyttet som de to ovennævnte, hvilket egentlig var uretfærdigt, for det var en god og instruktiv lille bog. Siden er Hjelholt og Kroman optrykt flere gange, ligesom yderligere i al fald to eksempelsamlinger er kommet til, nemlig H. K. Kristensen: *Lille Vejledning* (1956, 3. oplag 1971) og H. V. Gregersen: *Gotiske Skriftprøver fra sønderjyske Arkivalier* (1961). Af disse vil den sidste bevare sin selvstændige værdi.

Som mangeårig arrangør af og lærer ved slægts- og lokalhistoriske kurser i aftenskolen har lektor Georg Simon savnet en anvendelig håndbog til sine læseøvelser, især efter at det blev klart, at DHF's to bøger ikke mere ville blive genoptrykt. Han har med nærværende bog selv løst problemet og løst det godt – måske bortset fra, at hans eksempler ikke

er så »spændende« kulturhistorisk set, som Hjelholts var det. Til gengæld er de praktiske og belærende, ligesom formatet A⁴ giver mulighed for en gengivelse i »naturlig« størrelse.

Med undtagelse af enkelte dokumenter er de 55 tekster opbygget således, at man følger dels en gårdmandsfamilie fra Yding, syd for Morssø, dels en møllerfamilie fra Ferslev ved Skibby i Horns herred. Det giver et praktisk indblik i, hvor, hvad og hvor meget der kan findes om en bestemt lokalitet. Kun hvor han om de to steder ikke har kunnet finde typer, der svarede til hans intentioner, eller de forhåndenværende ikke har egnet sig til gengivelse, er Simon gået udenfor. Spændvidden er fra midten af 1500-tallet til de første år af indeværende århundrede.

Dokumenterne præsenteres på en højre side, transkriptionen til venstre. Nederst på venstresiden er desuden kommentarer til såvel dokument som skrift.

Rundt omkring er »strøet« skiftende tiders bogstaveksempler fra læsebøger, sammenskrivninger og små søde skrivervignetter, der ofte, som det var skik, er trukket i én streg. Der er en oversigt over folketællingernes historie og et helt fortræffeligt skema over skiftejurisdiktionerne.

Som helhed er gengivelsen af aktstykkerne, der synes baseret på fotokopier, god; men enkelte kan dog være en smule svære at læse. Fotokopier har en tendens til at blive lidt uklare og undertiden også lidt udflydende. Litteraturlisten bag i bogen er imponerende, men egentlig også afskrækkende: hvor den læge lokalhistoriker for år tilbage kunne klare sig med at have kendskab til forholdsvis få trykte bøger (dupliserede eksisterede ikke), skal han/hun nu i virkeligheden skaffe sig en ganske omfattende viden – i al fald hvis de vil udnytte andres arbejder til bunds.

Finn H. Lauridsen

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 30,10 (24,05).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkmænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 604 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1860–1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 48,10 (43,30).
8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 20,75 (15,35).
9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 34,20 (26,45).
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 21,65 (16,85).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 36,10 (27,90).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og hoftjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Udsolgt.
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Udsolgt.
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 43,30 (36,10).
20. *F. H. Kjølser*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VIs etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 36,10 (31,75).
21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformer 1784–88. 1968. 379 sider. Udsolgt.
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Udsolgt.
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Udsolgt. 3. opl. 1973, hæftet. Kr. 50,50 (44,15).
24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 89,40 (72,15).

27. *Kristian Hvidt*: Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. 1972. 557 sider, illustreret. Udsolgt.
28. *Jens Engberg*: Dansk finanshistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 50,50 (43,30).
29. *Tage Kaarsted* (udg.): Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918. 1972. 229 sider, illustreret. Kr. 54,90 (45,35).
30. *Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1916–1918. Kirkeminister Th. Povlsens referater. 1973. XII + 251 sider. Kr. 48,10 (43,30).
31. *Knud Larsen*: Forsvar og Folkeforbund. En studie i Venstres og Det konservative Folkepartis forsvarspolitiske meningsdannelse 1918–22. 1976. 454 sider. Kr. 96,90 (63,30).
32. *Jørgen H. Barfod*: Niels Juel. Liv og Gerning i den danske Søetat. 1977. 412 sider, illustreret. Udsolgt.

Endvidere har selskabet bl.a. udgivet:

- Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40. Ved Henning Paulsen. 1955. 256 sider. Kr. 13,50 (9,60).*
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 13,25.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 19,25 (14,85).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested. II. 1970. 604 sider. Kr. 84,20 (65,00).
- Vagn Dybdahl*: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Udsolgt. 2. udg. 1972. 175 sider. Kr. 27,25 (21,65).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 100,65 (73,35).
- Hansestæderne og Norden. 1957. 2. opl. 1972. 195 sider. Udsolgt.*
- Tage Kaarsted* (udg.): Konseilspræsident C. Th. Zahles dagbøger 1914–1917. 1974. XII + 148 sider, ill. Kr. 24,05 (18,05).
- Erna Lorenzen*: Folks tøj i og omkring Århus 1675–1850. 1975. 615 sider, ill. Kr. 264,55 (144,30).
- Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1908–1909. Konseilspræsident Niels Neergaards referater. 1976. 44 sider. Kr. 18,05 (14,45).
- Karen Marie Olsen* og *Hans Sode-Madsen* (udg.): Kr. Bording: Dagbog over Danmarks første socialdemokratiske ministerium 1924–26. 1976. 131 sider. Udsolgt.
- Tage Kaarsted* (udg.): Flåden under første verdenskrig. O. Kofoed-Hansens og V. Jønkes optegnelser. 1976. XXIV + 240 sider, ill. Kr. 36,10 (24,05).
- Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1920–1924. Handelsminister Tyge J. Rothes afskrifter og trafikminister M. N. Slesbagers referater. 1977. 280 sider. Kr. 48,10 (36,10).
- Jørgen Fink, Jens Chr. Manniche* og *Helge Paludan* (udg.): Kildekritisk tekstsamling. 1978. 346 s. Kr. 48,80 (40,75).
- Tage Kaarsted* (udg.): Landbrugsminister Henrik Hauchs erindringer. 1978. 162 s. Kr. 36,10 (28,75).

Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.